

[illegible]

Leids Jaarboekje

2005

Jaarboekje

voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken

2005

ZEVENENNEGENTIGSTE DEEL

VERENIGING OUD LEIDEN

Colofon

Zetwerk: Grafaria Leiden

Scanwerk: Ed van der Vlist / Grafaria

CTP: Speedset BV Rijswijk

Druk: Nautilus Leiden

Bindwerk: Mosmans Looy Katwijk

Omslag: Kaart van de Hemmeerpolder in Warmond. Coll. Regionaal Archief Leiden.

Tegenover titelpagina: Woonwijk in aanbouw – Roomburg, 16 oktober 2005.

Voorwoord

Opnieuw is er een verandering in de samenstelling van de redactie te melden. Het secretariaat ligt nu in handen van Lenie Witkam-van der Hoek. Haar secretariële ervaring heeft zij opgedaan in haar functie op het secretariaat van het onderzoeksinstituut *Pallas. Instituut voor historische, kunsthistorische en letterkundige studies* van de Faculteit Letteren van de Universiteit Leiden, niet in het minst als redactiesecretaris van de *Zeven Provinciën Reeks*.

Ook dit jaar heeft het *Leidse Jaarboekje* een paar artikelen die samenhangen met een herdenking of een bijzonder moment. Ter gelegenheid van de 400ste sterfdag van Janus Dousa hield prof. Chris Heesakkers op 11 november 2004 een rede in de Grote kerk in Noordwijk-Binnen. De redactie prijst zich gelukkig dat zij deze als artikel mocht opnemen. Dit jaar werd de omvorming van het Kamerlingh Onnes Laboratorium tot het Kamerlingh Onnes-Gebouw voor de rechtenfaculteit een feit. Ter begeleiding van de renovatie vond bouwhistorisch onderzoek plaats. De neerslag daarvan mondde uit in de bijdrage van David Geneste.

De diesrede van prof. Hans Blom was tevens de feestrede waarmee het vierde en laatste deel van de nieuwe Leidse geschiedenis werd gepresenteerd. Opname in het *Leids Jaarboekje* van 2005 is een laatste herinnering aan het totstandkomen van deze serie *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. In 1995 is met de eerste besprekingen begonnen. In november 2002 verscheen het eerste deel. Nu is het wachten op de reacties. Het *Leids Jaarboekje* is altijd de plek geweest waar lacunes in de handboeken konden worden opgevuld.

Ten slotte wil ik het artikel van Wim Bonis noemen. Het gaat over *Lugdunum Batavorum*. Was dat niet het onderwerp van het allereerste artikel van het allereerste *Leids Jaarboekje*? Een eeuw later, in het 97ste deel keert de thematiek op verrassende wijze terug. In die eeuw is niet ieder jaar een boekje verschenen. Maar de 100ste editie komt eraan!

Rudi van Maanen, voorzitter redactiecommissie

Vereniging Oud Leiden

Opgericht 5 november 1902 door prof. dr. P.J. Blok en mr. dr. J.C. Overvoorde
Erepenning der Gemeente Leiden 1952

Erelid: mw. drs. I.W.L. Moerman (1999).

Leden van verdienste: dr. R.E.O. Ekkart (1986), mw. prof. dr. C.W. Fock (1988),
prof. mr. H.W. van Soest (1991), S.C.H. Leenheer (1995), mr. ir. L. Barendregt
(2003) en prof. dr. R.C.J. van Maanen (2003).

Bestuur

mr. C.J.D. Waal (1998), voorzitter
mw. M.F. Roscher (2005), secretaris
ing. F.L.M. van Cleef (2002), penningmeester
J. Breunese (2002)
drs. R.A.T. Eekhout (1998)
mw. drs. M. van Riel (2003)
mw. dr. M. Roobol (2005)
R.J. Veldhuyzen van Zanten (2005)
drs. E.T. van der Vlist (1999)
mw. L.J. Witkam-van der Hoek (2005)

Aanmelding van nieuwe leden en ledenadministratie: H.G.A. Schuurmans,
Margo Antinkpad 16, 2331 HC Leiden. Alle overige correspondentie richt men
aan het secretariaat: Postbus 917, 2300 AX Leiden.

Oude jaarboekjes en de cd-rom met jaarboekjes 1904-2001 zijn verkrijgbaar bij
het Regionaal Archief Leiden: Boisotkade 2a, 2311 PZ Leiden.

Contributie € 17,50 per jaar, voor jeugdleden tot 27 jaar € 10 per jaar.

Lidmaatschap voor het leven € 500. Bedrijfsleden € 250.

Girorekening: 175228.

Bankrelatie: Generale Bank, Leiden, rekening nr. 64.43.37.532.

Commissie voor de redactie van het *Leids Jaarboekje*

prof. dr. R.C.J. van Maanen (1987), voorzitter
mw. L.J. Witkam-van der Hoek (2004), secretaris
drs. E.T. van der Vlist (2004), eindredacteur
drs. J.F. Dröge (1985)
mw. dr. E. den Hartog (2003)
dr. D.J. Noordam (1979)
drs. P.F. Schevenhoven (2001)

Excursiecommissie

O.J. Tromp, voorzitter
mw. drs. A.M.C. Zuyderhoudt-Deelen, secretaris
mw. M.R.M. van Vliet-Ahsmann, penningmeester
K. Otte

Jury voor de Oud-Leidenprijs

dr. J.L.A. Heestermans, voorzitter
mw. mr. L.J. van Soest-Zuurdeeg
dr. D.J. Noordam

Commissie voor de Oud-Leidenpenning

dr. J.L.A. van Rijckevorsel, secretaris
drs. B.A.M. Rijsbergen
ir. A.P.J.M. Verheijen

Bestuur van de Stichting Leidse Historische Publicaties

dr. J.L.A. van Rijckevorsel, voorzitter
J. Breunesse, secretaris
ing. F.L.M. van Cleef, penningmeester
drs. E.T. van der Vlist

Commissie voor de Leidse Historische Reeks

mw. drs. A.M. Groos
drs. J.J.A. Groos
mw. drs. P. Haak
drs. E.T. van der Vlist

Propagandacommissie

J. Breunese, voorzitter
ing. A.G.A. Idenburg, webmaster
mw. M.E.P. Aalders
mw. E.R. Gibbels
mw. M.G.H. Moens
mw. M.J. Spaargaren-van der Reijden

Vertegenwoordigers in diverse organisaties

Stichting Molen de Put: mr. ir. L. Barendregt
Stichting Industrieel Erfgoed Leiden: mr. ir. L. Barendregt
Vereniging Jan van Hout: vacature
Stichting tot instandhouding van de begraafplaats Groenesteeg Leiden:
 mw. T. de Boer-Donia
Vrienden van de Meelfabriek: mr. ir. L. Barendregt
Stichting Geschiedschrijving Leiden: ing. F.L.M. van Cleef
Stichting Podium voor Lokale Geschiedenis: vacature
Dirk van Eck-Stichting: drs. E.T. van der Vlist
Cultureel Platform: mr. C.J.D. Waal
Stichting Aalmarktgebied: mw. drs. E.M.F. Verheggen

Correspondenten in Rijnland

- Alkemade: J.W. Kret (1996), Anemonenstraat 1, 2371 GM Roelofarendsveen
Alphen aan den Rijn: J.J. Pijpers (1985), Marga Klompéstraat 43, 2401 MG
Alphen aan den Rijn
Hazerswoude en Koudekerk: C. Kroon (1987), Rubenslaan 6, 2391 HG Hazers-
woude
Hillegom: mw. drs. M.C.J. Bultink (1991), Spoorlaan 1, 2182 CN Hillegom
Jacobswoude: drs. C.J. de Jong (2000), Dokter Lothlaan 14, 2481 AB Wou-
brugge
Leiderdorp: ing. E. ten Hooven (1985), Burgemeester Brugplein 1, 2351 NL
Leiderdorp
Liemer: C.J.N. van der Loo (1995), Plantsoen 15, 2435 XR Zevenhoven
Lisse: I.M. Maes (1981), Wagenstraat 45, 2161 ZL Lisse
Noordwijk: P.F. Reddingius (1995), Rederijersplein 17, 2203 GC Noordwijk
Oegstgeest: mw. I. Oele-Kap (2002), Van Slingelandtlaan 8, 2334 CA Leiden
Sassenheim: drs. J.E. van Teylingen (1991), Kagertuinen 69, 2172 XK Sassen-
heim
Ter Aar en Langeraar: Ph.H. Vonk (1988), Westkanaalweg 74, 2461 EH Ter Aar
Valkenburg: J. Portengen (1993), Burgemeester Lotsystraat 15, 2235 CX Valken-
burg
Voorhout: E. van der Hoeven (1982), Mauritsstraat 31, 2215 CR Voorhout
Voorschoten: J.H.M. Sloof (1984), Leidseweg 343, 2253 JC Voorschoten
Warmond: mw. J.G. Schrage (1990), Waagdam 28, 2361 CC Warmond
Wassenaar: R. van Lit (1994), Waalsdorperlaan 9, 2244 BM Wassenaar
Zoeterwoude: H.A. van der Post (1998), Apollolaan 412, 2324 CE Leiden

Kroniekschrijver Leiden: mw. mr. L.J. van Soest-Zuurdeeg, Hofdijk 28,
2341 NC Oegstgeest

Jaarverslag van de Vereniging Oud Leiden over het jaar 2004

Werkzaamheden van het bestuur

In het jaar 2004 kwam het bestuur negen keer bijeen: op 13 januari, 25 februari, 13 april, 13 mei, 17 juni, 18 augustus, 27 september, 28 oktober en 15 december.

Ledenvergadering

De jaarlijkse ledenvergadering vond plaats op 23 maart 2004 in Stedelijk Museum De Lakenhal.

Ledenbestand

De vereniging telde aan het eind van het jaar 2.218 leden, alsmede 27 bedrijfsleden. De ledenlijst is op aanvraag bij de secretaris in te zien.

Publicaties

Het 96ste *Leids Jaarboekje* werd ten doop gehouden in de Leidse Schouwburg op 4 november 2004. Bij die gelegenheid, die samenviel met de presentatie van deel vier van de nieuwe stadsgeschiedenis *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, stak prof. dr. Hans Blom de diesrede af. Hij sprak daarbij over 'Typisch Nederlands, typisch Leids'.

Met het boek *Goud in de grond. De geschiedenis van draadomroep en kabeltelevisie toegespitst op Stadskabel Leiden* van de hand van Paul Bordewijk ging een nieuwe serie van start, de Leidse Historische Studies, waarin aspecten van de lokale geschiedenis uitvoeriger aan de orde kunnen komen dan in de Leidse Historische Reeks. In de bestaande reeks verscheen het zeventiende deel: *Crone-steyn. Van broekland tot polderpark*, geschreven door Ed van der Vlist.

Lezingen

De Vereniging organiseerde de volgende lezingen:

- 20-01 prof. dr. F.A. Berends, 'Lorentz in Leiden, Nederland en de wereld' (Lakenhal).
- 23-03 Dick Wortel, 'Het Leids' (Lakenhal).

- 25-06 dr. Antheun Janse, 'Floris V' (Gemeentehuis Rijnsburg; i.s.m. Genootschap Oud Rijnsburg).
- 10-09 I. Lambrechtsen, 'Leidse stadspoorten' (Volkshuis).
- 19-10 Ruud Paauw, 'Sport in Leiden' (Volkshuis).
- 29-11 Chrystel Brandenburgh, 'De opgravingen bij Roomburg' (Volkshuis).

Excursies

Stadswandeling 'Jugendstil in Leiden'

De stadswandeling werd dit jaar gehouden op 18 april 2004, met als groot voordeel dat de binnenstad op zondag rustig is – zeker als het regent. Onder de overdekte Koornbrug hield kunsthistorica Anne van Aardenne een uitgebreide inleiding over de *Jugendstil* in het algemeen en over de bijzonderheden van deze stijl in Leiden. De enthousiaste deelnemers bekeken daarna panden aan de Nieuwe Rijn, in de Haarlemmerstraat, de Breestraat en enkele belendende stegen. Hoe rijk is de Leidse binnenstad aan Jugendstilelementen! Soms gaat het om hele gevels, soms alleen om kleinere details, zoals deuren of prachtige gebogen spiegelruiten, tegelplateaus of bijzonder smeedwerk.

Fietstocht

Onderwerp van de fietstocht van zaterdag 8 mei was de aanleg van de hogesnelheidslijn en de gevolgen daarvan voor het veenweidelandschap in het Groene Hart. In het informatiecentrum bij de bouwlocatie in de Bospolder zagen 22 deelnemers eerst een film over het HSL-project. Vervolgens fietsten zij naar Hoogmade, waar zij het oude kerkje uit 1729 bezochten. De kerk heeft nog veel oorspronkelijke elementen, zoals de doopvont en de baljuwschilden. Via een tweede object van de hogesnelheidslijn en het lintdorp Rijpwetering voerde de weg terug naar Leiden.

Excursie naar Kolhorn en Wieringen

Op zaterdag 19 juni 2004 gingen 52 deelnemers op weg naar de kop van Noord-Holland. Zij reden over de West-Friese Omringdijk naar Kolhorn, een prachtig vissersdorp dat nu midden in het land ligt, maar tot 1844 aan open zee lag. De heer Siezen vertelde over de geschiedenis van de dijk, het land en het water. Kleine groepjes met gidsen bekeken het Zuiderzeedorp en bezochten het kleinste museum van Nederland.

Een korte rit door het nieuwe land voerde de deelnemers naar Wieringen. Het oudste deel van dit vroegere eiland werd al in de 10de eeuw bewoond. Mevrouw Lont toonde de Wieringer kledingdracht en vertelde over de historie van het eiland vanaf de Vikingen. De dag werd besloten met een bezoek aan de kerk op Oosterland.

Excursie naar Loenen en Zutphen

55 deelnemers reisden op zaterdag 21 augustus richting Veluwe naar kasteel Ter Horst bij Loenen. Dit kasteel dateert uit 1557 en werd in 1792 uitgebreid met koetshuizen en stallen. Een schuilkerk in het oostelijke bijgebouw was in gebruik tot 1849; in 1913 kwam er een Engelse tuin bij. Ook het kasteel zelf heeft in de loop der eeuwen talloze veranderingen ondergaan. De keldervloer bleek nog stenen uit 1300 te hebben.

's Middags werd de historische binnenstad van Zutphen bezocht, onder leiding van drie zeer betrokken gidsen. Mevrouw Micky Houtzager en de heren Sietze Wierda en Constant Willems verhaalden uitgebreid over de ontstaansgeschiedenis en de verdere lotgevallen van deze oude nederzetting aan de IJssel. Dankzij recent graafwerk en bouwhistorisch onderzoek kwamen de deelnemers veel te weten over de bouwhistorische achtergrond van de oudste huizen in de stad, waarvan nog veel is overgebleven uit de 14de en 15de eeuw.

De Geuzentocht

Op 25 september hebben twintig personen kunnen deelnemen aan de Geuzentocht die eens in de vijf jaar georganiseerd wordt door de Vereniging voor Waterstaat en Landinrichting.

Website OudLeiden.nl

De website van de Vereniging werd gereactiveerd door webmaster Lex Idenburg.

Verslagen

Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (STIEL)

De (5) bijeenkomsten van het bestuur werden door de vertegenwoordiger van Oud Leiden, in zijn kwaliteit van bestuurslid, bijgewoond. Het bestuur kende in het verslagjaar twee mutaties: de voorzitter trad als zodanig af en werd gewoon

lid van het bestuur. Naar een vervanger werd omgezien. De heer G.J. Telkamp trad toe tot het bestuur als gewoon lid.

STIEL gaf acte de présence bij diverse bijeenkomsten in een historische context. Het blad *STIELZ* verscheen vier maal. De waarneming van de redactie door de heer W. Burgers wijzigde zich in opvolging van drs. E.J. Weterings.

De bewerking van verkregen bedrijfsarchieven vindt voortgang, maar wordt nog steeds belemmerd door een gebrek aan vrijwilligers. Van de Leidse Apparatenfabriek en van de Grofsmederij zijn archiefstukken verkregen. Aan de laatste werd door de schrijvende pers ruim aandacht besteed.

De uitgave van een STIEL-kalender 2005 werd gerealiseerd en in het Stadhuis werd de fototentoonstelling 'Langs Leidse Winkelpanden' georganiseerd.

Het gebruik van de aan STIEL in gebruik gegeven ruimte in het Olgacomplex ten behoeve van de opslag van in de loop der tijd verzamelde voorwerpen is opgezegd. Voor de verzameling wordt een goed heenkomen gezocht.

Aan het einde van het verslagjaar werden berichten ontvangen omtrent de nieuwe plannen voor het hergebruik van het gebouwencomplex van de Meelfabriek. In 2005 zouden deze openbaar worden gemaakt: het werd meer dan tijd daarvoor.

Omtrent de herplaatsing van de Peperbus van het Vrouwenkerkplein heerst (nog steeds) stilte.

Voor het behoud van de gevels aan de Marktsteeg (in het kader van het Kijkplein) werd een inspraakreactie ingezonden.

De plannen voor de houtloods bij de molen De Heesterboom op het Noordmannerrein aan de Haagweg zijn in de door STIEL gewenste richting omgebogen. STIEL is redelijk tevreden.

Voor een deel van het Van Wijkcomplex aan het Levendaal en de Hogewoerd zijn plannen ontwikkeld om op de parkeergarage aan de Hogewoerd woningen te bouwen. STIEL heeft hiervan kennisgenomen en acht het een goede ontwikkeling voor het behoud van het complex.

Omtrent ontwikkelingen rond de watertoren aan de Hoge Rijndijk valt helaas nog steeds niets te melden.

Van de plannen voor het hergebruik van de paardenstal van het Slachthuiscomplex werd kennisgenomen; met de ideeën kon worden ingestemd.

Vragen om informatie van derden werden zo mogelijk beantwoord.

Een aantal verzoeken van STIEL om panden op de Leidse gemeentelijke monumentenlijst te plaatsen werd ingewilligd.

De contacten met de regio waren dit jaar wederom beperkt. Omtrent het behoud van de Kleiwarenfabriek 'Nieuw Werklust' in Rijnwoude valt niets positiefs op te merken. Voor de Meelfabriek De Zijlstream in Leiderdorp is inmiddels een nieuwe bestemming gevonden.

Stichting Molen De Put

Het was in 2004 twintig jaar geleden dat de stichtingsakte werd gepasseerd. In het verslagjaar vond in de maand mei de jaarlijkse bijeenkomst van het stichtingsbestuur plaats. De heer E. Plugge van de afdeling Gebouwen, sector Facilitair Bedrijf, van de gemeente Leiden en belast met het onderhoud van de molen, woonde de vergadering bij.

De algehele onderhoudstoestand van de molen is nog steeds als goed te kwalificeren, zij het dat in enige zaken zo langzamerhand moet worden voorzien. Helaas zijn op de planning 2003-2005 geen gelden voor de molen gereserveerd. De vrijwillige molenaar doet wat hij zelf kan doen.

De molen draaide wederom zo vaak dat de maximale provinciale draaipremie ook in 2004 zal kunnen worden verkregen. Aan de regeling dat de draaipremie direct aan de Stichting wordt overgemaakt is echter een einde gekomen. De gemeente dient nu de premie, tezamen met de onderhoudssubsidie, aan te vragen en aan de Stichting over te maken.

In het verslagjaar werd de Stichting geconfronteerd met een mogelijke heffing vanwege het Productschap Granen, Zaden en Peulvruchten terzake van de met de molen gemalen tarwe. Deze aanslag op het toch al beperkte vermogen van de Stichting kon echter worden gekeerd.

Op de Nationale Molendag van 2004, zaterdag 8 mei 2004, was de molen voor het publiek geopend en verzorgde de vrijwillig molenaar, Philip Pijnaken, rondleidingen, waarbij hij inging op de werking van de molen en kandidaten zocht voor het vrijwillig molenaarschap. Naast deze mogelijkheid tot bezichtiging is de molen ook overigens regelmatig geopend voor het publiek.

Aan het VVV werd verzocht om met ingang van 2005 de start en finish van de Landelijke fietsdag weer te doen plaatsvinden bij de molen.

De windvang is nog steeds een punt van zorg, reden om de gemeente weer eens te vragen om aan de bomen die de windvang belemmeren maatregelen te treffen. Het ontvangen antwoord was niet bemoedigend.

Berichtgeving in de plaatselijke pers was dit jaar zeer beperkt.

Vereniging Jan van Hout

De vereniging van vrienden van het Gemeentearchief Leiden bood haar leden in het verslagjaar drie lezingen aan. Twee bijeenkomsten vonden plaats in de vergaderzaal van het gemeentearchief, de derde werd gehouden in de Stadsgehoorzaal na de presentatie van deel 4 van de nieuwe stadsgeschiedenis *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*.

- 18-02 mw. dr. B.M.A. de Vries, 'Gezapige clubjes of centra van maatschappelijke vernieuwing? Leidse burgers onder elkaar in de negentiende eeuw'.
- 11-05 drs. J.F. Dröge, 'Bouwtekeningen en foto's'; drs. E.T. van der Vlist, 'Het Straetbouc en het Waterbouc van Salomon van Dulmenhorst, ca. 1585-1595'.
- 04-11 prof. dr. J.C.H. Blom, 'Typisch Nederlands, typisch Leids' (in samenwerking met de Stichting Geschiedschrijving Leiden en de Vereniging Oud Leiden).

De jaarvergadering was op 18 februari 2004, en er verschenen in het verslagjaar vier edities van de *Nieuwsbrief*: in februari, mei, september en december. De website – www.janvanhout.nl – werd opnieuw aanzienlijk uitgebreid. De brongegevens van dr. F.J.W. van Kan, *Sleutels tot de macht. De ontwikkeling van het Leidse patriciaat tot 1420* werden aangevuld met de gegevens van dr. A.J. Brand, *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden 1420-1510*. Hiermee is een uiterst gedetailleerde bron van informatie beschikbaar gekomen over personen, families en hun bezittingen in de Leidse regio in de 14de en 15de eeuw. Voorts werd de website uitgebreid met transcripties van drie 14de-eeuwse charters van het Catharinagasthuis en van vier charters van het kleermakersgilde uit de periode 1436-1578.

Stichting tot instandhouding van de begraafplaats Groenesteeg Leiden

Het verheugt het bestuur te kunnen constateren dat de gemeente Leiden enkele van de vorig jaar gedane toezeggingen betreffende het onderhoud van de begraafplaats heeft gerealiseerd. Het is gebleken dat de wethouder drs. R.A.M. van der Sande, een ambtenaar van de dienst Monumentenzorg en een ambtenaar van Wijkbeheer onze zorgen delen over het onderhoud van de begraafplaats. Gevaarlijke plekken ontstaan door verzakkingen zijn hersteld, gevallen bomen zijn opgeruimd, en verdwenen informatieborden zijn herplaatst. Op uitdrukkelijk verzoek van het bestuur wordt er weer twee keer per jaar gemaaid.

Het bestuur heeft in het verslagjaar enkele lezingen verzorgd voor haar dona-

teurs en introducés. De heer D.J. Noordam kwam uitleggen waarom de begraafplaats de elitebegraafplaats van Leiden is. De heer C.J.J. Vogelaar, hoofdconservator van Stedelijk Museum De Lakenhal, sprak over de schilder Floris Verster; de lezing werd met fraaie lichtbeelden opgeluisterd. De heer A. van Kapel sprak over de musicus Frans Koenen; hierbij werd passende muziek ten gehore gebracht.

In voor- en najaar organiseerde de IVN een natuurwandeling over de begraafplaats, onder leiding van deskundige gidsen.

Zoals te doen gebruikelijk werd de aula iedere eerste zondag van de maand opengesteld voor publiek, met uitzondering van de wintermaanden. Het bestuur is dan aanwezig, zoals ook op de Leidse tuinendag en de IVN-dagen.

Dirk van Eck-Stichting

In 2004 verscheen het vijftiende Jaarboek van de Dirk van Eck-Stichting, het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2003*, met daarin de volgende artikelen: Peter Otgaar, 'Mensenwerk. Het Gereformeerde Minne- of Arme Mannen- en Vrouwenhuis. Deel II: 1818-1883', Jaap Moes, 'Portret van dame met deken. De firma J.C. Zaalberg & Zoon te Leiden omstreeks 1913', Jaak Slangen, 'Communistisch verzet in en om Leiden. Enkele impressies en kanttekeningen bij de activiteiten van de gebroeders Olivier (1933-1945)', Jaak Slangen, 'Strijdbaar tot de bevrijding. Enkele herinneringen aan het verzetsverleden van Nico Olivier door zijn broer Jan Olivier', en P.J.M. de Baar, 'Gedenktekens en monumenten 1940-'45 in Leiden'. De Baar tekende als vanouds voor de rubriek 'Aanwinsten van het Gemeentearchief Leiden op sociaal en economisch gebied' en nam een groot deel van de boekbesprekingen en signaleringen voor zijn rekening.

Het Jaarboek werd gepresenteerd tijdens de jaarlijkse donateursavond, die in 2004 viel op 1 mei. Op diezelfde dag onthulde burgemeester Henri Lenferink een gedenksteen voor Dirk van Eck. De steen is ingemetseld in de gevel van Herengracht 32-34, welke locatie gedurende het Interbellum bekendstond als het 'Volksgebouw'.

Bedrijfslidmaatschappen

ABN-AMRO Bank N.V.
Restaurant Allemansgeest
Bouw- en Aannemersbedrijf Bekooy B.V.
Bik + Mulder Architecten B.V.
Van Cleef Onroerend Goed (Leiden) B.V.
De Clerq, advocaten en belastingadviseurs
Coördesign B.V., André van de Waal
Deloitte & Touche, Accountants, Belastingadviseurs
Restaurant Engelbertha Hoeve B.V.
Fortis Bank (Nederland) N.V.
Geelkerken en Linskens, advocaten
Accountantskantoor Van der Geest B.V.
Drukkerij Groen B.V.
Holiday Inn Leiden
Hoogheemraadschap van Rijnland
ING Bank N.V.
Het Kaasmerk B.V.
Kamsteeg Auto Lease B.V.
F. van Lanschot Bankiers N.V.
3M Nederland B.V.
Meeùs West Holding B.V.
Micromel Nederland B.V.
Motorhuis Holding B.V.
Rijksmuseum voor Volkenkunde
Regionaal Opleidingen Centrum Leiden (ROC)
De Ruyter De Wildt & De Vroom, advocaten
Stichting Leidse Studentenhuisvesting
Teekens Karstens, advocaten, notarissen
Zorg en Zekerheid

Jaarrekening 2004

van de Vereniging Oud Leiden

BATEN- EN LASTENREKENING OVER 2004

Contributies	34.170	
Bedrijfslidmaatschappen	5.400	
Legaten en schenkingen	3.106	
Verkoop boeken	972	
Overige opbrengsten	162	
Totaal opbrengsten vereniging		43.810
Kosten Leids Jaarboekje	16.839	
Mededelingenblad	3.283	
Lezingen en excursies	3.612	
Verenigingskosten	6.010	
Dieslezing	2.375	
Portokosten	7.699	
Bijdragen en lidmaatschappen	240	
Propaganda en publiciteit	190	
Aanschaf hardware	3.324	
Website/automatisering	622	
Totaal kosten vereniging		- 44.194
Totaal vereniging		- 384
Opbrengst effecten	8.665	
Rente en kosten ¹	427	
	9.092	
AF: Subsidies	8.585	
		507
Exploitatieresultaat 2004		123

Inclusief € 263 (4%) rente ten gunste van Fonds mr. Annie Versprille.

BALANS PER 31 DECEMBER 2004

Bank/giro/kas	79.908	Eigen vermogen	182.714
Effecten ¹	119.943	Fonds mr. Annie	
Lening	p.m.	Versprille	5.731
Debiteuren	2.150	Nog te betalen subsidies	5.875
Vorderingen	0	Crediteuren	204
		Overige te betalen posten	7.002
		Fonds Leden voor het Leven	475
	202.001		202.001

Mutaties vermogen

Vermogen per 01-01-2004	182.639
Latent koersverlies	— 48
Exploitatieresultaat 2004	123
Vermogen per 31-12-2004	182.714

Subsidies toegekend in 2004

RAP tentoonstelling	
Van der Laan	1.500
Sluiter	200
Sociale woningbouw in	
Leiden en omstreken	1.500
Symposium Van der Laan,	
RAP	385
Eredoeken in geperst brokaat	1.500
Schans van Valdez, St. Oudheid-	
kamer Leiderdorp	500
Rembrandts Leidse Tijd,	
1606-1632	1.500
Leidse Buurten, door Kees	
Walle	1.500
	8.585

1 Beurswaarde per 31 december 2004 € 129.680.

Korte kroniek van Leiden en omstreken over 2004

Aan de kroniek werkten mee: de correspondenten van Liemeer, Noordwijk, Sassenheim, Voorhout, Voorschoten, Warmond, Zoeterwoude en de kroniekschrijver voor Leiden.

Januari

- 2 Stichting Scouting Anaconda krijgt de Warmondse vrijwilligersprijs.
- 3 Overlijden van Koos Bonnet, 22 jaar fractielid van het Warmondse CDA en lid in de Orde van Oranje-Nassau.
- 4 Door het tekortschieten van de beveiliging van de HSL-tunnel kunnen honderden inwoners van Hazerswoude-dorp en omgeving een kijkje nemen in het afgesloten tunnelcomplex.
- 5 De provincie Zuid-Holland start een proef met gratis openbaar vervoer tussen de Bollenstreek en Den Haag met een overstap van de lijnen 88 en 95 op het Leidse Transferium. Opening geschiedt door gedeputeerde Norder.
- 9 De Leidse sportprijzen vallen toe aan hockeyster Femke Kooyman, roeier Tristan Kramers en de zwemploeg van LZ 1886, die ook de prijs van de 3 October-Vereeniging krijgt.
- 12 De op het Katwijkse strand aangespoelde maanvis wordt aan het Leidse museum Naturalis geschonken.
16. D(e) Z(ijl)B(edrijven) in Leiden verkeren in zwaar weer, onder andere vanwege de productiehoeveelheid voor chocolade; de gemeenteraad is niet mild in zijn conclusies, maar verbindt daar geen gevolgen aan, omdat de meeste spelers het veld al hebben verlaten.
- 21 Inwoners van Warmond, Voorhout en Sassenheim stemmen massaal tegen de vorming van de nieuwe gemeente Teylingen.
- 21 De Universiteit Leiden geeft aan het Centraal Faciliteiten Gebouw, ook bekend als het LAK(-gebouw) of 1175, aan de Leidse Cleveringaplaats een nieuwe naam: Lipsiusgebouw.
- 23 Notaris Haverkamp betreft het pand dat voor 1900 meer dan twee eeuwen het Warmondse notaris- en baljuwkantoor was.
- 27 Het Stimuleringsfonds voor de Architectuur blijkt een Belvédèresubsidie van 210.000 te hebben toegekend aan het project 'Oude Rijn doet nieuwe za-

- ken', dat de rol van de rivier tussen Bodegraven en Katwijk wil onderstrepen.
- 28 De Leidse Ingrid Moerman gaat, na 35 jaar conservator in het Stedelijk Museum De Lakenhal te zijn geweest, 'voor zichzelf beginnen'.

Februari

- 4 Ir. E.L.P. Hessing uit Voorburg is met ingang van 1 maart de nieuwe waarnemend burgemeester van Rijnwoude.
- 8 Tijdens het Nederlands Junioren Kampioenschap zwemmen behaalt de 13-jarige Voorhoutse Nadine Straten zes gouden, een zilveren en twee bronzen medailles.
- 9 De bestuursrechter in Den Haag vernietigt de door de gemeente Leiden gevraagde vergunning voor nieuwbouw in de Koppenhinksteeg. Hiermee is de dreiging voor vertrek van de Vrijplaats Koppenhink weggenomen.
- 9 De Stichting Fonds Vrouwen Kraammoeders, beheerster van de 'Goemoerskamer' in Leiden draagt deze, met de bijbehorende gelden, over aan Diaconaal Centrum 'De Bakkerij'.
- 11 De heer H. Groen wordt in een speciale raadsvergadering in de Grote of St. Jeroenskerk geïnstalleerd als burgemeester van Noordwijk.
- 16 Minister Brinkhorst reikt in het Leidse Academieggebouw de Nederland-Japanprijs uit aan Louis van Gasteren en Joke Meerman voor hun film 'De eeuwige rijst met Japanse thee'.
- 11 Jacobus van der Poll en Catharina van Velzen uit Voorhout zijn 60 jaar getrouwd.
- 19 Leidenaar Rob(ertus Gerardus) Mantel, ereburger van Leiden, oud-directeur van de Leidse uitzendorganisatie LUBA, en organisator/inspirator van tal van evenementen overleden.
- 22 Zuster Borromea, Warmonds oudste inwoner, overlijdt op de leeftijd van 103 jaar.
- 25 De Katwijkse ontwateringssluis blijkt de belangrijkste veroorzaker te zijn van vervuild zeewater voor de kust.
- 26 De Hortus Botanicus te Leiden bereikt de officiële status van Geregistreerd Museum.

Maart

- 1 Het Historisch Genootschap Warmelda te Warmond heeft sinds vandaag een historisch tijdschrift. De opvolger van *Warmond Voorheen en Thans* heet *De Hekkenluiter*.

- 1 Het bestuur van de provincie Zuid-Holland maakt officieel bekend dat Zoeterwoude een zelfstandige gemeente blijft.
- 2 Het R(egionaal O(pleidings)C(entrum) Leiden komt met het L(eids) U(niversitair) M(edisch) C(entrum) tot overeenstemming over de aankoop van grond aan de westkant van Leiden, langs het spoor Leiden-Den Haag.
- 3 Hoofdredacteur C.M. van de Malen van het *Leidsch Dagblad* legt met onmiddellijke ingang zijn functie neer.
- 4 De in Numansdorp geboren maar in Voorhout wonende Mary de Wit wordt 100 jaar. Ter gelegenheid daarvan plant zij op het terrein van de BNS te Voorhout een notenboom.
- 4 Het Koninklijk Penningkabinet verhuist van Leiden naar Utrecht.
- 6 Anouk van der Wijden uit Nieuwveen Nederlands junior kampioen marathonschaatsen te Heerenveen.
- 6 Het 'Huis van de Raad' te Leiden (voor de griffie van de gemeenteraad, en de raadsfracties) geopend door oud-gemeenteraadslid (en nu minister van Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijkszaken), Leidenaar Thom de Graaf.
- 8 De Leidse emancipatieprijs, genoemd naar Pieterrol, wordt niet uitgereikt. Omdat Pieterrol nabestaanden zich niet meer kunnen vinden in Leidens emancipatiebeleid, moet de prijs een andere naam krijgen; interim wethouder Wim de Boer beraadt zich over de materie.
- 10 De gemeente Leiderdorp zit met een groot financieel probleem, omdat de kosten van een schoolgebouw aan de Touwbaan vele malen hoger worden dan afgesproken.
- 22 De Leidse Mariëtte Barnhoorn – directeur van uitzendbureau LUBA – gekozen tot Zakenvrouw van het Jaar.
- 25 De heer Floor 't Hooft ontvangt uit handen van de heer W. Hekkens, voorzitter van de Oude Dorpskern te Noordwijk-Binnen, de Jan Kloosprijs voor zijn boek over de geschiedenis van de bewoning van de Voorstraat en het Lindenplein.
- 27 De familie Fu verlaat als laatste neringdoende haar kiosk in de 'Blauwe trein' op de Hoogstraat in Leiden.

April

- 1 Tijdens de ledenvergadering van het Leidse Muziek- en Showgezelschap Sempre Avanti wordt mevrouw Co van der Kaay gehuldigd, onder andere voor haar inzet achter de piano (al 50 jaar) en haar bestuurswerk.

- 1 De treintaxi voor Leiden en wijde omgeving staakt zijn diensten.
- 1 Wethouder Rabbae van Leiden dient zijn ontslag in verband met de financiële positie van DZB.
- 2 De genetisch gemanipuleerde stier Herman heeft 'een spuitje' gekregen; zijn huid zal in het Leidse Natuurhistorisch Museum Naturalis, zijn laatste verzorger, worden bewaard.
- 5 Burgemeester H. Groen opent de uitbreiding van het museum van het Genootschap Oud-Noordwijk te Noordwijk aan Zee, waaraan bij die gelegenheid de naam Willem van Beelenzaal wordt toegekend.
- 7 Dierenasiel Stevenshage te Leiden wordt officieel erkend door de vereniging Dierenbescherming.
- 13 Het senior Small Team Dance Twirl van de Leidse Twirlvereniging The Koper Girls plaatst zich voor de EK in Schotland.
- 15 De eerste paal wordt geslagen voor het bijzonder groepswoonproject 'Vossen-burg' te Voorschoten.
- 17 Leiden heeft zijn eigen bier, Leidsch Blond.
- 19 Het *Leidsch Dagblad* wordt een ochtendkrant.
- 20 De villa Maredijk 61, op de kop van de Leidse Schipholweg, wordt op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst.
- 20 Overlijden op 87-jarige leeftijd van de naamgever van de 'euthanasiepil', mr. Huib Drion.
- 21 André van Noort publiceert het boek *Warmond, dorp in beweging 1945-1965*.
- 23 Officiële opening van de vernieuwde Koningin Wilhelminaboulevard door de Commissaris van de Koningin, de heer J. Fransen.
- 24 In Warmond wordt de tweede 'Tussen kunst en koe' gehouden, waarbij de raakvlakken tussen kunst en agrarisch leven op vele manieren in beeld worden gebracht.
- 24 De Christelijk Gereformeerde Kerk in Leiden viert haar 100-jarig bestaan.
- 28 De Tweede Kamer stemt met tegenzin in met de sluiting van vliegveld Valkenburg per 1 januari 2005. Leiden ziet grote mogelijkheden voor woningbouw en bedrijven.

Mei

- 2 De 17-jarige pianist Erik Weerstra uit Leiden wint het nationale Steinway-concours.
- 6 Burgemeester Lenferink van Leiden onthult een gevelsteen met de afbeelding

van Dirk van Eck aan het voormalige Volksgebouw aan de Leidse Herengracht 32-34, dat van 1919 tot 1940 onderdak bood aan de sociaal-democratische verenigingen in Leiden.

- 8 In Sassenheim wordt, na een grondige restauratie, het rond 1820 in Engelse landschapsstijl aangelegde park, behorende bij het in 1928 afgebroken landhuis 'Rusthoff', als gemeentelijk wandelpark in gebruik gesteld door mevrouw H.J. Geuze-Charbon, kleindochter van de laatste eigenaar van het landgoed, de heer Jan Adam Charbon.
- 11 Officiële start voor nieuwbouw van 660 woningen in Voorschotense laatste te bebouwen polder Krimwijk II.
- 13 Jacobus Sieval, in Leiden bekend als togamaker, geëerd met de gouden medaille van de Vakbond FNV voor zijn 70-jarig lidmaatschap.
- 15 De rijksweg N 11 gaat open, eerst alleen voor voetgangers.
- 21 De Noordwijkse politiek krijgt er hard van langs in het rapport 'Recht door zee' naar aanleiding van financiële problemen van de kustgemeente. Vooral de bestuurscultuur wordt veroordeeld.
- 25 Warmonds ereburger en drager van de zilveren eremedaille verbonden aan de Orde van Oranje-Nassau, Wim van Westerop, is op 85-jarige leeftijd overleden.
- 26 De Provinciale Staten van Zuid-Holland keuren het voorstel tot samenvoeging van Voorhout, Sassenheim en Warmond goed.
- 28 Noordwijk aan Zee krijgt na een jaar van afwezigheid de 'blauwe vlag' terug, een kwaliteitsaanduiding waarmee onder meer het zeewater schoon en gezond verklaard wordt.

Juni

- 1 De nieuwe hoofdredacteur van het *Leidsch Dagblad* is Adriaan Brandenburg.
- 2 Als opvolger van Mohammed Rabbae wordt de niet-Leidenaar Wim de Boer van Groen-Links voorgedragen voor de functie van wethouder in Leiden.
- 3 Einde van Taallokaal, dat in Leiden zorg draagt voor het van rijkswege gesubsidieerde Onderwijs in Allochtone Levende Talen.
- 3 Richard Krajicek, oud-Wimbledonkampioen, opent aan het Leidse Maansteenpad de playground die mede gefinancierd is door de naar hem genoemde Foundation.
- 4 De Oranjevereniging Koningin Wilhelmina te Voorschoten bestaat 100 jaar en viert dit met een bijzonder Koninginnefeest en een gedenkboekje.

- 4 In Noordwijk-Binnen wordt het nieuwe cultureel centrum 'De Muze' officieel geopend. Op de Open Dag lieten de inwoners blijken blij te zijn met alle mogelijkheden die het nieuwe theater biedt.
- 6 Pastoor H. van der Plas van de parochie Sint Jan te Zoeterwoude is 45 jaar priester.
- 6 Op de Muzikale Muurgedichtendag wordt een selectie ten gehore gebracht uit de 65 door de Leidse componist Huub de Vriend op muziek gezette muurgedichten in Leiden.
- 8 Op een groot scherm kan Leiden zien hoe de planeet Venus voor de zon langs schuift, dank zij de inventiviteit van astrofysicus professor Vincent Icke.
- 8 Poëzieavond aan de Leidse Vismarkt en Koornbeursbrug onder het motto 'Sei la luce e il matino'.
- 15 De ecologische zone Slaaghsbrook, verbinding tussen het landgoederengebied in het westen en het veenweidegebied ten oosten van Leiden, wordt in gebruik genomen.
- 22 De vijfjaarlijkse prijs van het Legatum Stolpianum, de oudste nog bestaande wetenschappelijke prijs van Europa, wordt toegekend aan Jos Koole voor zijn dissertatie *Moral Autonomy and Christian Faith*. Tevens wordt de inventarisatie van het Fonds gepresenteerd.
- 26 Opnieuw wordt een 'instituut' in Leiden gesloten: de familie E. Sanders stopt met Sanders Wijnhuis in de Doezastraat.
- 30 Aan Leidenaar Marcel ten Hooven (werkzaam bij het dagblad *Trouw*) wordt de Anne Vondelingprijs voor politieke journalistiek uitgereikt.

Juli

- 2 Wasserij en stomerij De Arend aan de Leidse Herensingel staakt na 169 jaar haar dienstverlening.
- 3 Overlijden op 90-jarige leeftijd van prof. dr. A.E. Cohen, die als rector magnificus van de Rijksuniversiteit Leiden de Academie veilig door de woelige jaren '70 loodste.
- 3 Met de opening van de expositie 'Noordwijk tijdens de Tweede Wereldoorlog' door burgemeester H. Groen wordt het nieuwe Atlantikwall Museum in Noordwijk aan Zee in gebruik genomen.
- 7 De gemeente Leiden en Woningstichting Portaal blijken een convenant te hebben gesloten over de financiering van de bouw en/dan wel de renovatie van het voormalige EWR-slachthuisterrein, Diamantlaan en Waardgracht.

- 15 Eerste Rembrandtfestival in Leiden: drie dagen 'Gouden Eeuw'.
- 22 Overlijden op 62-jarige leeftijd van 'beeldhouwer' Frans de Wit, bij Leidenars vooral bekend vanwege de vijf plaquettes die hij voor de Vereniging Oud Leiden maakte.
- 29 Mounira Lacourt redt een dreumes uit de Oude Singel te Leiden; zij ontvangt aan het einde van het jaar hiervoor de bronzen penning van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen.

Augustus

- 3 Leidens oudste taxibedrijf (sinds 1933) Eltax is failliet. Aan 61 medewerkers is ontslag aangezegd.
- 4 De Leidse hengelsportvereniging Door Vriendschap Verenigd (DOV) bestaat 100 jaar.
- 12 Het conflict tussen directeur Engelsman van het Leidse Museum voor Volkenkunde en een deel van zijn personeel is zo hoog opgelopen dat partijen elkaar bij de rechter treffen.
- 15 De kunst langs wegen en plantsoenen van Voorschoten is vastgelegd in een boekje *Beeldig Voorschoten*. Uit handen van de voorzitter van de vereniging Leefbaar Voorschoten ontvangt de burgemeester het eerste exemplaar.
- 23 Kees van de Nieuwendijk en Katrien Vink uit Voorhout zijn 60 jaar getrouwd.
- 24 Na 800 jaar steggelen over de waterafvoer rond Bodegraven sluiten de hoogheemraadschappen De Stichtse Rijnlanden en Rijnland 'het waterakkoord Sluis Bodegraven'.
- 25 Overlijden op 98-jarige leeftijd van H.M.J.W. Kortmann, eertijds huisarts te Leiden, drager van de Gouden Speld van de gemeente Leiden.
- 28 De veetentoonstelling VEBO (Vereniging tot het bevorderen van agrarische belangen) heeft na 70 jaar Leiden verlaten en onderdak gevonden in Rijpwetering.

September

- 1 De Stichting Stadsparkeerplan Leiden (SSP) gaat in fietsen: voor drie euro per dag kunnen parkeerders een fiets huren.
- 2 De gemeenteraad van Voorhout gaat niet akkoord met het plan van aanpak voor de fusie met Warmond en Sassenheim.
- 2 De Leidse pedagoge Adriana Bus is aan de Universiteit Leiden benoemd tot bijzonder hoogleraar Beginnende Geletterdheid.

- 5-7 De landbouwministers van de Europese Gemeenschap vergaderen in Grand Hotel Huis ter Duin te Noordwijk aan Zee.
- 7 Minister Peys van Verkeer en Waterstaat en gedeputeerde Norder van de provincie Zuid-Holland zijn overeengekomen dat de RijnGouweLijn, die Gouda en de kust snel en eenvoudig moet verbinden, in 2010 in gebruik wordt genomen; de protesten tegen deze lijn zijn echter niet te onderschatten.
- 8 De Leidse 3 October-Vereeniging besluit om met ingang van 2005 vier nieuwe prijzen uit te reiken: een Scholenprijs, een Ledenprijs, een Ereprijs van Stad en Universiteit, en een driejaarlijkse Ereprijs van de 3 October-Vereeniging.
- 8 Het nieuwe onderkomen van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Universiteit Leiden, het voormalige, nu geheel getransformeerde Kamerlingh Onnes-laboratorium (nu -gebouw), geopend door prins Constantijn.
- 12 Op het eiland in het Sassenheimse wandelpark 'Rusthoff' wordt door alle plaatselijke kerken een door meer dan duizend mensen bezochte openlucht-bijeenkomst gehouden ter opening van het nieuwe kerkelijk seizoen.
- 16 Overlijden op 47-jarige leeftijd van Naci Demirbas, oud-lid van de Leidse gemeenteraad. Hij was in 1986 het eerste allochtone gemeenteraadslid van Nederland.
- 16-17 In het optimaal beveiligde Grand Hotel Huis ter Duin te Noordwijk confereren de ministers van Defensie van de Europese Gemeenschap. Slechts een kleine groep demonstranten is aanwezig.
- 18 Aankondiging van het voornemen tot fusie in 2006 van de parochies Pancratijs te Sassenheim en Matthias te Warmond.
- 21 De Oranjerie van de Leidse Hortus Botanicus is weer in gebruik genomen na een restauratie die mede tot stand kwam dankzij de Stichting Campagne voor Leiden.
- 22 De gemeenten Haarlem en Leiden maken een einde aan de sinds 400 jaar bestaande, maar uiterst onoverzichtelijke eigendomsverhoudingen van de Haarlemmertrekvaart en de aanliggende gronden.
- 30 De gemeente Leiden erkent, aldus de krant, dat zij bij de werkzaamheden in de nieuwbouwlocatie Roomburg te weinig oog heeft gehad voor de archeologische waarde van dat gebied. Er zou echter geen ernstige schade zijn aangericht.

Oktober

- 1 Dr. Jori Zijlmans is in Stedelijk Museum De Lakenhal te Leiden aangetreden als de nieuwe conservator van de historische afdeling.
- 1 De Leidse kunstenaar Thomas Raat ontvangt voor de tweede achtereenvolgende keer een Koninklijke Prijs voor de Vrije Schilderkunst uit handen van koningin Beatrix.
- 1 Eerste bijeenkomst, in Leiden, van de burgemeesters/bestuursleden van de Veiligheidsregio Hollands Midden, samenwerkingsorgaan van politie, brandweer, geneeskundige hulpverlening bij rampen en ongevallen, en de centrale post ambulancevervoer.
- 2 De Stichting Tegenbeeld, met name bekend van de muurgedichten, begiftigd met de erepenning van de gemeente Leiden in goud.
- 6 B en W van Leiden besluiten aan muziektheater de Veenfabriek van theatermaker Paul Koek per 1 november het voormalige Scheltema-complex aan de Oude Singel ter beschikking te stellen.
- 9 De jeugdige winnaressen van het Nederlands (Schaak)kampioenschap voor meisjesteams, leden van de Leidse Schaakbond, worden op het stadhuis van Leiden ontvangen.
- 13 Dankzij een gift van \$ 100.000 van American Express kan het grote glas-inloodraam in het zuidertransept van de Leidse Pieterskerk worden gerestaureerd.
- 13 Schoenenzaak en schoenreparatie Spierings te Warmond sluit na meer dan driekwart eeuw zijn deuren.
- 15 Joh. Breedijk, voormalig voorzitter van de Rabobank Warmond, gemeenteraadslid voor de CHU en drager van de Warmeldapenning op 90-jarige leeftijd overleden.
- 24 Het verenigingsblad *De Sleutelpost* van de Leidsche Postzegelvereniging LVvP blijkt te zijn uitgeroepen tot het beste postzegelblad van Nederland.
- 26 B en W van Leiden besluiten Leidse 'helden' voortaan te eren met een erepenning: een zilveren penning met inscriptie.
- 29 In het museum van het Genootschap Oud-Noordwijk wordt het boek *Zilver in de netten* gepresenteerd, een geschiedenis over de Noordwijkse visserij geschreven door Huig van der Niet, Willem Varkevisser en Ad Weelen met eindredactie van Willem Baalbergen.
- 29 De Scoutshop – nu in de Leidse Kraaierstraat – sluit na 70 jaar zijn deuren; 35 jaar lang was vrijwilliger Wim van Ingen Schenau de drijvende kracht.

November

- 2 Overlijden op 84-jarige leeftijd van Leidenaar Piet Biegstraten, ereburger van Leiden. Overlijden op 77-jarige leeftijd van Pieter Brouwer, erelid van de Business Club Leiden en voorvechter van wettelijke erkenning van het vak van tandprotheticus.
- 3 In het gemeentehuis van Sassenheim wordt een door de Christelijke Harmonie Vereniging 'Crescendo' ingerichte expositie van foto's en ander historisch materiaal geopend ter gelegenheid van haar 150-jarig bestaan.
- 8 De door de gemeente Leiden uitgeschreven prijsvraag 'Bouw een feestje voor Rembrandt' is gewonnen door de Leidse Adinda Slingerland met haar voorstel een (deel van) een werk van Rembrandt te nemen als uitgangspunt voor nieuwe kunstwerken.
- 10 De Vereniging van Vrienden van het Gemeentearchief van Leiden, de Vereniging Jan van Hout, schenkt het archief drie 14de-eeuwse charters, afkomstig van het Sint Catharina-gasthuis aan de Leidse Breestraat.
- 11 Ter herdenking van de 400ste sterfdag van Janus Douza, heer van Noordwijk, die een belangrijke rol heeft gespeeld in de verdediging van Leiden tijdens het beleg en bij de stichting van de universiteit, hield prof. dr. Chr. Heesakkers een voordracht en legde burgemeester H. Groen een krans bij het monument van Douza in de Grote of St. Jeroenskerk in Noordwijk-Binnen.
- 15 Jan Hoek uit Warmond is vijftig jaar dirigent van diverse koren in Warmond en omgeving en krijgt de onderscheiding 'Pro Ecclesia et Pontifice'.
- 20 De Voorhoutse heer en mevrouw Bert en Elisabeth Nijman ontvangen uit handen van wethouder Leo van Steijn de HKV-Restauratieprijs 2004.
- 21 Het 150 jaar bestaande Kerkkoor van de Sassenheimse St. Pancratiusparochie viert in een bijzondere kerkdienst met zang en orgelspel zijn jubileum. Tijdens deze dienst werd het pas gerestaureerde orgel, dat in 1873 door de orgelbouwer Vollebregt uit Den Bosch is gebouwd, in gebruik genomen.
- 21 De drijvende kracht achter de Leidse Blues- en Jazzweek, Dick Wansink, overlijdt.
- 25 Onthulling van een nieuwe gedenksteen ter nagedachtenis van de in en om Leiden gestorven Pilgrims, aangebracht in de zuidwestgevel van de Leidse Pieterskerk, vervaardigd door steenhouwer Marc de Groot.
- 25 De overname van de Haarlemmertrekvaart door de gemeente Oegstgeest van Leiden gaat niet zonder problemen. Struikelblok is het voor miljoenen achterstallig onderhoud dat ten laste van Oegstgeest zou komen.

- 28 Het Rijk kent alsnog renovatiesubsidies toe aan de Leidse Pieters- en Hooglandse kerk.
- 28 De krant bericht dat bij het 16de Chon-ji-kwan-toernooi in Uden de delegatie van de Taekwondo Vereniging Leiden acht prijzen wist te veroveren.
- 30 Rik van Boekel wint met zijn 'ritmisch verwoorde maatschappijkritiek' het (eerste) Leidse Slamdicht Toernooi; Germen Bergervoet wint de publieksprijs met zijn beschrijving van 'kerstavond'.

December

- 1 Na een stemmige en ontroerende bijeenkomst in de Dorpskerk te Voorshoten wordt op het kerkhof een gedenksteen onthuld ter herinnering aan de inwoners die sneuvelde in Nederlands-Indië.
- 2 Scheidend hoofdcommissaris van politie Ries Straver ontvangt (als eerste) de Ries Straverpenning.
- 7 De Co Verhoogprijs 2004 wordt toegekend aan Jeanet Welbergen, chauffeuse bij verpleeghuis Overrhyn; Indra Maksterieks, 'voorbeeldbuddy', wordt tweede.
- 8 De krant meldt dat de Vereniging van Belangstellenden in de Lakenhal de pas teruggevonden glas-in-loodramen die Harm Kamerlingh Onnes in opdracht van het *Algemeen Handelsblad* maakte, aan het Stedelijk Museum De Lakenhal heeft geschonken.
- 8 Na een grondige verbouwing is aan het Leidse Rapenburg het Sieboldhuis in gebruik genomen.
- 10 De voormalig eigenaar van Jumbo Snooker Centre te Warmond krijgt tijdens de Wereldkampioenschappen Snooker te Veldhoven een internationale award voor zijn vele verdiensten voor het snooker.
- 10 De buurtbus te Zoeterwoude maakt zijn allerlaatste rit.
- 13 Zoeterwoude neemt afscheid van waarnemend burgemeester Ad Havermans.
- 13 In 42 mupi's (mobiliér urbain pour publicité et information & arte) in Leiden hangen werken van Leidse kunstenaars onder het motto 'Leiden: één groot schetsboek'.
- 16 Liesbeth Bloemen geïnstalleerd als burgemeester van Zoeterwoude.
- 16 Warmonder Cees van Duijn krijgt de 'Zwarte Tulp prijs' voor restauraties van agrarisch erfgoed.
- 17 De Oegstgeestenaar Frédéric Bastet wint de P.C. Hooftprijs voor zijn essays.
- 18 'Wensput', gespeeld door Leidse amateurs onder leiding van Arjan Nederveen

en Beppie Melissen, is de eerste manifestatie van de viering van 300 Jaar Leidse Schouwburg.

- 20 De gemeente Leiden, de Universiteit Leiden, het ROC en SURF-net, samengegaan in de Stichting Leidse Infrastructuur Bundeling (SLIB), gaan een nieuw glasvezelnet van 25 km aanleggen.
- 22 Waarnemend burgemeester Vosjan neemt met een receptie afscheid van haar Warmond.
- 22 De krant meldt dat De Jong's Autobedrijven in Leiden de beste autowerkplaats van Nederland heeft.
- 27 Zonder sloopvergunning, maar met telefonische toestemming van burgemeester Lenferink, is de voormalige wasserij Dingjan aan de Leidse Zoeterwoudsesingel gesloopt.
- 31 Na 23 jaar verlaat dijkgraaf Edu van Tuyl van Serooskerken 'zijn' Hoogheemraadschap van Rijnland.
- 31 PvdA'er Marc Witteman, wethouder van Hillegom, waarnemend burgemeester van Warmond.

Typisch Nederlands – Typisch Leids

Leids Jaarboekje 2005 J.C.H. Blom

Typisch Nederlands en typisch Leids: het is de logische thematiek voor vanavond.¹ De populaire vraag naar het typisch Nederlandse staat centraal in de week van de geschiedenis. Wat binnen dat kader dan typisch Leids is, is de logische vervolgvraag op de dag van de presentatie van het afsluitende deel van de geschiedenis van Leiden. Maar zulke vragen naar het karakteristieke van een land of stad zijn ook weerbarstig en zij roepen veel vragen vooraf op. Aanvankelijk meende ik dan ook, dat het mijn taak was met een aantal meer theoretische beschouwingen te beginnen. Het leidde tot een ontwerp tekst vol overwegingen, contraoverwegingen, mitsen, maren en voorbehouden. Opeens begreep ik waarom E.H. Kossmann deze vragen ooit aanduidde met de op het eerste gezicht wat duister klinkende woorden *een tuchteloos probleem*. Als vanzelf voeren zulke beschouwingen namelijk via vrije associatie en hyperbolische dialectiek van hot naar her en uiteindelijk het moeras van de diepzinnige onhelderheid in. Na het cabaret is dat echter geen goed idee en daarom besloot ik direct ter zake te komen. U gelooft wel dat er ook veel theoretische geleerdheid over dit onderwerp te berde te brengen is.

Eerst typisch Nederlands dan. Als historicus acht ik het niet zinvol het antwoord te zoeken in een essentialistisch, zich boven of buiten de historische werkelijkheid bevindend Nederlands volkskarakter of een nationale 'identiteit' met eeuwigheidswaarde. Het beste antwoord meen ik te vinden in het concrete geschiedverhaal van het land. Als er algemener geldende kenmerken of typeringen te geven zijn, zullen ze daaraan ontleend moeten worden. En dan valt direct op hoe toevallig Nederland totstandkwam en zich verder ontwikkelde.² Rond het midden van de 16de eeuw wees alles er op dat in de Nederlanden, met Vlaanderen, Brabant en Holland als kern, een voor die tijd moderne gecentraliseerde staat zou ontstaan. Deze zou dan waarschijnlijk een van de centra of zelfs hét centrum van het Habsburgse wereldrijk worden. In de jaren zestig van die eeuw nam de geschiedenis echter een totaal andere wending, zonder dat iemand dat zo ontworpen of nagestreefd had.

In een verhaal met een eigen dynamiek en vol grillige wendingen liep wat begon als een beperkte oppositie van katholieke hoge edelen uit op een, juist door protestanten en burgers gedomineerde, opstand. Die opstand slaagde, zij het geografisch gezien slechts voor de helft. De Nederlanden boven de grote rivieren kwamen aan het einde van de 16de eeuw uit de strijd als een aparte kleine staat in West-Europa, die niemand zo gewild had. Als republiek was het een noodoplossing toen de zoektocht naar een nieuwe vorst na de afzwering van Philips II in 1581 was mislukt. Een min of meer revolutionaire rechtvaardiging daarvan, die de soevereiniteit bij de staten van de gewesten legde in plaats van bij de landsheer, werd *en passant* geformuleerd.

De vele legendarische gebeurtenissen die voor altijd aan deze ontstaansfase van de Nederlandse staat gehecht zullen blijven, vallen ook in deze jaren: de Liga der Groten, het Verbond der Edelen, het Smeekschrift, de Beeldenstorm, de veldtocht van Willem van Oranje en zijn broers in 1568 (de slag bij Heiligerlee), de vrije statenvergadering te Dordrecht, de belegeringen van Haarlem, Alkmaar en Leiden, de Spaanse furie, de Pacificatie van Gent, de Unies van Utrecht en Atrecht, de Acte van Verlatinge, de Franse furie, de val van Antwerpen, om alleen de allerbekendste te noemen. Ooit werd dit alles gevoegd in een heldenepos van de strijd van een in feite al bestaand Noord-Nederlands volk, protestants en vrijheidslievend, voor een eigen zelfstandig volksbestaan. Nu gelooft vrijwel niemand meer in dat verhaal en krijgt juist de ongewisheid van het geschiedverloop, de onvoorspelbaarheid de volle nadruk.

Deze nieuwe kleine staat bleek een doorslaand succes. Grandioze economische bloei, internationale politieke macht en onverwachte uitbarstingen van culturele prestaties rechtvaardigen de term 'Gouden Eeuw'. In de economisch zo gunstig liggende Nederlanden kon door de sluiting van de Schelde het accent naar het Noorden verlegd worden. Dat verkeerde in een fase van economische ontwikkeling, die bij uitstek de kans bood om te profiteren van de behoefte van de internationale handel aan een stapelmarkt. Zo kwam die stapelmarkt in Amsterdam terecht. Ernstige binnenlandse problemen in de meeste andere Europese landen beperkten geruime tijd de concurrentie. Een uitnemende entourage voor top-prestaties op vele terreinen.

Ook de vorm die de nieuwe staat aannam was resultaat van improvisatie. De Republiek was zoals gezegd 'ondoordacht' tot stand gekomen. Zij kende voornamelijk 'ouderwetse', uit het vorige tijdvak meegenomen instellingen. Maar deze werden in de nieuwe situatie op een heel andere wijze gebruikt. In menig

blik kreeg daardoor een rommelig aanzien met een zwaar accent op de stedelijke en de gewestelijke autonomie. Maar misschien was zij juist door de zo directe, onsystematische aanpassingen aan de 17de-eeuwse praktijk van alle dag wel erg adequaat.

Bijzonder was de Republiek ook in sociaal opzicht. Juist door het ontbreken van een vorst kreeg de burgerij, vooral de bekende regenten maar ook een veel bredere groep die aan de economische bloei bijdroeg, de dominante plaats in de samenleving. Dat week sterk af van de verhoudingen elders in Europa, vooral door de relatief zwakke positie van de adel. De merkwaardige positie van de Oranjes als stadhouders – plaatsvervangers van een vorst die er niet meer was – een anomalie overgehouden uit de landsheerlijke tijd maar met een totaal andere functie, sluit hierbij aan.

Religieus tenslotte viel de Republiek al helemaal uit de toon. Waar in Europa elders het beginsel van staatskerken overheerste, kende de Republiek een opmerkelijk mengsel van een bevoorrechte protestantse kerk van calvinistische snit (de zogenaamde publieke kerk, die uitdrukkelijk geen staatskerk was) met een feitelijk gedogen van andere kerkgenootschappen zolang die maar niet nadrukkelijk op de voorgrond traden. Deze zo geroemde tolerantie in de Republiek was vooral een pragmatische oplossing. Zo werd de internationale handel niets in de weg gelegd. Voorts leverde deze houding een uitweg uit het probleem van een sterk religieus verdeelde bevolking in een staat, die in oorlog verkeerde. De nood der tijden leidde hier niet tot gewelddadig afgedwongen uniformiteit, maar juist tot relatief omvangrijke vrijheden.

De latere geschiedenis van Nederland week minder opvallend af van het algemene Europese patroon, maar werd eveneens fors door het toeval bepaald. Het voortbestaan van Nederland als zelfstandige staat sprak bijvoorbeeld niet steeds vanzelf. De betrekkelijk geruisloze inlijving bij het napoleontische Frankrijk in 1810 na de onoverzichtelijke periode, die met de patriottenbeweging van de jaren tachtig van de 18de eeuw was begonnen, illustreert hoezeer de oude Republiek als achterhaald werd gezien. Dat maar enkele jaren later een Verenigd Koninkrijk onder het huis van Oranje noord en zuid weer bij elkaar bracht, lag echter in geen enkel opzicht in de verwachtingen. Het was het gevolg van de samenvallende diverse factoren: het evenwicht in Europa, zoals bedisseld na de val van Napoleon, de ambitie van 'de Oranje van dienst', het nog ongerichte maar sterk opkomende moderne nationaal gevoel en de wens de staat beter te organiseren.

Achteraf lijkt het logisch dat deze hereniging van noord en zuid mislukte, maar ik neig er toe daar vraagtekens bij te zetten. Het was één van de mogelijkheden in een lange periode van heroriëntering, die duurde van ongeveer 1780 tot het midden van de 19de eeuw. Het had ook anders kunnen lopen. De opvoering van de opera *La muette di Portici* op een hete augustusavond in 1830 in Brussel werkte als het lont in het kruitvat. Weer kregen de ontwikkelingen een eigen dynamiek. Nederland werd een kleine natiestaat in Europa. Opnieuw min of meer bij toeval kreeg die natiestaat in 1848 een liberale grondwet. De binnenlandse omstandigheden gaven daarvoor in dat jaar geen aanleiding. Maar de revolutionaire woelingen elders maakten koning Willem II, zoals hij zelf zei, in één nacht van conservatief tot liberaal. Hij dwong uit voorzorg veranderingen af.

Nederland legde zich definitief neer bij de status van kleine mogendheid in Europa en compenseerde het internationale machtsverlies met enerzijds zelfbewustheid op basis van een groot koloniaal rijk en anderzijds gevoelens van morele superioriteit: Nederland als de meest 'zedelijke' natie van de wereld. Na 1848 kende Nederland maar één korte oprisping van expansiedrift in Europa. Na de Tweede Wereldoorlog doken er allerlei plannen op voor annexatie van delen van Duitsland. Het waren illusies en zij vervlogen snel. Ook vóór 1848 was het streven naar gebiedsuitbreiding in Europa trouwens van ondergeschikte betekenis geweest. De Republiek gebruikte haar politieke macht om essentiële handelsroutes en de koloniale vestigingen te beschermen en om het evenwicht tussen de grote mogendheden te handhaven, niet om zelf groter te worden. Het verlangen van Willem I een groot Verenigd Koninkrijk der Nederlanden te besturen, sloot dus misschien wel aan bij zekere dynastieke verlangens die de Oranjes ook in vroeger eeuwen wel koesterden, maar paste niet in de Nederlandse traditie.

Behalve klein bleef deze natiestaat Nederland burgerlijk. Dat is een term met vele inhouden. Het gaat mij hier vooral om de blijvende dominantie van de burgerij, natuurlijk in zichzelf geschakeerd, als sociale categorie. Van oudsher was de adel zoals gezegd al van relatief geringe betekenis. Ook naar 'beneden' waren de sociale afstanden in Nederland traditioneel relatief gering. Natuurlijk was tot in de 20ste eeuw de onderlaag omvangrijk en arm tot zeer arm. Maar vergelekenwijze ging het om minder grote groepen dan in veel andere landen, was de armoede minder diep en was de armenzorg sterk ontwikkeld. De industriële ontwikkeling in Nederland verliep zo laat en traag en bleef zo beperkt dat de meest gruwelijke sociale effecten daarvan in Nederland minder optraden. Voorts

is van belang dat stad en platteland in Nederland vooral in de kustprovincies traditioneel eveneens sterk op elkaar betrokken waren en niet die kloof vertoonden die elders wel werd waargenomen.

Deze dominantie van de burgerij bracht ook een dominantie van de burgerlijke levenswijze, de normen en waarden in die kringen, met zich mee. Beheersing (bij voorkeur zelfbeheersing) was daarvan wellicht de meest kenmerkende, maar ook vaderlandsliefde, liefde voor het gezin, arbeidszin, gematigdheid, orde-lijkheid, spaarzaamheid en dergelijke deugden stonden centraal. Naarmate deze normen en waarden ook tot de onderste lagen van de bevolking doordrongen en door de materiële omstandigheden ook in de praktijk konden worden gebracht, kregen deze onderste lagen in de 20ste eeuw, net als de kleinere burgerij aan het einde van de 19de eeuw, steeds meer een actief deel aan de samenleving. Een proletarische tegencultuur ontwikkelde zich nauwelijks in Nederland.

Dat alles sprak niet vanzelf. In plaats van de van compromissen aan elkaar hangende en op uiterlijke harmonie gerichte burgerlijk-verzuilde samenleving had ook een nationaal-protestantse staat met de katholieken in een blijvende tweederangspositie tot ontplooiing kunnen komen of een sterk door de klassenstrijd gedomineerde maatschappij. Maar herhaaldelijk besloten de liberale, ruimdenkende burgers die de dienst uitmaakten tot een compromisoplossing in plaats van langdurig en hard de strijd aan te gaan. Zo gaven zij de schoolstrijd met de confessionelen eigenlijk al snel op. In 1878 had Kappeyne van de Coppello een dikwijls als agressief gekarakteriseerde liberale schoolwet door het parlement geloodst (goed, intellectueel gericht en a-godsdienstig, openbaar onderwijs voor alle kinderen). Maar nog geen tien jaar later gaven voldoende liberalen toe op het punt van de subsidiëring van het bijzonder onderwijs en legden zo de grondslag voor de pacificatie van de schoolstrijd in 1917.

Iets dergelijks gebeurde er in de strijd met de zich steeds meer roerende socialist. Nog voor dezen goed en wel tot een echt gevaar voor de burgerlijke samenleving konden uitgroeien, waren de progressieve liberalen al begonnen met uitbreiding van het kiesrecht en de sociale wetgeving. Zowel in 1887 als in 1917 werd het kiesrechtvraagstuk in directe koppelverkoop met compromissen in de schoolstrijd geregeld. Trouwens ook in de sociale wetgeving, waarvan de eerste grote golf in de zogenaamde 'liberale tien jaren' (1891-1901) viel, was sprake van gedeeltelijke samenvatting met de wensen van de confessionelen. Speciaal in de uitvoering van veel van de nieuwe overheidstaken kregen particuliere (dikwijls confessionele, wat minder vaak ook sociaal-democratische) organisaties een cen-

trale rol. Zo had het socialisme in Nederland – waar de arbeidersklasse toch al niet bovenmatig groot was, bovendien sterk verburgerlijkt en voor een deel confessioneel gebonden – alleen als hervormingsbeweging enige kans. Ondanks alle retoriek van klassenstrijd leek de Nederlandse sociaal-democratie al heel vroeg sterk op zowel het radicale hervormingsgezinde liberalisme als op de confessionele sociale stromingen, beide van onverdacht burgerlijke snit.

Achteraf verschijnen deze linkse liberalen zo als de onbewuste architecten van de verzuiling, waar zij zich in woord en geschrift zo tegen verzetten. Zij redden daarmee de burgerlijke samenleving van wezenlijk liberale kleur. Het was een buitengewoon riskante strategie. De politieke machtspositie van de liberalen ging immers al vroeg in de 20ste eeuw verloren. Maar bij nadere beschouwing blijkt juist die tegemoetkomendheid de basis voor het behoud van allerlei burgerlijk-liberale trekken van de Nederlandse samenleving (institutionele structuur, economie, wetenschap en cultuur, normen en waarden). Katholieken noch orthodox-protestanten noch sociaal-democraten bleken immers numeriek of ideologisch in staat hun stempel op die samenleving te zetten. J.J. Woltjer heeft de moderne Nederlandse samenleving dan ook trefzeker gekarakteriseerd als een liberale erfenis onder confessioneel, en voeg ik er aan toe sociaal-democratisch, beheer.³

Voor dit resultaat was de welvaart van Nederland van groot belang. Ook die welvaart sprak niet vanzelf. De economische basis onder de welvaart van de Republiek was al in de 18de eeuw lelijk verschrompeld. Nederland was vergelijkenderwijze geen arm land in de 19de eeuw, maar aan de moderne economische ontwikkelingen met industrialisatie en ongeremd kapitalisme had Nederland zoals gezegd aanvankelijk nauwelijks deel.

De basis van de Nederlandse economie bleef in sterke mate liggen in de internationale handel, die zich in de loop der tijd herstelde en in de geavanceerde agrarische sector. Het toeval van de Engelse behoefte aan een sterke staat ten noorden van Frankrijk zorgde voor het herstel van het koloniale rijk, dat op de oude basis in feite failliet was. Op een nieuwe grondslag kon het aan die economie belangrijke bijdragen leveren. Voeg daar nog eens die laat ontwikkelde en beperkte industrie aan toe, en opnieuw is een gelukkige samenvallende omstandigheden verklarend voor een nieuwe economische welvaart, die in feite, met *ups and downs*, tot op de dag van vandaag voortduurt.

Die welvaart maakte mede mogelijk de geneugten van de burgerlijke samenleving aan de gehele bevolking te doen toekomen. De verzuiling was daarvoor geruime tijd een adequaat middel. Later, in de tweede helft van de 20ste eeuw,

toen de secularisering ook in Nederland krachtig doorzette, stortte dat systeem in en nam de staat zelf veel van die taken over. Het 'Godsgeschenk' van het aardgas maakte het zelfs mogelijk de verzorgingsstaat op zeer ruime voet in te richten. Alle rumoer van de maatschappijvernieuwers van 'de jaren zestig' tastte daarom de burgerlijke grondslagen van Nederland niet wezenlijk aan. Wel verschoof het accent naar een meer individualistische en libertaire variant daarvan. Maar intens burgerlijk en relatief vreedzaam is het land gebleven. De twee zeer recente schokkende politieke moorden – Pim Fortuyn in 2002 en Theo van Gogh in 2004 – wijzen op een zekere verharding van het maatschappelijk klimaat in tijden van spanning en problemen. Maar zij vormen mijns inziens vooralsnog onvoldoende aanleiding om tot een plotselinge fundamentele verandering van de Nederlandse samenleving te concluderen. De hier en daar wat paniekerige schrikreacties wijzen eerder op de diepgevoelde wens dat als typisch Nederlands ervaren karakter te behouden.

Klein, burgerlijk en welvarend. Ondanks de boeiende kronkelwegen van de Nederlandse geschiedenis waren dat dus blijvende karakteristieken van Nederland. Moeiteloos herkent men deze kenmerken ook bij Leiden. Dat verbaast niet. Leiden was één van de Hollandse steden, die uit de Middeleeuwen stammen, hun eerste ontwikkeling en bloei in de Bourgondisch-Habsburgse tijd kenden, vervolgens in het kerngewest van de Republiek, Holland, een nieuwe fase van groei en bloei meemaakten, om ten slotte in het moderne Nederland op te gaan en de *ups and downs* daarvan te ondervinden. In menig opzicht waren het juist die steden en hun burgerijen die de Nederlandse geschiedenis bepaalden. In dat licht is Leiden zeer vergelijkbaar met Hollandse plaatsen als Hoorn, Alkmaar, Haarlem, Delft, Gouda en Dordrecht. Amsterdam, Den Haag en Rotterdam voegen zich ook heel goed in dat rijtje, maar onderscheiden zich door hun omvang en hun centrale functie in Holland en later Nederland. In het proces van moderne natievorming in vooral het moderne Nederland blijkt een stad als Leiden overigens ook goed vergelijkbaar met tal van andere Nederlandse en Europese steden van dezelfde omvang. Anders gezegd, er is niet zoveel 'typisch Leids' als het om hoofdzaken gaat. Niet toevallig koos P.J. Blok eind 19de eeuw al als titel van zijn boek over Leiden: *Geschiedenis eener Hollandsche Stad*.⁴ De moderne opvolger daarvan ongeveer een eeuw later deed het zelfde: *Leiden. Geschiedenis van een Hollandse stad*.⁵

Toch stelde Blok aan het einde van zijn vierdelig werk wel degelijk de vraag

naar het typisch Leidse.⁶ In zijn wat plechtstatige laat-19de-eeuwse stijl: kon men na zeven eeuwen geschiedenis van de stad Leiden *ook bij den mensch zelven, die van geslacht tot geslacht in deze goede stad heeft voortgeleefd, onder zoo velerlei lotswisseling een ingrijpende verandering van zijn wezen zelf opmerken?* Zijn antwoord begon met de vaststelling dat zich in de loop der eeuwen, mede als gevolg van allerlei immigratiegolven, *ongetwijfeld het speciaal Leidsche volkstype [heeft] gevormd, dat wij kennen en dat, ondanks de door het moderne leven bevorderde algemeene vermenging van typen, familiën en stammen, nog gemakkelijk herkenbaar is.* Wie de Leidse arbeidersbuurten doorkruiste zou dat type zonder moeite aantreffen, schreef Blok,

zoowel aan de namen [...] als aan de gelaatstrekken en lichaamsvormen, als aan sommige duidelijk waar te nemen karakter-eigenschappen. Het zijn de eigenschappen eener arbeidersbevolking, sedert eeuwen opgegroeid bij den eeuwenlange handen-, bij den fabrieksarbeid en gewend aan de leiding van den 'baas', nog het gewone woord van den Leidschen straatjongen voor een 'heer', dien hij aanspreekt.

Dit Leidse volkstype, dat ook een eigen dialect sprak – en waartoe de academische kringen, de weinige oude Leidse patricische geslachten en de *hoogere fabriekswereld* uitdrukkelijk niet behoorden – stond rond 1900 wel onder druk van de *gelijkmakenden invloed* van het moderne leven. Er waren natuurlijk ook vele gevallen van sociale stijging, waarbij dat typisch Leidse deels verdween of veranderde. Maar toch kostte het Blok niet veel moeite

het onder de nieuwe levensomstandigheden gewijzigde type ook in de hoogere klassen hier en daar, met name echter in den middenstand terug te vinden. Het draagt de sporen eener eeuwenlange ondergeschiktheid, eener eeuwenlang voortgezette onvoldoende of ten minste nauwelijks voldoende voeding, van eeuwenlang voortdurende bekrompen woningtoestanden en minderwaardige hygiënische omgeving in het algemeen, van afwisselende betrekkelijke welvaart en armoede, diepe ellende zelfs gedurende lange perioden, van lang verwaarloosde lichamelijke en zedelijke ontwikkeling.

Door de welvaart van de laatste halve eeuw voor 1900 was er veel ten goede gekeerd, *maar wat eeuwen lang zijn invloed heeft geoeffend, kan niet in tientallen van jaren worden weggenomen.* Het zou vast nog vele jaren duren *aleer het Leidsche volkstype onherkenbaar zal blijken, niet te onderscheiden van dat van andere steden van Holland.* Bloks uiteindelijke antwoord op die zelf gestelde vraag *moet dus ongetwijfeld luiden, dat het stadsleven in den loop van zeven eeuwen het Leidsche*

bevolkingstype zeker niet ongewijzigd heeft gelaten maar dat het toch nog wel degelijk te herkennen is.

In een kennelijke behoefte aan een diepzinnig slot, voegde Blok daar nog een overweging aan toe, die begint met een nieuwe vraag, namelijk of het ook ging om verbetering. Die vraag kon niet over zeven eeuwen worden beantwoord, want er was niet genoeg bekend van *den innerlijken mensch* rond 1200. Vanaf omstreeks 1500 lag dat wellicht wat anders, maar zeker in het licht der eeuwigheid ware voor dit soort vragen *naar het hooger of lager zedelijk gehalte, naar het betere, naar het slechtere van zijn inborst* grote terughoudendheid in acht te nemen.

De mensch, ook de Leidsche mensch, is zeker ook innerlijk wel veranderd gelijk zijn uiterlijke omstandigheden dat zijn, maar van die verandering, van verbetering in den grond van zijn wezen zullen wij beter doen niet te veel te zeggen in deze tijden van beroering, waarin de mensch dagelijks blijkt in den grond der zaak zoo weinig in aard en wezen te verschillen zelfs van zijn oudst bekende voorvaderen. Gelijksoortige deugden, gelijksoortige gebreken, in het eene individu zoo, in het andere zus vermengd, zijn ook in onze onmiddellijke omgeving ieder ogenblik op te merken maar zonder dat wij in staat zijn uit te maken, of die vermenging naar den eenen of wel naar den anderen kant belangrijke verandering ten gevolge heeft gehad.

Aldus de slotwoorden van Bloks *Geschiedenis eener Hollandsche Stad* met een zorgelijke verwijzing naar de oorlogsomstandigheden van zijn eigen tijd. De 'voorrede' van het laatste deel was gedateerd 28 november 1917.

Van Bloks aarzeling zich over te geven aan (moreel) vooruitgangsoptimisme kan men zich heel goed een door een hedendaagse geschiedschrijver geformuleerde variant voorstellen. Zijn betoog over een in zijn ogen kennelijk werkelijk bestaand 'Leidsch bevolkingstype' zal die hedendaagse historicus echter niet snel voor zijn rekening nemen. Dat gaat mij in ieder geval veel te veel in de richting van zo'n essentialistisch, zich boven of buiten de historische werkelijkheid bevindend volkskarakter, dat ik eerder in dit betoog voor Nederland als geheel afwees. Ook voor Leiden zie ik het niet. Wel zoek ook ik naar het specifieke van Leiden binnen dat kader van de Hollandse stad als type.⁷ Ik zie dan vooral kenmerken of varianten van ogenschijnlijk ondergeschikte betekenis, die elders niet of net niet zó voorkomen. Toch waren en zijn zulke subtiele verschillen voor de herkenbaarheid en in de beleving van veel inwoners van de stad vaak van veel betekenis. *De kleine verschillen die het leven uitmaken* is het wel genoemd;⁸ *het narcisme van de kleine verschillen* is de woordkeus van een ander.⁹

Zo bezien springt in de eerst plaats de eigen ligging en vorm van Leiden in het oog. De stad ontstond op en bij een eilandje in de Rijn, waar deze rivier zich niet ver van de Noordzeekust, over een korte afstand in twee armen splitst. Juist daar stroomden ook de zijriviertjes Mare en Vliet in de Rijn. Die plek is uniek en bepaalde mede het stedelijk grondpatroon, dat na een ontwikkeling van enige eeuwen in de 17de eeuw stolde. Het aanleggen van grachten, straten, muren en gebouwen van zeer verschillende aard was toen uitgemond in de plattegrond, die nog steeds die van de Leidse binnenstad is. Ook die plattegrond is uniek, met Rapenburg, Breestraat, Haarlemmerstraat en Oude Vest als 'kernstraten' en de huidige singels als buitenring. Hetzelfde geldt voor de gezichtsbepalende gebouwen, die in de loop der eeuwen zijn neergezet. De duurzaamheid daarvan is geringer dan die van het grondpatroon. Het overgrote deel van de bebouwing, in het bijzonder de woonhuizen, is bij herhaling vervangen. Ook van de in de 19de en 20ste eeuw opgetrokken fabrieken met hun voor het silhouet van de stad zo karakteristieke schoorstenen is maar weinig over. De voornaamste uitzondering is de Meelfabriek, met voorsprong en gemak het lelijkste gebouw ter wereld, maar daarom niet minder karakteristiek en dus de nieuwe functie ruimschoots waard.

De oudste van de markante gebouwen in de stad zijn de Burcht en enige restanten van de voormalige grafelijke vestiging bij het Gerecht. Heel dominant zijn de middeleeuwse Pieterskerk en Hooglandse Kerk, karakteristiek weer in kleinigheden als het ontbreken van de torens. Ook andere kerken zijn of waren kenmerkend voor het stadsgezicht: de Marekerk als vroeg voorbeeld van een voor protestanten gebouwde kerk met een eigen achtkantige vorm, en de Hartebrugkerk, een in het begin van de 19de eeuw als uiting van de emancipatie van de katholieken gebouwde zogenaamde waterstaatskerk. Minder dominant aanwezig, eerder verborgen, maar even gezichtsbepalend zijn de vele hofjes.

Van de grotere gebouwen met een wereldlijke bestemming zijn het Gemeenlandshuis van Rijnland en het stadhuis aan de Breestraat opvallend. Was het stadhuis al van belang als voorbeeld van een niet aan een plein maar aan een straat gelegen centraal overheidsgebouw, het herstel na de stadhuisbrand van 1929 maakte het wel heel specifiek: de gevel aan de Breestraat en de verplaatste toren in oude stijl gerestaureerd, daarachter een nieuwbouw in voor de vooroorlogse jaren moderne stijl. Zo moge zonder uitputtende opsomming duidelijk zijn dat de dynamiek van de stadsontwikkeling een resultaat heeft opgeleverd – geen eindresultaat; de ontwikkeling gaat voort – dat als variant van het type Hollandse stad in zijn uiterlijke vorm uniek is. Typisch Leids dus.

Voor de ontwikkeling van de stad buiten de singels, vrijwel geheel een 20ste-eeuws verschijnsel, geldt hetzelfde. De eigen dynamiek van de stadsuitbreiding heeft een patroon van wijken doen ontstaan, waarin vrijwel geen segment uniek is, maar waarvan juist de rangschikking dat wel is in de zin dat het nergens precies zo bestaat. Er bestaan wel gebouwen als het Gymnasium en huizen zoals in de Fruinlaan. Maar een Fruinlaan precies zoals in Leiden kent geen enkele andere Nederlandse stad.¹⁰

Net als voor de vorm van de stad geldt voor de geschiedenis ervan, dat deze een eigen variant is op die van de andere steden in de Hollands-Nederlandse context. In de vier delen van *Leiden. Geschiedenis van een Hollandse stad* wordt dat verhaal met een zekere uitvoerigheid verteld. Telkens komt daarbij de specifiek Leidse variant van en de Leidse bijdrage aan de Hollands en Nederlandse geschiedenis concreet naar voren. De tijd laat niet toe en het is ook niet nodig dat nu uitgebreid samen te vatten. Ik beperk mij ertoe op de centrale rol van het befaamde Beleg en Ontzet in 1574 te wijzen.

In het actuele Leiden is die 16de-eeuwse geschiedenis met nadruk aanwezig in de jaarlijkse 3-Octobervieringen. In de 20ste eeuw zijn die vieringen van een 19de-eeuwse *invented tradition*,¹¹ die overigens wel naar een historische werkelijkheid verwees, tot een diep gewortelde echte traditie geworden. Het is een volksfeest dat naar zijn aard, ondanks zekere overeenkomsten, duidelijk afwijkt van de carnavalsvieringen in het zuiden van het land, en naar schaal van welke andere viering van een historische gebeurtenis in Nederland dan ook.

Het in het Leidse historische besef zo centrale relaas van Beleg en Ontzet is enerzijds een zonder meer 'typisch Leids' verhaal met mythische elementen als de weesjongen Cornelis Joppensz., die de hutspot ophaalde, en burgemeester Van der Werf, die zijn arm aan het hongerend volk aanbood. Anderzijds is het ook een verhaal dat Leiden onlosmakelijk bindt aan het grotere verhaal van de Nederlandse Opstand en het ontstaan van de roemrijke Nederlandse Republiek. Het gaat immers om de heldhaftige bijdrage van Leiden aan de vorming van de Nederlandse staat en de Nederlandse geest. Zonder Beleg en Ontzet van Leiden geen Nederland, als het ware. Zo althans wilde het de dominante vaderlandse geschiedenis, in de 19de eeuw ontworpen en sindsdien met overtuigingskracht uitgedragen om het nationale gevoel te voeden. Zelfs nu de vakhistorici er stevig afstand van nemen, blijven die oude verhalen hun aantrekkingskracht behouden en bijdragen aan ons gevoel Leidenaar en Nederlander te zijn.

Tot het verhaal van Beleg en Ontzet hoort ook de stichting van de universiteit.

Deze werd in 1575 juist in Leiden gevestigd, mede op aanbeveling van de Prins van Oranje, vanwege het zo dapper doorstane beleg. Zo werden universiteit, stad, Nederlandse staat en Huis van Oranje moeiteloos aan elkaar verbonden. Omdat Leiden in Holland het monopolie op het hoger onderwijs had, onderscheidde de universiteit vanaf de oprichting Leiden van alle andere Hollandse steden. De theologische en juridische faculteiten werden belangrijke leveranciers van de kerkelijke en bestuurlijke elite van Nederland. Dat gaf Leiden een eigen positie en klank in Nederland. Via de universitaire wetenschappelijke contacten werd de stad bovendien verbonden met een internationale geleerdenwereld.

In de 19de en 20ste eeuw kregen in Holland ook Amsterdam, Delft en Rotterdam universiteiten. Leiden werd daarmee minder uniek. Maar in andere opzichten nam het belang van de universiteit voor de stad juist aanzienlijk toe. De wetenschappelijke wereld werd steeds internationaler en Leiden werd een begrip: een prestigieuze oude universiteit met bijvoorbeeld in het begin van de 20ste eeuw zeer vooraanstaande natuurwetenschappelijke prestaties (Nobelprijzen). Economisch werd de universiteit vooral in de tweede helft van die eeuw een van de kurken waarop Leiden economisch drijft.

De universiteit werd de grootste bouwmeester in de stad en Leidens faam als museumstad is een universitaire erfenis. De betekenis van de universiteit manifesteerde zich ook via de actieve en passieve participatie van de groeiende per definitie hoogopgeleide universitaire bevolking in de lokale cultuur en politiek. Het straatbeeld wordt meer dan elders bepaald door studenten, soms zeer duidelijk als zodanig herkenbaar, soms ook nauwelijks van andere jongeren te onderscheiden. Studentenactiviteiten konden een bron voor culturele vernieuwing zijn met een betekenis die de reikwijdte van de stad te boven ging. Zo kan met recht worden volgehouden dat bij het ontstaan van de modernere cabaretttraditie in Nederland Leidse studenten, met Paul van Vliet als bekendste voorbeeld, een rol speelden. Ook een van Nederlands beroemdste moderne filmers, Paul Verhoeven, begon als amateur-filmer in de Leidse academische omgeving. Kortom de universiteit is onverminderd voor Leiden van groot belang en onderscheidt de stad van andere. Typisch Leids!

In één zin samengebond: binnen het typisch Nederlandse *bij toeval klein, burgerlijk en welvarend zijn een eigen variant van Hollandse kleinstedsheid en universitair internationalisme* typisch Leidse eigenschappen.

Noten

- 1 Deze bijdrage is, met een korte toevoeging en licht geannoteerd, de tekst van een voordracht in de Stadsgehoorzaal in Leiden op 4 november 2004 ter gelegenheid van de presentatie van het vierde en laatste deel van *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, tevens dieslezing van de Vereniging Oud Leiden. Ik heb de letterlijke tekst gehandhaafd met enige specifieke verwijzingen naar het programma van de avond, omdat ook de overige tekst mede geformuleerd is met het oog op het karakter van de gelegenheid.
- 2 De hierna volgende passages zijn een verkorte weergave van mijn essayistisch artikel 'Het aardige van Nederland: bij toeval klein, burgerlijk en welvarend' in: *Weg van Nederland* (Amsterdam 1996) 16-25. Voor een recent overzicht van de geschiedenis van België en Nederland, zie J.C.H. Blom en E. Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (derde herziene druk, Baarn 2003). Het klassieke vaderlands getoonzette werk over de geschiedenis van Nederland is: P.J. Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche volk* (derde druk, Leiden 1923-1926).
- 3 J.J. Woltjer, *Recent verleden. De geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1992). Deze formulering is de titel van deel II van dit boek (61-128).
- 4 P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad* (4 delen, 's-Gravenhage 1910-1918; 1e druk deel I 1883; eerste druk deel II 1884).
- 5 R.C.J. van Maanen (hoofdred.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* (vier delen, Leiden 2002-2004).
- 6 Het hier volgende gedeelte over Blok en het typisch Leidse is ontleend aan mijn artikel 'Leiden rond 1900: hoogtij van burgerlijke cultuur' in: Bart van der Boom en Femme S. Gaastra (red.), *Kerk, Cultuur en Koloniën. Opstellen over Nederland rond 1900* (Amsterdam 2005) 8-23, vooral 19-22. Het maakte geen deel uit van de op 4 november 2004 uitgesproken tekst, maar past daar zo goed bij, dat ik besloot het hier in te voegen. De passage is geheel gebaseerd op Blok, *Stad*, 214-217. Alle citaten zijn ontleend aan die bladzijden.
- 7 De rest van het betoog is een hier en daar licht ingekorte versie van de slotbeschouwing van J.C.H. Blom (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 4. *Leiden vanaf 1796* (Leiden 2004) 239-243.
- 8 Evelien Gans, *De kleine verschillen die het leven uitmaken. Een historische studie naar joodse sociaal-democraten en socialistisch-zionisten in Nederland* (Amsterdam 1999). Het gaat hier weliswaar om een heel ander onderwerp, maar de overeenkomst ligt in het belang van kleine verschillen voor de wijze waarop mensen de werkelijkheid beleven.
- 9 Rob van Ginkel, 'Hollandse Tonelen. Een etnologische verkenning' in: Thimo de Nijis en Eelco Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland*. Deel IIIB 1795-2000 (Hilversum 2003), tussenkop op p. 686.
- 10 Voor wie het raadselachtig voorkomt dat juist de Fruinlaan hier genoemd wordt, moge (naast de willekeur die de keuze van voorbeelden vaak kenmerkt) ter toelichting gelden dat de auteur van deze bijdrage in de Fruinlaan woont.
- 11 Van de overvloedige literatuur over dit begrip noem ik slechts Eric Hobsbawm and Terence Ranger (ed.), *The invention of tradition* (Cambridge 1983).

Lugdunum Batavorum en het Keltische erfgoed

Wim Bonis

In de rand van het Leidse universiteitslogo wordt de Universiteit Leiden in het Latijn aangeduid met *Academia Lugduno Batava*. Achter het laatste deel van deze term, *Lugduno Batava*, blijkt een interessante geschiedenis en symboliek schuil te gaan, waarvan bepaalde onderdelen al wel zijn onderzocht, maar die in zijn geheel nog nauwelijks aan de orde is gesteld. Ik wil hieronder een eerste aanzet geven om deze historische en symbolische achtergrond in kaart te brengen.

Van de 16de tot de 20ste eeuw werd in brede kringen verondersteld dat Leiden Romeinse wortels had en geïdentificeerd moest worden met het oude Latijnse *Lugduno Batava*, ook wel aangeduid als *Lugdunum Batavorum*.¹ Volgens drie oude bronnen zou deze nederzetting in de Romeinse tijd ergens bij de monding van de (Oude) Rijn gelegen moeten hebben. Ten eerste toont een middeleeuwse kopie van een oude Romeinse kaart – de *Tabula Peuteringeriana* of ‘Peutingerkaart’ – de nederzetting *Lugduno* vlakbij de monding van de Rijn. Ten tweede maakt de Alexandrijnse astronoom en geograaf Ptolemeus in zijn *Geographia* in de 2de eeuw melding van een nederzetting genaamd *Lugdunum Batavorum*, die indertijd ook ergens aan de Rijnmonding gelegen zou moeten hebben. Ten derde localiseert een Romeins reisboek uit het jaar 333, het *Itinerarium Antonini*, een plaats genaamd *Lugduno* in onze streek.² Men heeft aangenomen dat deze vermeldingen naar dezelfde nederzetting verwijzen.

Het waren deze drie bronnen die de Leidse humanist Janus Dousa (Jan van der Does) inspireerden – overigens direct in verband met de stichting van de Leidse Universiteit in 1575 – in *Lugdunum Batavorum* een Romeinse voorganger van het toenmalige Leiden te herkennen.³ Het is niet waar dat Dousa zelf, zoals wel beweerd is, de naam *Lugdunum Batavorum* bedacht heeft, want deze was al aan Ptolemeus bekend.⁴ Het Hollandse verzet tegen de Spanjaarden, dat met het bekende Leidens Ontzet op 3 oktober 1574 een hoogtepunt beleefde, heeft een handje meegeholpen aan de geloofwaardigheid van de associatie tussen *Lugdu-*

Wim Bonis werkt bij de Universiteit Leiden.

Deze laatste redenering is nogal onwaarschijnlijk, want *Lugdunum* is – in tegenstelling tot andere door de Romeinen gestichte nederzettingen die een Romeinse naam hebben meegekregen, zoals *Praetorium Aggripinae* (Valkenburg) of *Colonia Ulpia Traiana* (Xanten) – duidelijk een geromaniseerde Keltische plaatsnaam.⁶ *Lugdunum* betekent ‘nederzetting van Lug’, en Lug was een Keltische god, die op veel plaatsen in de Keltische gebieden – waartoe Nederland in ieder geval gedeeltelijk heeft behoord – in de pre-Romeinse tijd vereerd moet zijn.⁷ Wat Ierland betreft, is de verering van Lug bekend uit de overgeleverde Keltische geschriften.⁸ Wat het Europese continent betreft, kunnen we het belang van zijn verering indirect afleiden uit de opmerking van Caesar dat bij de Kelten de verering van Mercurius centraal stond – een Romeinse god waarachter via het proces van de *interpretatio romana* waarschijnlijk de Keltische god Lug schuilt.⁹ In Nederland wordt weliswaar de inheemse Mercurius nog vaak gelijkgesteld aan de Germaanse god Wodan, maar gezien het feit dat de Wodan-verering zich vermoedelijk pas in de 2de en 3de eeuw na Christus in West-Europa heeft gevestigd en pas in de 5de eeuw goed tot onze kuststreken is doorgedrongen, ligt een Keltische god veel meer voor de hand als voorganger van Mercurius.¹⁰

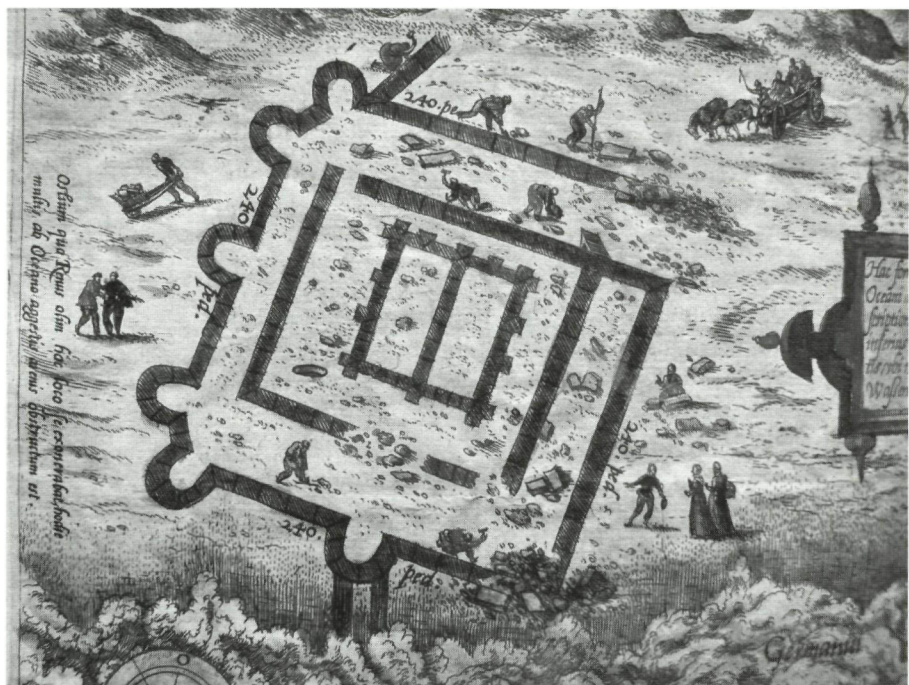
Deze achtergrond maakt de keuze van de naam *Lugdunum* voor een nieuw te stichten nederzetting door een Romeinse keizer, of door Romeinen in het algemeen, niet erg waarschijnlijk. De naam van een religieuze cultusplaats, die ook nog eens het culturele erfgoed van de vijand benadrukte, kan toch zeker geen goede kandidaat geweest zijn voor een dergelijke Romeinse leger- of handelsplaats.¹¹ Het is bekend dat de Romeinen tolerant waren jegens de inheemse religies, maar ze hebben zich niet ingezet voor de actieve verbreiding ervan. De identificatie van *Lugdunum* met het bij Katwijk in de Noordzee verzonken kasteel de Brittenburg lijkt mij daarom alleen plausibel als op deze plaats naast de Romeinse vondsten ook sporen gevonden zouden worden van een oudere inheemse nederzetting.¹²

Niet alleen van Lyon, maar ook van tal van andere plaatsen die met *Lugdunum* werden aangeduid, staat vast dat de naam een gelatiniseerde voortzetting is geweest van een pre-Romeinse voorganger.¹³ Dit voortleven van het pre-Romeinse erfgoed wijst op de invloed die het plaatselijke, inheemse cultuurerfgoed had op de Romeinen. De plaatsnaam kon in een aangepaste gelatiniseerde vorm voortleven, omdat het grootste deel van de inwoners uit Galliërs bleef bestaan die geen prijs stelden op een naamsverandering. Ook bij het Rijnlandse *Lugdunum* moet zich zo’n continueringsproces hebben afgespeeld.¹⁴ Harde bewijzen, waar-

mee een dergelijk proces onomstotelijk kan worden aangetoond, hebben we natuurlijk niet, maar we weten wel dat tot op de dag van vandaag de naamsverandering van een stad een zeer gevoelig onderwerp blijkt te zijn, nauw samenhangend met de identiteitsbeleving van de inwoners.¹⁵ Van bijna alle (Gallo-) Romeinse tempels die in Nederland zijn teruggevonden, kan worden aangetoond dat op dezelfde plek een pre-Romeins heiligdom heeft gestaan.¹⁶ Waarom zou eigenlijk voor *Lugdunum Batavorum* niet een continuering – analoog aan die van de andere Lugdunums in West-Europa – kunnen worden verondersteld, totdat het tegendeel daarvan is aangetoond?

Wanneer het Rijnlandse *Lugdunum* is terug te voeren op een pre-Romeinse oorsprong, dan ligt het voor de hand te onderzoeken of de Nederlandse Rijnmond ooit bewoond is geweest door Galliërs, oftewel Kelten. Recent onderzoek op taalkundig en archeologisch gebied lijkt steeds meer in die richting te wijzen. Volgens Laurant Toorians zijn er aanwijzingen dat de bewoners van de Nederlandse kust ooit 'Noordzeekeltisch' hebben gesproken, wat suggereert dat er aan deze kust Kelten gewoond hebben.¹⁷ Ook zijn er onderzoekers die het steeds waarschijnlijker achten dat de Bataven geen Germanen maar Kelten zijn geweest, of dat zij in ieder geval gedeeltelijk Keltische roots hebben gehad.¹⁸ Bij de naburige stam de Cananefaten – die volgens Tacitus wat hun oorsprong, taal en kriegsgeest nauw met de Bataven verwant waren en die woonden in het gebied waar *Lugdunum Batavorum* gelegen moet hebben – treffen we een Keltisch taalelement aan in hun naam.¹⁹ Van de Menapii – Kelten die tijdens de regeerperiode van keizer Augustus in Noord-Brabant en aan de kust van Vlaanderen hebben gewoond – is bekend dat zij in de tijd van Caesar noordelijker gewoond hebben, volgens sommigen zelfs tot in de buurt van Leiden.²⁰ Herman Clerinx, die recentelijk een heel boek gewijd heeft aan de relatie tussen de Kelten en de Lage Landen, geeft aan dat de Kelten noordelijker hebben gewoond dan meestal wordt aangenomen. Volgens hem zijn er tot in Friesland Keltische taalelementen aangetroffen. In dit verband benadrukt hij dat de Frisii – een volk dat door Caesar en Tacitus wordt vermeld en ooit ook aan de Zuid-Hollandse kust heeft gewoond – goed onderscheiden moeten worden van de later Friezen en wellicht niet zo Germaans zijn geweest als wel gedacht wordt.²¹

Alhoewel er geen directe aanwijzingen zijn dat de Keltische god Lug ooit in Nederland werd vereerd, zijn er wel archeologische vondsten gedaan die indirect op zo'n verering kunnen wijzen. In ons land zijn namelijk op verscheidene plaatsen stenen altaarbeelden en bronzen beeldjes gevonden van de Romeinse god

De Brittenburg bij Katwijk. Kopergravure door Abraham Ortelius, 1581.

Mercurius, die heel goed zouden kunnen verwijzen naar een geromaniseerde Lug-verering.²² Hij was in ieder geval bijzonder populair in het gebied tussen de Rijn en Maas.²³ Niet zelden werd er aan Mercurius een tweede naam toegevoegd, die verwees naar zijn inheemse voorganger.²⁴ Alhoewel deze inheemse namen onderling nogal verschillen en in geen enkele daarvan direct de naam van Lug te herkennen valt, wijst de Ier Proinsias Mac Cana er op dat in de Keltische religieuze traditie de veelheid aan namen niet noodzakelijkerwijs een veelheid aan goden impliceerde en dat sommige belangrijke godheden bekendstonden onder verschillende namen.²⁵

Er zijn dus genoeg redenen om *Lugdunum Batavorum* te plaatsen in een Keltische context en om een Keltisch erfgoed in de Rijnstreek serieus te nemen. De erkenning van Keltische cultuurelementen in de Rijnstreek kan een aanzienlijke bijdrage leveren aan de verruiming van het inzicht in het prehistorische verleden van Nederland. We hoeven ons dan namelijk niet meer te beperken tot het

raadplegen van de Romeinse auteurs en van de Germaanse mythologie – zoals tot nu toe het geval is – maar kunnen nu ook te rade gaan bij de overgeleverde Keltische geschriften uit Ierland en Groot-Brittannië.

Hiermee is niet gezegd dat de prehistorie van Nederland in het algemeen, en van de Rijnstreek in het bijzonder, exclusief in een Keltische context gezet zou moeten worden. Het is natuurlijk een feit dat de Germanen en de Romeinen ook een flinke stempel op onze cultuur hebben gedrukt. Maar die hoeven op hun beurt de aanwezigheid van Keltische cultuurelementen niet uit te sluiten. De Keltische cultuur is een cultuur die aan beiden is voorafgegaan en die zeker door de komst van de Germanen en de Romeinen niet werd weggevaagd. *Lugdunum Batavorum* is een goed voorbeeld van de wijze waarop het Keltische erfgoed in een nieuw Romeins jasje kon overleven.

Noten

- 1 Ik zal hieronder uitsluitend spreken over *Lugdunum Batavorum*, omdat dit de meest gebruikelijke benaming is. Het moet duidelijk zijn dat ik deze benaming niet onderscheid van *Lugduno Batava* en dat beide benamingen naar dezelfde (pre-)Romeinse nederzetting verwijzen.
- 2 P.J. Blok, 'Lugdunum Batavorum', *Leidsch Jaarboekje* 1 (1904) 1-31; J. Hendriks, *Archeologie in de Lage Landen* (Utrecht 1994) 159 e.v.; H. Dijkstra en F.C.J. Ketelaar, *Brittenburg. Raadsels rond een verdronken ruïne* (Bussum 1965) 86. Op p. 59 van dit laatste boek is een nagetekende versie van deze Tabula Peuteringeriana opgenomen, waarop Lugduno duidelijk te zien is. In Ptolemeus' Geografie, boek II, hoofdstuk 8, wordt de nederzetting Lugdunum Batavorum in Belgica Gallia vlakbij de monding van de Rijn geplaatst. Zie ook: Tom Buijtenoord, 'Lugdunum en Batavodurum – twee proto-urbane nederzettin-gen', *Westerheem. Tijdschrift voor de Nederlandse archeologie* 52 (2003) 198-199.
- 3 P. Stuart, *Provincie van een imperium. Romeinse oudheden uit Nederland in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* (Leiden 1986) 12.
- 4 Els Lems, *Op zoek naar Matilo. Sporen van de Romeinen in Leiden* (Leiden 1995) 22.
- 5 Dijkstra en Ketelaar, *Brittenburg*, 91.
- 6 Zie Buijtenoord, 'Lugdunum en Batavodurum', 201.
- 7 Deze betekenis van Lugdunum is al lang bekend en werd in 1904 door P.J. Blok in het *Leidsch Jaarboekje* uiteengezet.
- 8 In de Ierse mythologie heet hij Lugh.
- 9 Zie over Mercurius: M.J. Green, *Dictionary of Celtic myth and legend* (London 1992) 148; zie over Lug: L. Adkins en R.A. Adkins, *Dictionary of Roman religion* (New York 1996) 135. Zie over de identificatie van Mercurius met Lug(h): Proinsias Mac Cana, *Celtic mythology* (London 1996) 24-25. Mercurius wordt overigens ook wel met andere Keltische goden, zoals Teutatis en Esus, gelijkgesteld. Zie Olwen Brogan, *Roman Gaul* (London 1953) 184-189; Jean-Jacques Hall, *Celts and Romans* (London 1970) 271.
- 10 Judith Schuyf, *Heidens Nederland. Zichtbare overblijfselen van een niet-christelijke verleden* (Utrecht 1995) 32-33.
- 11 W.A. van Es, *De Romeinen in Nederland* (Bussum 1976) 72-73, kwalificeert de Brittenburg als een militaire nederzetting en benadrukt daarbij dat zelfs uit een niet-militaire vicus (die de militaire nederzetting, de castellum, ondersteunde) in het Rijngebied bijna nooit een civiele nederzetting is voortgekomen. Dit betekent dat het niet erg waarschijnlijk is dat uit een militaire nederzetting of de aangrenzende vicus aan de Rijnmonding ooit een civiele nederzetting met de naam Lugdunum Batavorum is ontstaan. Verderop, op p. 197 van hetzelfde boek, stelt Van Es dat Lugdunum van Keltische origine is.
- 12 P.J. Blok stelt als eerste Lugdunum gelijk aan de Brittenburg, een associatie die we sindsdien in veel boeken kunnen terugvinden. Zie: Blok, 'Lugdunum Batavorum', 20. Buijtenoord, 'Lugdunum en Batavodurum', 201-203 gaat in op het archeologische sporenonderzoek bij de Brittenburg.
- 13 Ook steden als Laon en Loudon heetten voorheen Lugdunum. Zie over Lyon: Green, *Dictionary*, 137. Verder zijn ook stedenamen als Luguuallum (Carlisle in het noorden van Engeland) van Lug afgeleid. Zie: Mac Cana, *Celtic mythology*, 25. Volgens Barry Cunliffe, *The Celtic world* (London 1992) 74-75 leeft de naam van Lug, gemaskeerd als Find, ook nog voort in

- de Romeinse steden Vindobona (Wenen) en Vindonissa in Zwitserland.
- 14 Buijtendorp, 'Lugdunum en Batavodurum', 201 wijst in dit verband op de 'vermoedelijke aanwezigheid van Gallo-Romeinse (dat wil zeggen Keltische) kolonisten', maar dit vermoeden dat dergelijke kolonisten zich in de streek gevestigd hebben is volgens mij niet minder speculatief dan de veronderstelling dat er Kelten onder de autochtone bevolking geweest zijn.
 - 15 Bijvoorbeeld: toen een aantal jaren geleden de gemeente Rotterdam het plan had om de naam Rotterdam 'op te heffen' en de deelgemeenten tot zelfstandige gemeenten te promoveren, leidde dit tot zulke hevige protesten van de inwoners dat via een referendum de gemeente gedwongen werd af te zien van haar voornemen.
 - 16 H. Clerinx, *Kelten en de Lage Landen* (Leuven 2005) 175. Latere christelijke kerken zijn ook niet zelden op plaatsen gebouwd, waar eerder 'heidense' heiligdommen hebben gestaan, bijvoorbeeld in Elst. Zie: Van Es, *De Romeinen in Nederland*, 153. Religiebeleving blijkt in dit opzicht nogal plaatsgebonden te zijn.
 - 17 Zie L. Toorians, 'Kelten aan de Nederlandse kust. Noordzeegermaans begon met Noordzeekeltisch', *Spiegel Historiae* 36 (2001) nr. 3, die een heel artikel aan dit onderwerp heeft gewijd.
 - 18 J.H.F. Bloemers, L.P. Louwe Kooijmans en H. Sarfatij, *Verleden land. Archeologische opgravingen in Nederland* (Amsterdam 1981) 72; Clerinx, *Kelten en de Lage Landen*, 76; Schuyf, *Heidens Nederland* (Utrecht 1995) 24.
 - 19 Clerinx, *Kelten en de Lage Landen*, 75-76.
 - 20 S.J. de Laet, *The Low Countries* (London 1958) 149; Jona Lendering, *Aan de randen van de aarde. De Romeinen tussen Schelde en Eems* (Amsterdam 2000) 60. Caesar heeft in zijn 'De Bello Gallico' (IV 1) beschreven dat de Menapii land ten noorden van de Rijn bewoonden, dichtbij de monding van die rivier. Van Es, *De Romeinen in Nederland*, 27 denkt echter dat zij niet tot in de regio van Leiden hebben gewoond, omdat Caesar naar zijn idee met de Rijn waarschijnlijk de Waal heeft bedoeld.
 - 21 Clerinx, *Kelten en de Lage Landen*, 78.
 - 22 A.W. Byvanck, *Nederland in den Romeinischen tijd* (Leiden 1943) 377, 555; Toorians, 'Kelten aan de Nederlandse kust', 116. Van Es, *De Romeinen in Nederland*, 197 benadrukt dat zelfs achter een 'zuivere Romeinse godennaam' zich een inheemse godheid kan verschuilen. Hij voegt er aan toe dat de *interpretatio romana* een sterkere romanisatie suggereert dan in feite het geval was en dat het inheemse element in de religie van Romeins Nederland sterk vertegenwoordigd was.
 - 23 T. Bechert, *De Romeinen tussen Rijn en Maas* (Dieren 1983) 222; S.G. van Dockum en E.J. van Ginkel, *Romeins Nederland. Archeologie & geschiedenis van een grensgebied* (Utrecht/Antwerpen 1993) 127. Interessant is dat Byvanck, *Nederland in den Romeinischen tijd*, 555 de vondst vermeldt van een Mercuriusaltaar te Bonn dat de naam MERCVRIVS CHANNINI draagt. Hij wijst er op dat CHANNINI eerder in verband is gebracht met de Cananefaten, maar dat dit verband onwaarschijnlijk is.
 - 24 Deze inheemse voorgangers heetten onder meer CISSONIVS, ARVERNVS, en LEVDANUS. Zie: Bechert, *De Romeinen tussen Rijn en Maas*, 222.
 - 25 Mac Cana, *Celtic mythology*, 22.

Janus Dousa en zijn Noordwijk

Chris L. Heesakkers

In de rage van de dag schreef het weekblad der Leidse universiteit, *Mare*, in september 2004 een verkiezing uit van de 'Grootste universitaire Leidenaar aller tijden'. De lijst der tien genomineerden werd, aldus de website, na 'eindeloos overleg' binnen de redactie vastgesteld. Onder die tien namen treffen wij – hetgeen niemand zal verbazen – ook die van Dousa aan.¹

De pleitbezorger van Dousa's kandidatuur vermeldt keurig diens adellijke titel 'Heer van Noordwijk', maar zijn pleidooi beperkt zich tot Dousa's verdiensten als verdediger van Leiden tijdens het barre beleg van 1574, en als voorzitter van de commissie die de stichting van een universiteit in Holland voorbereidde en na de opening daarvan samen met de burgemeesters van Leiden het bestuurscollege vormde, waarvan hij eveneens de voorzitter werd. Ten slotte worden Dousa's verdiensten als eerste bibliothecaris gememoreerd, niet geheel onverwacht, want de pleitbezorger zelf was de 23ste opvolger van Dousa in die functie, drs. P.W.J.L. Gerretsen. Allemaal Leidse activiteiten dus. Gezien de aard van de verkiezing lag dat ook voor de hand, maar ook zonder dat zou het pleidooi nauwelijks anders zijn uitgevallen, om de eenvoudige reden, dat Dousa's literaire en bestuurlijke kwaliteiten pas tot hun volle ontplooiing kwamen nadat hij Noordwijk als woonplaats had verlaten. Van zijn talrijke publicaties, het merendeel geschreven in versvorm, stamt er slechts één uit zijn Noordwijkse jaren. Mocht ook Noordwijk overgaan tot de verkiezing van de grootste Noordwijker aller tijden, dan zou het de nodige hoofdbrekens kosten om Dousa met succes als kandidaat naar voren te schuiven. Zijn verdiensten als bestuurder en diplomaat – als we dat woord voor die tijd mogen gebruiken – zijn eerder nationaal en zelfs internationaal. Zij liggen in Leiden en Den Haag, alsook in Engeland, waarheen hij driemaal in een gezantschap werd afgevaardigd.² Zijn literaire werken betreffen de klassieke filologie, de middeleeuwse geschiedenis van het gewest Holland, en de dichtkunst, dit alles in het Latijn geschreven. Met zijn omvangrijke Latijnse poëzie maakte

Chris Heesakkers is emeritus hoogleraar
Neolatijn der Leidse Universiteit.

hij naam in de kring der humanisten tot ver buiten de Nederlanden. Maar of zijn heerlijkheid Noordwijk van dit alles veel profijt had, kan men betwijfelen. Een verzoek om de nodige aandacht te besteden aan Dousa's specifieke verdiensten voor zijn eigen heerlijkheid Noordwijk zal iemand die vertrouwd is met diens schriftelijke nalatenschap, dan ook enigszins in verlegenheid brengen. En die verlegenheid zal nog toenemen, wanneer hij zich realiseert dat degenen die hem dat verzoek voorleggen, als het ware zijn opgegroeid met het imposante werk *Noordwijk in den loop der eeuwen* van hun vroeg-20ste-eeuwse medeburger, de Noordwijkse bakker Jan Kloos.³

De benaderde Dousakenner zou zich uit deze verlegenheid kunnen redden door te wijzen op de handelwijze van Dousa zelf. Die publiceerde in 1569, toen hij nog in Noordwijk woonde, in Antwerpen zijn eerste bundel Latijnse gedichten.⁴ Op de titelpagina en aan het begin van elk van de zes onderdelen brengt hij een eerbetoon aan zijn geboorteplaats in die zin, dat hij zich, in een Latijnse zinswending, presenteert als *Janus Douza a Noortwyck*. Maar daar blijft het dan ook bij. Zijn toenmalige woonplaats zelf speelt in het boek geen enkele rol.

Geheel anders daarentegen ligt het bij zijn tweede gedichtenbundel, die de titel *Nova Poemata*, Nieuwe Gedichten, meekreeg, en die de auteursnaam *Ianus Duza Nordovix* draagt.⁵ Die bundel verscheen zes jaar later, toen de dichter al enkele jaren in Leiden woonde. Zijn nieuwe woonplaats is niet alleen de plaats van uitgave van de bundel, maar haar hete zomer van 1574 levert ook de stof voor de meeste gedichten. De eerste 100 bladzijden immers dragen de Latijnse titel *Odae Lugdunenses*, 'Leidse Oden'. Het zijn vijf lange gedichten, die allemaal handelen over het beleg en ontzet van 1574. De langste Ode, bestemd voor de admiraal van de vloot der bevrijders, Louis de Boisot, telt niet minder dan 34 bladzijden.⁶ Hoeveel genoeg de zeeman Boisot, als hij al beschikte over voldoende kennis van de taal, aan deze lange lap hoogdravend Latijn in gecompliceerde Romeinse versmaten heeft beleefd, is helaas niet bekend. De twee briefjes die Boisot zelf twee weken vóór de verlossing van 3 oktober aan Dousa had geschreven en door postduiven Leiden had laten binnensmokkelen, waren uiterst beknopt en in het Frans geschreven. U kent ze ongetwijfeld van uw bezoeken aan het Leidse Stedelijk Museum De Lakenhal, waar ze permanent tentoongesteld zijn.⁷ Overigens was Dousa met dit weinige Frans, dat de postduiven hem brachten, zozeer ingenomen dat hij voortaan weigerde om vlees te eten van de duiven, waaraan de Leidenaars immers hun leven te danken hadden.⁸

Het tweede grote onderwerp van de *Nova Poemata* betreft eveneens een Leids

*Portretgravure van Janus Dousa, heer van Noordwijk, door Joos de Bosscher, ca. 1580.
Uit: Doctorum aliquot virorum vivae effigies.*

gebeuren, namelijk de stichting en de opening van de eerste Hollandse universiteit, waarbij de dichter zelf onmiskenbaar de hoofdrol speelde.

Wie de blijvende betekenis van de Noordwijker Dousa wil schetsen, kan onmogelijk om deze twee Leidse onderwerpen heen. We zullen dus in het hiervolgende moeten spreken over het tweede Leidse beleg, dat duurde van 26 mei tot 3 oktober 1574, en over enkele hoofdrolspelers daarvan, zoals de admiraal Louis de Boisot, de burgemeester Van der Werff en de secretaris Jan van Hout. Daarnaast moet worden stilgestaan bij de oprichting van de universiteit, die tussen 2 januari en 8 februari 1575 werd geëffectueerd. Op de achtergrond van beide cruciale gebeurtenissen zal de aanwezigheid van Willem van Oranje doorlopend voelbaar zijn. Wij zullen ons bij ons verhaal laten leiden door Dousa's eigen publicatie, de al genoemde gedichtenbundel *Nova Poemata*, die binnen een half jaar na Leidens ontzet, in april of mei 1575, het licht zag.⁹ Aan de hand van spaarzame vermel-

dingen van Noordwijk zal trouwens ook duidelijk worden, hoezeer Dousa zich zijn leven lang met zijn heerlijkheid verbonden heeft gevoeld.

Het is dus naar het voorbeeld en in de geest van Dousa zelf, om vooral aandacht te besteden aan diens verrichtingen uit de periode na zijn vertrek uit Noordwijk. Zoals trouwens genoegzaam zal blijken, leverden deze activiteiten een belangrijke bijdrage aan de culturele faam die het dorp Noordwijk in de vroege 17de eeuw genoot. Ten bewijze daarvan zal aan het einde van deze bijdrage heel kort aandacht besteed worden aan het werk van drie jonge dichters, de Leidse Daniel Heinsius en de Duitsers Martin Opitz en Vincentius Fabricius.

Mocht dit beroep op Dousa's voorbeeld voor de behandeling van zijn betekenis voor Noordwijk niet overtuigend zijn, dan is er nog een tweede argument om de gekozen opzet van het hier gebodene te rechtvaardigen. Het oudste en mooiste monument voor een geleerde, grote Nederlander is het standbeeld van Erasmus in Rotterdam. Het werd in 1622 door Hendrick de Keyzer vervaardigd voor het toentertijd kolossale bedrag van bijna 10.000 gulden.¹⁰ Waaraan nu dankte Erasmus dit unieke eerbewijs? Alleen aan het feit dat zijn moeder, enigszins toevallig, in die stad van hem bevallen is. Meer dan wat kindergehuil heeft Rotterdam van Erasmus waarschijnlijk niet vernomen en er zijn geen aanwijzingen dat hij na de kraamtijd van zijn moeder ooit nog een stap in de stad heeft gezet. Maar wel is hij zich vanaf een bepaald moment in het Latijn – iets anders schreef hij niet – *Roterodamus* gaan noemen. Die naam prijkte op zijn talloze geschriften en boven of onder zijn duizenden brieven. Daardoor raakte de naam van het toen nog nietige stadje Rotterdam in heel Europa bekend. Nog tijdens Erasmus' leven schreef een Italiaanse reiziger, dat nergens ter wereld de hemel stralender, en de koele briesjes goddelijker waren dan in Rotterdam, en dat gewassen en heesters nergens zo lekker roken. En dat allemaal alleen, omdat Rotterdam de geboortestad van Erasmus was.¹¹ Of het in Noordwijk ook lekkerder is gaan ruiken, toen Dousa zijn naam definitief omdoopte tot *Janus Dousa Nordovix*, valt uit de literatuur niet op te maken, maar dat het woord *Nordovix*, 'de Noordwijker', zich dankzij Dousa's in heel Europa leesbare Latijnse geschriften verspreidde, en daarmee Noordwijk op de historische en wetenschappelijke kaart van Europa zette, is boven alle twijfel verheven. De naam *Nordovix* had al vier eeuwen een vertrouwde klank, toen Asterix en Obelix nog bedacht moesten worden. Daarvoor kan gewezen worden op twee opvallende buitenlandse publicaties. Al in 1587, toen Dousa begin veertig was, verscheen in Heidelberg een feestbundeltje onder een Latijnse titel die als volgt vertaald kan worden:

Dousaanse lofzangen, dat wil zeggen diverse gedichten van diverse dichters ter ere van Janus Dousa, de Noordwijker. De uitgever van het boekje, de arts en Neolatijnse dichter Johannes Posthius, opent het bundeltje met twee dichtregels die klinken als een klarenstoot en het volle licht werpen op Dousa als de redder van het vaderland, en daarmee ook de roem van zijn Noordwijk: 'Dousa, parel van de dichtersgod Apollo, redder en wreker van het vaderland, En wereldwijde roem van het volk van Noordwijk'. En in het jaar na Dousa's dood verscheen er in Neurenberg een verzameling Latijnse gedichten waaraan 26 Duitse dichters en humanisten een of meer bijdragen leverden. De welsprekende titel van het boek luidt in vertaling: *Apotheose van Janus Dousa de Vader, Heer van Noordwijk, lid van de Hoge Raad der Generale Staten der Nederlanden, Chartermeester van Holland en Curator der Leidse universiteit*.¹²

Het gaat misschien wat ver om te beweren dat Dousa hiermee de grondlegger is geworden van de populariteit die Noordwijk nog altijd geniet bij de Duitsers. Maar het lijkt met dit alles wel bewezen dat, als Rotterdam met recht Erasmus kan claimen als haar grote zoon, Noordwijk dit met minstens zoveel recht kan doen met Dousa. Ook buitengaats bleef Dousa een Noordwijker en was hij zich daarvan bewust. Onder het portret dat Filip Galle in 1570 van hem graveerde, schreef hij onder meer: *Voorlopig is het genoeg als ik van mezelf kan zeggen: 'Onder de Noordwijkers was ik een niet onbekwaam man'*.¹³ Noordwijk heeft hem dan ook terecht met een monument in zijn imposante Grote kerk vereerd. En daarmee is de netelige vraag, die ons hierboven in verlegenheid bracht, eigenlijk beantwoord.

Maar er is nog aanzienlijk meer te vertellen over Dousa en zijn betekenis voor zijn geboorteplaats Noordwijk, meer ook dan al in het boek van Kloos te vinden is. Anders dan bij Erasmus, omtrent wiens ouders en wiens geboortedag en -jaar grote onzekerheid bestaat, kennen we Dousa's correcte geboortedatum, 6 december 1545, en de namen, niet alleen van zijn ouders, maar van hele generaties voorouders. We weten dat hij in Noordwijk zijn gehele kleutertijd doorbracht. Toen hij pas vijf jaar oud was, stierven zijn beide ouders, Jan van der Does en Anna van Nyenrode. Daardoor ging de titel 'Heer van Noordwijk' op de kleine jongen over, en kort daarop werd hij dan ook per leenbrief van de landsheer Karel V daarin bevestigd.¹⁴ Van nu af is zijn naam onlosmakelijk met Noordwijk verbonden, zozeer dat hij in de archieven van de bestuurlijke organen waarin hij zitting zal krijgen, gewoonlijk simpelweg 'Noordwijk' wordt genoemd.

Nu Dousa een weesjongen was, nam zijn grootvader Frans van Nyenrode de

zorg voor zijn verdere opvoeding op zich. Of dit inhield dat hij hem een tijdlang in Utrecht bij zich in huis heeft genomen, lijkt niet bekend, maar wel dat hij hem vijf jaar later naar het Belgische Lier stuurde voor verder onderricht. Toen Dousa's grootvader op zijn beurt in 1560 overleed, nam Dousa's oom Werner, die ook de plichtplegingen rond de leenbrief van Karel V had verricht,¹⁵ de zorg over. Hij riep zijn neef terug uit Lier en bracht hem onder bij de rector van de Latijnse school in Delft. Daar verbaasde de nieuwe leerling rector en leraren met een door hemzelf geschreven Latijns toneelstuk dat door medeleerlingen onder grote bijval werd opgevoerd.¹⁶

Een duidelijker bewijs dat Dousa aan hoger onderwijs toe was, was nauwelijks denkbaar. Kort daarop vertrok hij dan ook naar Leuven, waar hij werd ingeschreven, uiteraard in het Latijn, als *Joannes Doesius Nortwyck, dominus de Noortwyck*, Heer van Noordwijk. Omdat de naam echter nogal onduidelijk geschreven is, heeft de 20ste-eeuwse uitgever van het Leuvense inschrijfregister hem niet als Doesius, maar als Poesius gelezen en hem daarmee onvindbaar gemaakt in het persoonsregister bij de uitgave. Dousa zelf heeft zich natuurlijk nooit zo genoemd.¹⁷

Na twee jaar Leuven trok Dousa naar de kort voordien door Filips II opgerichte universiteit van Dowai of Douai, in het Franstalige gebied der Zuidelijke Nederlanden. Hij moet daar vóór eind april 1563 zijn aangekomen, want toen kreeg hij een blaadje met aan weerszijde een tekening van het familiewapen van twee adellijke medestudenten, respectievelijk Adriaan van Mathenesse en Ottho van Wijhe, met een mooie opdracht aan *Joannes (a) Doeza Aquilovicanus*. Aquilovicanus is een geleerde variant van *Nordovix*; *Aquilo* betekent immers Noorden.¹⁸ Een maand later kreeg Dousa weer zo'n blaadje, nu slechts aan één zijde van een tekening voorzien. Met deze blaadjes toog hij naar een boekbinder en liet er een klein, maar dik blanco boek met fraaie leren band omheen maken, dat voortaan zou dienen als zijn vriendenboek. In zulke boeken of boekjes lieten toenmalige studenten hun vrienden, medestudenten, professoren en andere aardige of interessante of beroemde personen een bijdrage schrijven, om de herinnering aan hun ontmoeting met hen beter te bewaren en eventueel ermee te kunnen pronken. Omdat Dousa zijn boekje 34 jaar lang met zich meedroeg, vinden we er ruim 130 ontmoetingen in geboekstaafd, een dertigtal met fraai ingekleurde familiewapens, andere met soms Griekse of Franse, maar meestal met uitvoerige Latijnse gedichten. Het boekje biedt aldus een prachtige weerspiegeling van Dousa's netwerken en zijn vriendenkring, maar ook van de plaatsen waar hij

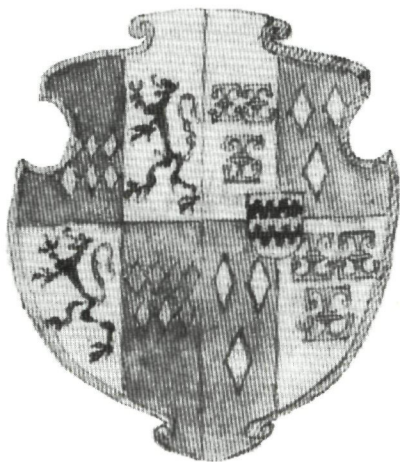
zich zoal heeft opgehouden. Het stelt ons in zekere zin in staat om hem, letterlijk, op de voet te volgen.¹⁹

In april 1564 arriveerde Dousa in zijn volgende universiteitsstad, Parijs. Hier verzamelde hij vanaf november een reeks nieuwe bijdragen in zijn vriendenboek, eerst van medestudenten, vooral Nederlandse edellieden, later ook van buitenlanders en van Parijse professoren en literatoren, onder hen ook drie vrouwen, de drie geleerde dochters van de Franse uitgever Joannes Morellus (Jean Morel), die de klassieke namen Camilla, Lucretia en Diana droegen. Zij plaatsten haar bijdragen tegenover die van haar vader en net als hij ontleenden zij haar citaten aan de Griekse spreuken van Menander.²⁰

Dousa bleef in Parijs tot juni 1566. Maar zijn vriendenboek leert ons dat hij tussendoor ook nog een poos in Holland is geweest, waarschijnlijk voor de voorbereiding van zijn huwelijk. Dousa trouwde overigens niet, zoals Kloos schreef, in 1564, toen hij pas achttien was, maar twee jaar later, zoals het huwelijkscontract van 22 september 1566 bevestigt. De bruid was de Utrechtse Elisabeth van Zuylen.²¹

Het huwelijk betekende het einde van Dousa's studententijd. Hij keerde terug naar zijn geboorteplaats, om nu persoonlijk zijn taken als Heer van Noordwijk ter hand te nemen. Enkele maanden na zijn huwelijk hernieuwde hij dan ook zijn eed als leenman ten overstaan van het Hof van Holland.²² Ondertussen, misschien mede omdat het huwelijk de eerste jaren kinderloos bleef, vond hij ruimschoots de tijd voor de beoefening van de Latijnse dichtkunst. Ook maakte hij weldra kennis met een van de medewerkers van de Antwerpse boekdrukker Christoffel Plantijn. Deze jonge geleerde, Victor Giselinus genaamd, is de eerste die na Dousa's terugkeer uit Parijs een bijdrage in het vriendenboek aanbrengt, en wel in Noordwijk, waar Giselinus bij de Dousa's te gast was. De bijdrage is gedateerd juni 1568.

Giselinus' naam heeft een zekere bekendheid gekregen door de prachtige verhalenbundel van Frans Thomése die in 1991 met de Ako-prijs werd bekroond.²³ Er is nog een tweede bijdrage in Dousa's vriendenboek die een jaar later in Noordwijk werd ingeschreven. Ze stamt eveneens van een dichter, deze keer uit Utrecht. Dergelijke bijdragen in het vriendenboek wekken de indruk dat Dousa van zijn woning in Noordwijk een soort literaire salon maakte, waar over wetenschap en dichtkunst werd gediscussieerd en nieuwe poëzie gepresenteerd. Die indruk wordt versterkt door een bundeltje met afschriften van 57 brieven van en aan Dousa uit de jaren 1568-1572, door hemzelf aangelegd. Bijna de helft van

Alliantiewapen van Janus Dousa en zijn echtgenote Elisabeth van Zuylen van der Haer, 1566. Tekening in Dousa's album amicorum. Coll. Universiteitsbibliotheek Leiden.

deze brieven, 26 stuks, is gewisseld met Giselinus.²⁴ Deze kwam meer dan eens op bezoek in Noordwijk, en bracht dan gaarne andere bezoekers mee, die Dousa's enthousiasme voor de poëzie deelden. Een van hen was de Latijnse dichter Janus Lernutius uit Brugge. Op een vrolijk moment, ongetwijfeld bij een goed glas wijn, lieten Dousa en Lernutius zich verleiden tot een weddenschap: ze zouden beiden een reeks Latijnse lyrische gedichten maken in de trant van een beroemde voorganger, de uit Den Haag afkomstige Janus Secundus, en dan zien wie daar het eerst mee klaar was. Giselinus zou de scheidsrechter zijn. Bij hem deponeerden de tweekampers een onderpand. Wat dat onderpand was, vertelt het verhaal helaas niet.²⁵

Onderwijl had Dousa besloten de Latijnse gedichten die hij tijdens en na zijn Parijse tijd had geschreven, in boekvorm uit te geven. Gezien zijn vriendschap met Giselinus lag het voor de hand, dat Plantijn in Antwerpen het boek zou drukken. Omdat er echter een paar bijtende satirische gedichten in stonden, die ook een goede vriend van Plantijn op de korrel namen, zag deze van de uitgave af. Dousa reisde nu in 1569 zelf af naar Antwerpen, waar hij een gezellig bezoek bij Plantijn beleefde, dat hem zes nieuwe bijdragen in zijn vriendenboek opleverde, daaronder een van de gastheer Plantijn en een van diens collega-drukker, Willem Silvius, die nu de uitgave van Dousa's gedichten op zich nam. Zowel Silvius als Plantijn zouden zich later in Leiden vestigen en er tot universiteitsdrukker benoemd worden.²⁶ Toen Plantijn na de val van Antwerpen weer daarheen terugkeerde, droeg hij zijn Leidse vestiging over aan zijn schoonzoon Fr.

Raphelengius, die weldra ook hoogleraar Oosterse talen werd. Dit was het begin van de grote traditie van drukkers en uitgevers die in de afgelopen eeuwen in Leiden werkzaam zijn geweest.

Na Dousa's terugkeer in Noordwijk zette de correspondentie met Giselinus zich voort. Aanvankelijk was de uitgave van Dousa's eerste gedichtenbundel, waarop Giselinus in Antwerpen toezag, het hoofdthema. In april 1570 volgde weer een bezoek van Giselinus aan Noordwijk, nu in gezelschap van de Brugge-naar Janus Lernutius, met wie Dousa de bovengenoemde weddenschap aanging. De laatste brief van Giselinus dateert van 5 april 1571 en is geschreven in Leuven. Daar had Giselinus, aldus de brief, een jonge student leren kennen, die werkelijk een wereldwonder van geleerdheid was. Na het lezen van de brief besloot Dousa onmiddellijk zich via Antwerpen naar Leuven te begeven. Hij kwam er net te laat aan om er Giselinus nog te zien, maar hij trof er wel diens wereldwonder. De kennismaking stelde hem niet teleur.²⁷ Alvorens naar Holland terug te keren, legde Dousa de briljante student, die maar twee jaar jonger was dan hijzelf, zijn vriendenboek voor voor een geleerde bijdrage. De jonge man heette Justus Lipsius. Zeven jaar later zou Dousa hem naar Leiden lokken en hem daar een professoraat bezorgen. Dousa heeft sindsdien bij herhaling verklaard dat hij op dit wapenfeit nog trotser was dan op zijn rol in het Leidse beleg en ontzet.²⁸ En dat niet zonder reden. Vanaf Lipsius' komst naar Leiden begon het aantal studenten aan de toen drie jaar oude universiteit spectaculair te stijgen. Een paar maanden geleden werd het grote grijze universiteitsgebouw langs de Leidse Witte Singel, waar de Letterenfaculteit gevestigd is, dan ook omgedoopt tot het 'Lipsius'.

Dousa genoot in zijn Noordwijkse jaren van de rust van het dorp, dat hem in staat stelde zich betrekkelijk ongestoord aan de dichtkunst te wijden. Langzamerhand echter kwam daarin verandering. Met een brief van 1 november 1570, de dag van de verwoestende Allerheiligenvloed, die de achtergrond vormt van het verhaal van Thomése, stuurde Dousa zijn Brugse vriend Lernutius een aantal gedichten toe, onder meer in samenhang met hun eerder vermelde weddenschap. Maar in de begeleidende brief klaagde Dousa dat hij al twee maanden lang nergens toe kwam vanwege de beslommingen rond Alva's Tiende Penning, de te beslechten ruzies van zijn dorpelingen en het rumoer van zijn huishouden.²⁹ Het laatste hangt misschien samen met de voorbereidingen op de aanstaande komst van zijn eerste kind, dat op 16 januari 1571 ter wereld kwam.

Rond deze datum kreeg Dousa er ook een nieuwe bestuurlijke functie bij. De

hoogheemraden van Rijnland hadden hem op de voordracht gezet voor de vervulling van een vacature in hun college, waarop een benoeming door de stadhouder Bossu volgde. Kort daarop benoemde de hertog van Alva echter een andere kandidaat voor dezelfde vacature. Daarop splitste het college zich in een pro-Oranje en een pro-Spaanse fractie. De laatste week weldra uit naar Utrecht, maar bleef zijn werk voorlopig gewoon voortzetten.³⁰ Aldus werd Dousa geconfronteerd met de splijtzwam van de Tachtigjarige oorlog. Dat werd nog eens onderstreept door de razzia's die de Watergeuzen in deze maanden langs de Hollandse kusten uitvoerden. Het waren, in Dousa's eigen woorden, deze zeerovers die hem ertoe dwongen 'mijn vaderlijk erfgoed, mijn geliefde koninkrijk Noordwijk, te verlaten'. Dousa spreekt in deze passage van 'de bende van Wibald'. Dat is ongetwijfeld het eskader van elf schepen onder het gezag van de Geuzenkapitein Wybe Sjoerts, wiens manschappen op 24 mei 1571 Katwijk voor de tweede keer plunderden. Vermoedelijk is het dus rond deze datum dat Dousa verhuisde naar Leiden, waar hij, aldus het gedicht, gastvrij werd onthaald en zich twee jaar lang onbekommerd aan de poëzie kon wijden.³¹ Maar daarna was het ook in Leiden met de rust gedaan.

Op 8 oktober 1573 'begon bij Alkmaar de victorie', maar dat hield wel in dat een gedeelte van de Spaanse troepen, die Alkmaar tevergeefs belegerd hadden, langs de kust naar het zuiden afzakte en onder meer Noordwijk bezette.³² Andere legeronderdelen begonnen aan het eerste beleg van Leiden. Het is niet bekend wat de gevolgen daarvan zijn geweest voor Dousa's gezin, dat inmiddels drie kinderen telde. Zijn reeds genoemde tweede gedichtenbundel bevat twee gedichten gericht aan de toenmalige gouverneur van de stad, Joris van Montigny. Het ene bespot Alva's adellijke titel 'Markies van Coria', het andere handelt over een eten-tje en eindigt met de wens dat Haarlem spoedig van het beleg bevrijd mag worden. Het moet dus nog vóór de beide Leidse belegeringen geschreven zijn en leert ons derhalve niets over het eerste beleg en de ongemakken daarvan voor Dousa en zijn gezin.³³

De geringe informatie over dit eerste beleg van Leiden steekt mager af tegen de rijke documentatie betreffende het tweede beleg, dat, zoals gezegd, van 26 mei tot 3 oktober 1574 duurde. De rol van Dousa daarin is alom bekend. Doordat de stadscommandant meteen bij het begin van het beleg sneuvelde, droeg de magistraat van Leiden het militaire oppercommando over aan Dousa. Toen op 6 september de gouverneur of commissaris van Willem van Oranje in Leiden, Dirck van Bronckhorst, overleed, kreeg Dousa in een brief van Oranje weldra

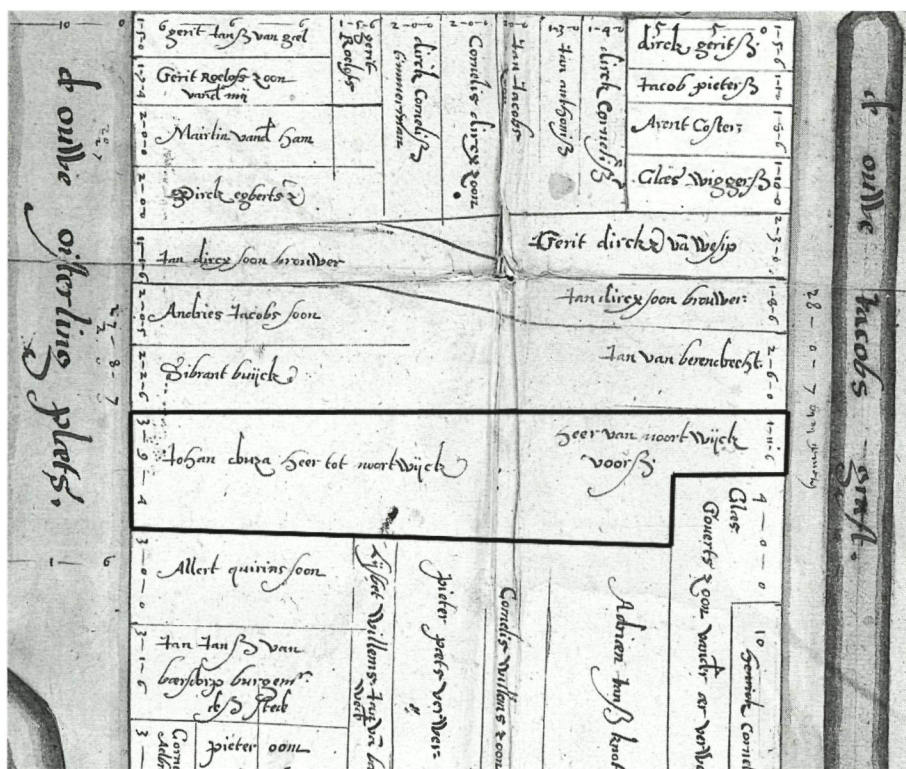
ook die functie toebedeeld, samen met zijn neef Jacob van der Does. Ook in deze allesbehalve poëtische functies ging Dousa een hoofdrol spelen, en behoorde hij tot de felste tegenstanders van elk compromis en elke vorm van onderhandeling met de Spaanse bevelhebber Francisco de Valdés. Daarmee kwam hij zelfs in conflict met de legendarische burgemeester Van der Werff die zich in de laatste weken wel duidelijk uitsprak voor onderhandelingen.³⁴

Na de goede afloop van het beleg bleef Dousa nog enige tijd prinselijk commissaris van 'het bolwerk der vrijheid' Leiden. Eind december 1574 schreef Willem van Oranje een brief aan de Staten van Holland waarin hij betoogde dat voor de handhaving der vrijheid van het land een eigen universiteit onontbeerlijk was en hij voegde eraan toe, dat die in Middelburg of Leiden gevestigd zou kunnen worden.³⁵ Op 2 januari 1575 werd de brief van Oranje in de Statenvergadering toegelicht en besproken. Na afloop verwittigde de alerte gedeputeerde van Leiden, Pouwels Vos, onmiddellijk zijn stadsbestuur, met de suggestie om snel te laten weten hoe voortreffelijk Leiden zo'n universiteit kon huisvesten.³⁶ Op 3 januari besloten de Staten tot de oprichting van de universiteit en de vestiging daarvan in Leiden. Middelburg wordt niet meer genoemd. De Staten hebben bovendien *gecommitteert den Heere van Noortwijck met Mrs. Cornelis Koninck ende Gerrit Hoogeveen [...] omme sonder ophouden terstondt de vordering des voors. werck te beginnen*.³⁷ Dousa, ook hier al simpelweg aangeduid met *den Heere van Noortwijck*, wordt de voorzitter van de commissie van uitvoering van het project. Hij vertegenwoordigt in de commissie de ridderschap, en omdat die commissie weldra wordt omgevormd tot het curatorium der universiteit, is hij ook daarvan de voorzitter en zal hij dat 29 jaar lang, tot aan zijn dood op 8 oktober 1604, blijven. Na Dousa zal het voorzitterschap generaties lang worden bezet door iemand uit de ridderschap. De commissie gaat voortvarend te werk, zodat na krap vijf weken, op 8 februari, de nieuwe universiteit geopend kan worden met een grootsse optocht. Deze werd georganiseerd door de Leidse secretaris Jan van Hout, die tijdens het beleg zeer nauw met Dousa bevriend was geraakt. Dousa zelf tekende voor de Latijnse teksten die bij aankomst van de processie op de plaats van bestemming, vooraan op het Rapenburg, werden uitgewisseld tussen enerzijds de personificaties van de universiteit en haar faculteiten die in de optocht meeliepen, en anderzijds de antieke goden Neptunus en Apollo en de negen Muzen die op een boot in het Rapenburg hadden plaatsgenomen. Na deze dialoog-'tussen wal en schip' ging de stoet het gebouw binnen om de eerste en voorlopig ook laatste colleges aan te horen.³⁸

Nu begon het serieuze werk. Er moesten professionele professoren worden gezocht en potentiële studenten moesten erop geattendeerd worden dat er in Leiden een universiteit bestond. Er moest, zouden wij tegenwoordig zeggen, een wervende brochure komen. Ook hiervoor zorgde Dousa, met de medewerking van Jan van Hout. Dousa had bij zijn drukke bezigheden tijdens en na het beleg nog tijd gevonden voor de poëzie, of liever, hij begeleidde wat hij deed en zag, niet met dagboek aantekeningen, maar met het maken van gedichten. Die gedichten nu boden bij wijze van spreken de kopij voor de brochure. Want Dousa's tweede gedichtenbundel, de *Nova poemata*, waaruit we al eerder citeerden, is geen gewoon boekje, maar heeft iets weg van een brochure. Het verscheen onwaarschijnlijk kort na het ontwrichtende beleg en de verrassend snelle wederopbouw met als hoogtepunt de stichting van een universiteit. De titelpagina noemt geen uitgever, maar zegt dat het boek gedrukt werd 'in de nieuwe Leidse universiteit', ook al was dat op dat moment een lege huls, zonder professoren en zonder studenten. En, heel modern, het boekje noemt een sponsor. Dat was Jan van Hout. Als de auteur van de gedichten noemt Dousa zichzelf nu, anders dan bij de Noordwijkse bundel van 1569, *Janus Duza Nordovix*. Het boekje vond als brochure al snel zijn weg, ook naar het buitenland. Al in mei kwam vandaar een eerste reactie binnen.

Over Noordwijk wordt in de gedichten enkele keren gesproken, zij het alleen terloops. Eén passage daarvan hebben wij al aangeroerd. Dat was de vermelding van de Watergeuzen, de piraten, die Dousa gedwongen hadden zijn geliefde koninkrijk Noordwijk te ontvluchten en uit te wijken naar het ommuurde Leiden. Een tweede vermelding staat in een lang gedicht, waarin Dousa zich richt tot zijn medegecommitteerden in de commissie van drie, Gerrit Hoogeveen en Cornelis Koninck. Het gedicht is belangrijk voor Dousa's visie op de te stichten universiteit. Hij zet haar vooral af tegen zijn eigen vroegere alma mater, het ultrakatholieke Leuven. Daarbij komen ook de rijkdommen der beide steden en hun omgeving ter sprake. In dat kader vermeldt Dousa, wederom in liefdevolle bewoordingen 'het niet door eigen arbeid verkregen, maar door mijn vader en mijn voorvaderen nagelaten Oude Noordwijk, mijn geliefde koninkrijk'. Ten bewijze van het belang van zijn koninkrijk Noordwijk voor het nabije Leiden wijst Dousa onder meer op de overvloed aan vis in de zee en aan konijnen in de duinen.³⁹

Na de intensieve jaren 1574-1575 bleef Dousa aan Leiden verbonden door zijn ambt als hoogheemraad van Rijnland en als curator en later bibliothecaris

der universiteit. Deze kwam uiterst moeizaam op gang, totdat Dousa er in 1578 in slaagde het al genoemde fenomeen Lipsius voor zijn universiteit te winnen.

Tussendoor ging Dousa in 1584 en in 1585 voor de tweede en derde keer met een gezantschap naar Engeland, en liet hij zich door curatoren en burgemeesters,

dus mede door zichzelf, benoemen tot bibliothecaris der universiteit en officiële geschiedschrijver van Holland. In 1591 werd hij lid van de Hoge Raad, zodat hij naar Den Haag verhuisde, maar hij bleef curator der universiteit, en kwam daarom regelmatig in Leiden terug. In 1599 kwam een geheel in versvorm gegoten geschiedenis van Holland in de Middeleeuwen van de pers, twee jaar later gevolgd door een prozaversie over het zelfde onderwerp. De beide werken boden Dousa de gelegenheid nu en dan naar historische gebeurtenissen of situaties te verwijzen, die met Noordwijk te maken hadden. In de poëtische versie⁴⁰ staat meteen al na het begin een uitvoerige passage gewijd aan de marteldood van de heilige Jeroen, prediker in Noordwijk (p. 6). En even verderop spreekt hij, in een discussie over de naamsvormen *Nortga* en *Nortich*, waarover ook Kloos zich heeft gebogen, van *Nordovicum meum*, 'mijn geliefde Noordwijk' (p. 7). En ook hier weer ontmoeten wij de vleiende titel *Nordvicum, mea regna*, 'Noordwijk, mijn dierbaar koninkrijk' (p. 43). In de prozaversie van zijn geschiedwerk, dat hij blijkbaar al gauw na zijn aanstelling tot historiograaf (1585) ter voltooiing aan zijn oudste zoon Janus had toevertrouwd, maar dat hij na diens vroege dood, begin 1597, zelf weer ter hand moest nemen en dat hij drie jaar vóór zijn eigen dood persklaar had, heeft hij het bij voorkeur over de *inwoners* van zijn heerlijkheid, *Nordovices mei*, mijn Noordwijkers. Dat 'mijn', in het Latijn *mei*, drukt een duidelijke affectieve betrokkenheid uit, en we moeten de uitdrukking dan ook verstaan als 'mijn dierbare Noordwijkers'.⁴¹

Het zijn dit soort kleine subtile en vaak verscholen vermeldingen die iets verraden van de band waarmee Dousa zich zijn leven lang met zijn heerlijkheid verbonden voelde. Hij is er vanzelfsprekend steeds blijven terugkomen, eerst vanuit Leiden, later, en toen misschien ook vaker, vanuit Den Haag. Een van zijn jeugdige Leidse bewonderaars, de dichter en latere hoogleraar Daniel Heinsius, zegt van zichzelf dat hij de lieveling van Dousa was en dat deze, wanneer hij uit Den Haag naar Leiden kwam, dikwijls bij hem langs ging en hem ook vaak voor een paar dagen meenam naar Noordwijk, om daar met onvoorstelbaar genoegen over literatuur te praten.⁴² In 1602 gaf Heinsius ter ere van Dousa een herdersgedicht in antieke trant uit. Het droeg de titel 'Noordwijk, of Een ongelukkige liefde', en het was geënceneerd in het Noordwijkse duinlandschap. De herderinnetjes waren twee beeldschone Noordwijkse geitenhoedsters.⁴³ Heinsius zette hiermee een trend, die na Dousa's dood nog jaren doorging. Martin Opitz, de belangrijkste Duitse dichter van zijn tijd, die een poos in Leiden studeerde en het Neder-

landse werk van Heinsius in het Duits vertaalde, liet in zijn bucolische poëzie ook graag zijn lammetjes dartelen in de Noordwijkse zandverstuivingen.⁴⁴

Een andere Duitse student, Vincentius Fabricius, trok zich tijdens zijn verblijf in Leiden terug in Noordwijk en wijdde aan zijn verblijf aldaar zijn bucolisch gedicht *Secessus Norvicensis*, 'Noordwijkse ermitage', waarin hij onder meer het volgende schrijft:

*Mijn Noordwijk verzoent mij met mijn trage studiezijn,
Net als het geluid waarmee de golven op de branding breken.
Hier breng ik hele dagen door langs de langgerekte kust,
Hiervandaan laat ik mijn blik gaan over de zee
Of we dwalen samen ver weg tussen de zandheuvels,
Of ik word getrokken door de lieflijke landerijen rond het dorp.*⁴⁵

Men zou zich bijna afvragen of dit gunstige effect op de studiezijn van de Duitse student de Leidse Stichting Studenten Huisvesting enkele jaren geleden op het idee bracht om, bij extreme kamernood in Leiden, pensions of hotels af te huren in Dousa's Noordwijk.

Helemaal lyrisch wordt Fabricius wanneer hij op zijn zwerftochten terecht komt bij het huis van de familie Van der Does en plotseling oog in oog staat met een schilderij van Dousa en zijn kroostrijk gezin. De beschrijving herinnert ons onmiddellijk aan het prachtige familiestuk, dat nu in de Leidse Lakenhal hangt. Een gedeelte van de lyrische ontboezeming luidt in vertaling als volgt:

*Hier aanschouw ik in aanbidding de befaamde huisgoden,
De as en de overblijfselen, Noordwijk, van uw Dousa,
En ook zijn gelaat en zijn voltallige kinderschaar,
Weergegeven op het schilderstuk in de salon.
Dat was nu de Dousa, die zich bewust was van de kracht
Van zijn wapens, toen de Spanjaard voor Leidens muren lag.
Zo was zijn voorkomen, als hij de liefdes bezong,
Hetzij die van u, Secundus, hetzij die van hemzelf
Hoe vaak negeerde hij de rechtszaal, schoof zijn zorgen terzijde,
En bracht de elegante Muzen naar Noordwijk.
Hoe vaak huppelde de schone schare der groene dalnimfen,
Vol verbazing door de velden achter de zanger Dousa aan?*

*Zelfs de zee-god Triton, zelfs de Hollandse zee-godinnen
Doken vol verwondering op uit de hoge golven.*⁴⁶

Dousa's invloed op de eerste generaties Leidse studenten is heel groot geweest. Die invloed werd nog versterkt doordat hij bij zijn bezoeken aan Leiden niet aarzelde na afloop der besprekingen jonge bewonderaars van zijn poëzie mee te nemen naar zijn buitenhuis in Noordwijk. Daardoor werd het dorp voor hen een idyllisch en inspirerend oord der Muzen, zoals het dat dertig jaar eerder al geweest was voor Giselinus en Lernutius. Ook na Dousa's dood bleef Noordwijk nog lang een pelgrimsoord voor Leidse studenten uit binnen- en buitenland. Daar immers waarde nog altijd de dichterlijke geest van hun grote voorbeeld en animator. Dat zijn persoon en werk ook in de 21ste eeuw nog interesse weten te wekken en pelgrims naar Noordwijk weten te trekken, lijkt te worden bevestigd door de grote belangstelling waarmee Dousa's vierhonderdste sterfdag in de Grote of St. Jeroenskerk werd herdacht met een feestlezing en een kranslegging bij het imposante monument dat op 3 oktober 1792 in de kerk werd opgericht.

Noten

- 1 Dit artikel is een omgewerkte en van eindnoten voorziene versie van een voordracht, ter gelegenheid van Dousa's vierhonderdste sterfdag (8 oktober 1604) op uitnodiging van de Vereniging 'De Oude Dorpskern' gehouden op 11 november 2004 in de Grote of St. Jeroenskerk te Noordwijk en in die vorm gepubliceerd in het blad van de voornoemde vereniging, *Kernpunten* 20 (2005), nr. 64, 4-12.
- 2 Dousa nam deel aan diplomatieke missies naar Engeland in 1572-1573, 1584 en 1585.
- 3 J. Kloos, *Noordwijk in den loop der eeuwen* (Noordwijk 1928).
- 4 *Iani Douzae a Noortwyck Epigrammatum Lib. II. Satyrae II. Elegorum Lib. I. Silvarum Lib. II. ...* (Antwerpen, Willem Silvius, 1569).
- 5 *Iani Duzae Nordovicis Nova Poemata. ... Item Hadriani Iunii Carminum Lugdunensium Sylva. In nova Academia nostra Lugdunensi excusum. Impensis Ioannis Hauteni* (Leiden 1575; tweede uitgave 1576). De bladzijden zijn niet doorgenummerd, zodat voor verwijzingen de signatuuraanduidingen moeten worden gebruikt. Het werk wordt hier geciteerd als Dousa, *Nova Poemata* 1575 en Dousa, *Nova Poemata* 1576.
- 6 Dousa, *Nova Poemata* 1575, C2v-E4r.
- 7 Onder de inventarisnummers 3343A en B; de Franse tekst en een Nederlandse vertaling zijn afgedrukt in de tweede editie van J.J. Orlers, *Beschrijvinghe der Stadt Leyden*, 2e ed. (Leiden 1641) 519-521 en 523-525; de eerste brief met vertaling ook in de eerste uitgave van Orlers (1614) 395-396.
- 8 Dankbare vermeldingen van de postduiven in Dousa, *Nova Poemata* 1575, A vij-verso (columbae Diones), A viij-verso (Cypridis nuncios), E viij-verso (Dicam columbas).
- Over de weigering om duivenvlees te eten, cf. J. Lipsius, *Saturnalia* (Antwerpen 1582) 87: 'Minime ait (*sc.* Dousa), tamen et nobis Batauis hae columbae sacrae. Iure. Vitam et hunc spiritum debemus illis. Eae nobis obsessis arcanorum apud socios interpretes; eae litterarum fidae administratae; eae rebus iam deploratis, et tantumnon funere nostro conclamato, solae indices auxilij salutaris'; Daniel Heinsius getuigt dat hij de briefjes van Boisot bij Dousa thuis onder ogen had gehad, zie zijn *Auriacus, Siue Libertas saucia* (Leiden 1602) t.o. 85: 'Ipsas autem literas, pennis columbarum inclusas, ad Nobilissimum et Amplissimum Ianum Dousam, patronum nostrum unice colendum datas, domi ipsius vidimus, cum apud eum aliquando diuerteremus'; Heinsius maakte ook twee gedichten 'voor Dousa op de duiven die deze gebruikte tijdens het beleg: D. Heinsius, *Laudatio ... Iani Dousae ... Accedunt eiusdem Manes Dousici, Elegia item Funebri Josephi Scaligeri, et aliorum quaedam* (Leiden 1605) 43: 'Eidem, de columbis quibus obsidione usus est' (in het Grieks); p. 44: 'Eidem, de iisdem' (in het Latijn); ook Jan van Hout liet zich door de postduiven tot een gedicht inspireren, zie Orlers 1641, 525-526: 'Opte duyfkens de blijde tijdinghe brengende van't Leytsche ontset / gemaect by mijn Oom Ian van Hout'.
- 9 Voor de vermoedelijke verschijning van het boek tussen 8 april en 31 mei, zie C.L. Heesakkers, 'Janus Dousa dichter van Leidens beleg en ontzet', *Leids Jaarboekje* 69 (1977) 104-120, aldaar 119, noot 22.
- 10 Cf. N. Van der Blom, *Florislegium* (Leiden 1982) 42; zie over dit standbeeld ook Jochen Becker, *Hendrick de Keyser. Standbeeld van Desiderius Erasmus in Rotterdam* (Bloemendaal 1993); C.L. Heesakkers,

- 'Superet quae saecula massa. Een massief dat de eeuwen kan trotseren. Rond het Rotterdamse standbeeld van Erasmus en de Leidse uitgave van zijn verzamelde werken', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 13 (1990) 33-60.
- 11 C.L. Heesakkers, *Tussen Erasmus en Leiden* (Leiden 1989) 7 en de aldaar geciteerde brief van de Italiaanse reiziger Chrysostomus Neapolitanus.
 - 12 J. Posthius, *Encomia Dousana. Hoc est, Varia variorum Poetarum in honorem Iani Dousae Nordovicis, viri nobilissimi Carmina* (Heidelberg 1587); het citaat van Posthius' eerste gedicht aan Dousa op p. 5: 'Dousa decus Phoebi, patriae seruator et ultor. / Et ampla gentis Nordouicae gloria'; C. Rittershusius, *Apotheosis Iani Dousae Patris, Nordovici Domini...* (Nürnberg 1605).
 - 13 Aldus het gedicht dat Dousa liet aanbrengen onder het portret en dat hij opnam in zijn *Nova Poemata* 1575, fol. M iij-verso / iiii-recto:
... nunc sat, illud si dicere possim,
Inter Norduices ingeniosus eram.
 - 14 Kloos, *Noordwijk*, 38.
 - 15 Ibidem.
 - 16 De hier geboden biografische gegevens komen goeddeels uit de lijkrede die de hoogleraar Bertius een week na Dousa's dood uitspraak bij de herdenkingszitting in de universiteit; zie C.L. Heesakkers en W.G. Heesakkers-Kamerbeek (ed.), *Een welbestede leven en een vroom verscheiden. Petrus Bertius, Lijkrede op Janus Dousa (1604)* (Amersfoort 2004).
 - 17 Zie C.L. Heesakkers, *Praecidanea Dousana. Materials for a Biography of Janus Dousa Pater (1545-1604). His Youth* (diss. Leiden) (Amsterdam 1976) 14, noot 30.
 - 18 De toevoeging *Aquilovicanus* wordt ook gebruikt in de album inscripties van Dousa's Delftse schoolrector Henricus Junius (fol. 16r) en die van Martinus Hauwelijs (fol. 26r); de bijdragen van Ottho van Wijhe en Adr. van Mathenesse staan op elkaars keerzijde, fol. 23r-v; zie C.L. Heesakkers, *Een netwerk aan de basis van de Leidse universiteit. Het album amicorum van Janus Dousa*. Facsimile-uitgave van hs. Leiden UB, BPL 1406 met inleiding, transcriptie, vertaling en toelichting (Universiteit Leiden/Uitgeverij Jongbloed [Leiden/'s-Gravenhage] 2000) (tekstdeel en facsimiledeel) en de drie indices daarin.
 - 19 Zie daarvoor de drie Indices in Heesakkers, *Een netwerk*.
 - 20 Zie Heesakkers, *Een netwerk*, fol. 27v-28r.
 - 21 Kloos, *Noordwijk*, 38; J.A. Feith, 'Het huwelijkscontract en het testament van Janus Dousa (van der Does)', *Algemeen Nederlandsch Familieblad* 5 (1888) 157-163.
 - 22 Kloos, *Noordwijk*, 38; 25 februari 1567.
 - 23 P.F. Thomése, *Zuidland* (Amsterdam 1990); in het eerste verhaal, 'Leviathan' (pp. 7-51), speelt Giselinus als vriend van de hoofdpersoon Dousa een rol.
 - 24 De brieven worden bewaard in de Leidse universiteitsbibliotheek, handschrift BPL 742. De briefwisseling met Giselinus is integraal uitgegeven in Heesakkers, *Praecidanea Dousana*.
 - 25 Voor deze wedstrijd, *contentio* of *certainen*, en het bij Giselinus ingeleverde onderpand, *pignus*, zie Dousa, *Nova Poemata* 1576, Y viij-verso: 'Pignus vtrinque Victori Giselino dederamus ambo' (aan Paulus Melissus, 1576); Bb viij-recto/verso: 'non ita pridem pignus apud communem amicū Giselinum nostrum te flagitante deposuimus' (aan Lernutius, 1 november 1570).
 - 26 De anderen waren Melchior Barlaeus, Gerardus Falkenburgius, Theodorus Pulmannus, en Joannes Goropius Becanus; zie voor de vindplaatsen Heesakkers, *Een net-*

- werk, 545-546.
- 27 Zie Heesakkers, *Praevidanea Dousana*, 20, voor het bezoek aan Noordwijk; pp. 98-108, Giselinus' brief van 5 april 1571; pp. 98-110, Dousa's antwoord van 8 mei 1571.
 - 28 Zie C.L. Heesakkers, 'Twins of the Muses: Justus Lipsius and Janus Dousa Pater', *Juste Lipse (1547-1606). Colloque international tenu en mars 1987*, édité par Aloïs Gerlo (Bruxelles 1988) 51-68. Ook Bertius citeert de uitspraak, cf. *Een welbesteed leven*, 38-39.
 - 29 Dousa, *Nova Poemata* 1576, Bb viij-recto: 'Ita me variae foris profectiones ob nescio quas Decimas cum Publico Imperio susceptae, domi etiam municipales argutiae, strepitusque rei familiaris'.
 - 30 Zie G. 't Hart, 'Rijnlands bestuur en waterstaat rondom het beleg en ontzet van Leiden (1570-'80)', *Leids Jaarboekje* 66 (1974) 13-33, aldaar 14 en 15.
 - 31 Voor de plunderingen van Wybe Sjoerts, zie J.C.A. de Meij, *De Watergeuzen en de Nederlanden 1568-1572* (diss. Utrecht) (Amsterdam-Londen 1972) 62 en 252; J.D. Bangs, 'Watergeuzen bij Noordwijk en Katwijk - Pasen 1571', *Leids Jaarboekje* 66 (1974) 123-125. Voor Dousa's tekst, zie Janus Dousa, *Nova Poemata*, B v-recto: 'Tu me, Vibalde cum fugerem manum, Piraticam ob vim linquere patrij
Haeredij coactus arua
Et Boreae, mea regna, vicum [*i.m.*
Noortvvijsck]
Vicini auitum littoris hospitem,
Altum, atque forum ceu gremio tuo
Ciuem recepisti, nouique
hospitij cumulasti honore.
Exin secundum vota biennium
Curis soluto viximus otio,
Et pace florentes, bonisque
Rebus, amicitiaque Vorsti'
(.... U hebt mij, op de vlucht voor Wybe's bende, en door de geweldplegingen der zeeroovers gedwongen mijn landerijen, voorvaderlijk erfdeel in de steek te laten, alsook mijn eigen koninkrijk, Noordwijk, mij, vanouds bewoner van de nabije kust, hebt u, als was ik gevoed en gekoesterd in uw eigen schoot, als burger gastvrij onthaald en mij de eer van een nieuw onderkomen gul bewezen. Daarna heb ik twee jaar lang conform mijn wensen vrij van zorgen en verplichtingen geleefd, opgebeurd door de vrede en al het goede om mij heen, en Vorstius' vriendschap).
 - 32 Kloos, *Noordwijk*, 108-109.
 - 33 Dousa, *Nova Poemata* 1575, M iij-recto / verso; N iijj-recto / v-recto.
 - 34 Fruin, *Het beleg*, 428-436.
 - 35 De Prins opent zijn brief met deze kernachtige motivering als volgt, P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidse Universiteit I* ('s-Gravenhage 1913) 1*-2*: 'Edele wijze discrete lieve besondere. Alsoe tot een vast stuensel ende onderhoudt der vryheyt ende goede wettelicke regieringe des lants niet alleen in zaeken der religie, maer oock in tgene den gemeynen borghelicken welstandt belanght insonderheyt ende voor alle dynghen van noode is dat hier binnen slandts ende die Graefflicheden van Hollandt ofte van Zeelant eenen goede, genouchsaeme ende vermaerde schole ofte universiteyt werde opgericht, aldaer die jeucht soe van der voorgenoemde graefflicheden als van Brabant, Vlaendren ende andere omliggende landen beyde inde rechte kennisse Godts ende allerley goede eerlycke ende vrye kunsten ende wetenschappen dienende tot die wettelicke regieringe der landen opgevoedt ende onderrichtet werden'.
 - 36 Molhuysen, *Bronnen*, 3*-4*.
 - 37 Ibidem, 4*.
 - 38 Dousa, *Nova Poemata* 1575, M v-recto / vij-

recto, met het opschrift: 'Epigrammatum extemporalium sylva, ad Lugdunum nostram pertinens, et scriptorum quorundam in omni disciplinarum genere Elogia continens, eorum praesertim, quorum personae adscriptis nominibus VI. Id. Februar. qui primus Academiae institutae dies fuit, ab Ioanne Hauteno, eidem vrbi a Secretis, in forum productae, Populoque repraesentatae fuerunt' (Collectie van ad hoc vervaardigde epigrammen, die betrekking heeft op ons Leiden en verheerlijkende teksten van enkele schrijvers op elk van de verschillende vakken bevat, in het bijzonder van die schrijvers, wier personages, voorzien van hun namen, op 8 februari, die de geboortedag was waarop universiteit in het leven werd geroepen, door Jan van Hout, secretaris derzelfde stad, ten tonele werden gevoerd en aan den volke vertoond).

- 39 Dousa, *Nova Poemata* 1575, P iij-recto / Q iijj-recto; de deels geciteerde, deels geparafraseerde passage op Q j-recto:

Vicinum Harlemium, Abramidemque
Leidensemque lacum: inde parte
Arcis reliquias Britanniarum
Ipso in littore, Littoraliumque
Catthorum prope rura: nec labore
Parta, a patre sed, abque auis relicta

Vetustum, mea regna, Nordouicum.
Armamenta vbi Romulae fuere
Gentis, fluminis ostiumque quondam
Rheni: nunc mare nauitis amicum,
Atque huius, velut aggeres furori
Obiecti Tumuli obiacent arenae,
Natiuis mare piscibus redundans,
At pleni Tumuli cuniculorum:

Quale apud Grudios nihil videre est.

(Aan de ene kant vlakbij de Haarlemmermeer en het Braassembler- en het Leidsemeer; aan de andere kant de restanten van de Brittenburg op het strand zelf, en de nabijgelegen landerijen van die van Kat-

wijk aan Zee, en het niet door eigen arbeid verkregen, maar door mijn vader en mijn voorvaderen nagelaten Oude Noordwijk, mijn geliefde koninkrijk; daar waar het arsenaal der Romeinen lag en eertijds de monding van de rivier de Rijn was, maar nu de zee de schippers welgezind is, en de zandverstuivingen als wallen bescherming bieden tegen haar onstuimigheid. De zee biedt daar een overvloed aan vis en de duinen een overdaad aan konijnen.

Niets van dit alles zal men aantreffen in het Leuvense.)

- 40 *Annales, rerum a priscis Hollandiae comitibus per CCC.XLVI. Annos gestarum continuata serie memoriam complectentes. Nunc primitus in unum metricae Historiae Corpus redacti, ac in X. Libros tributi ac dispartiti...*, (Den Haag 1599).

- 41 *Bataviae Hollandiaeque Annales: a Iano Dousa Filio Concepti atque inchoati iam olim: Nunc vero a Patre eidem cognomine ... recogniti, suppleti, novaque octo librorum accessione ad integrae usque Decadis finem perducti et continuati* (Leiden 1601). Van Dousa's zoon stammen een fragment van een Voorwoord van zes bladzijden, een lang fragment van de Romeinse voorgeschiedenis van het gewest, pp. 1-47 (gevolgd door een emotioneel gedicht en een grafscript op de jonge Janus van vader Doua, pp. 47-48), en het laatste stuk van het werk, pp. 392-500, dat halverwege boek VIII begint (voorafgegaan door een treurend briefje van de vader 'Tot de welwillende lezer'), en loopt tot en met boek X. Voor vermeldingen van Noordwijk en de Noordwijkers, zie bijvoorbeeld pp. 159, 209, 237, 271, 334.

- 42 Heinsius, *Laudatio*, A 2 recto: '(Dousa) qui neminem aut arctius amplexus est, aut benignius habuit' (Er was niemand die door Dousa inniger omhelsd of welwillender bejegend werd); J. Meursius, *Athenae*

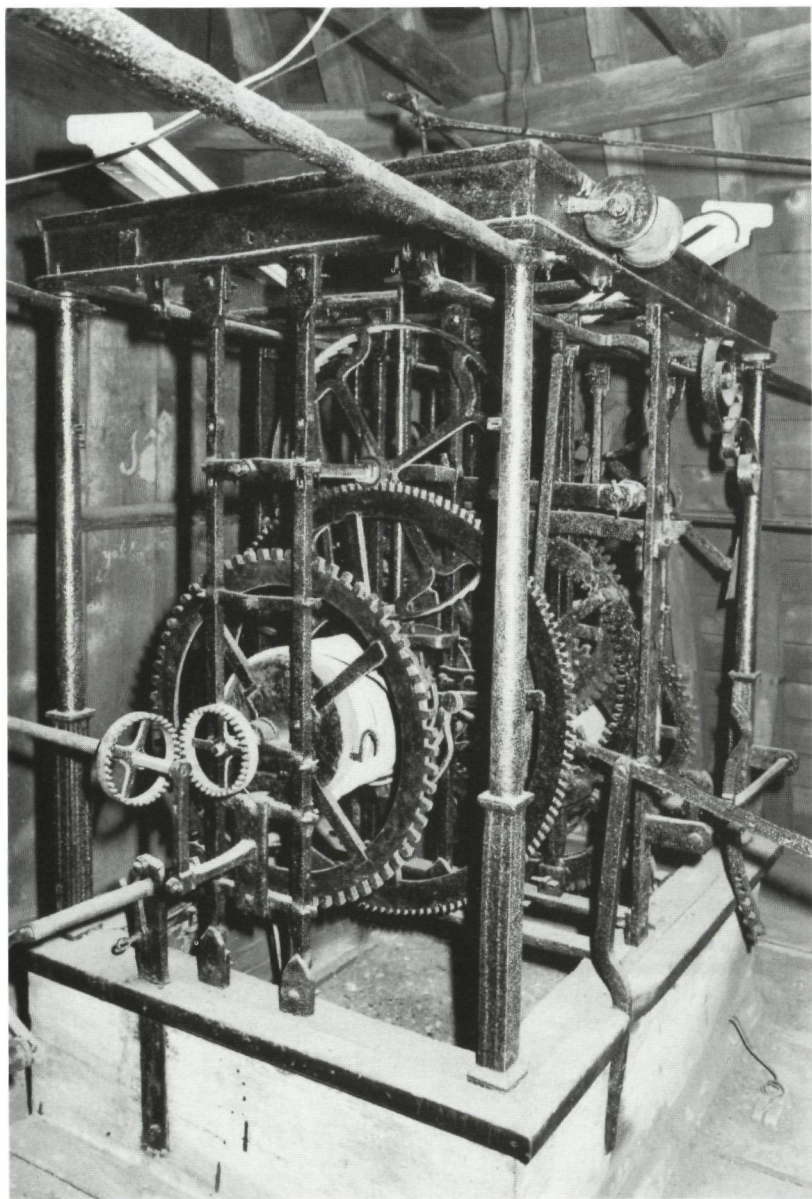
Batavae (Leiden 1625) 214, over Heinsius (vermoedelijk door Heinsius zelf geschreven): '...et a Jano Dousa tenerrime amatus: quis vir vere magnus, quoties Lugdunum Haga se conferret, ultro saepe et privatum et adolescentem visitabat, saepe etiam Nordwicum abducebat, ubi dies aliquot plerunque in literis cum voluptate incredibili ponebant' (en hij werd zeer teder bemind door Janus Dousa; wanneer de waarlijk grote man van Den Haag naar Leiden kwam, ging hij dikwijls spontaan bij de jongeman thuis langs; vaak ook nam hij hem mee naar Noordwijk, waar zij met onvoorstelbaar genoegen enkele dagen in hoofdzaak doorbrachten met de literatuur).

- 43 D. Heinsius, *Nordowicum sive Infelix Amor: Ecloga Bucolica, Ad Amplissimum, Nobilissimumque Virum Ianum Dousam, Nordowici Dominum, patronum incomparabilem* (Leiden 1602).
- 44 Cf. C. Heesakkers en W. Reinders, *Genoeglijk bovenan zijn mij de Muzen. De Leidse Neolatijnse dichter Janus Dousa (1545-1604)* (Leiden 1993) 91; U. Bornemann, *Anlehnung und Abgrenzung. Untersuchungen zur Rezeption der niederländischen Literatur in der deutschen Dichtungsreform des siebzehnten Jahrhunderts* (Assen-Amsterdam 1976) 18-30.
- 45 Vincentius Fabricius, *Secessus Nortvicensis*, in: *Poematum Editio secunda ...* (Amster-

dam 1638) 51-76; op p. 50 het citaat (ook in *Genoeglijk*, 90):

Me mea Nordwicum studio componit
inerti,
Quodque sonat fractis undique littus aquis.
Heic ego vel totos in litore transigo
soles,
Et mare prospectu metior inde meo:
Vel procul in tumultis, positisque
vagamur arenis:
Vel prope per campos, blandaque rura
feror.'

- 46 Ibidem, p. 55-56 (*Genoeglijk* 92-93):
‘Heic quoque famosos miratus adoro
penates,
Et cineres Dousae, reliquiasque tui.
Quaeque viri vultum, totamque ex
ordine prolem
Aedibus in mediis picta tabella refert.
Talis Dousa fuit, cum quantum posset in
armis
Sensit, et ad Laedae moenia sedit Iber.
Talis erat, quoties solitos cantaret amores
Sive, Secunde, tuos carmine, sive suos.
Ah quoties spretoque foro, curisque
remissis,
Nortvicum lepidas transtulit ille Deas?
Cantantem quoties virides per prata
Napaea
Formosa obstupuit pone secuta cohors?
Ipse pater Triton, Batavae Nereides ipsae
Attonitae fluctus deseruere suos.’

Het uurwerk van de Hooglandse Kerk voor de behandeling.

Het uurwerk van de Hooglandse Kerk en zijn restauratie

Adri van Luijk

met illustraties door Rutger Veldhuyzen van Zanten

Omstreeks 1996 ontstond bij een kleine groep geïnteresseerden het idee om het oude uurwerk van de Hooglandse Kerk, dat opgeleverd is in 1609, voor de vele bezoekers van het gebouw toegankelijk te maken. Het na tientallen jaren verwaarlozing volledig vervuilde object stond er in een uurwerkkamer op ruim dertig meter boven de kerkvloer in een deplorabele toestand bij, zo goed als onbereikbaar voor welke belangstellende dan ook. Het was vergeten en kon alleen verder achteruitgaan.

Om deze neergaande spiraal te doorbreken werd een plan gemaakt om het uurwerk te demonteren, de onderdelen te verplaatsen naar de kerkvloer, ze vervolgens te reinigen en ten slotte het object daar weer op te bouwen. Niet om het opnieuw als functionerende tijdmetende dienst te laten doen, maar als museale opstelling van een nagenoeg geheel origineel voorbeeld van een vroeg torenuurwerk.¹

De aanschaf

In een brief van 14 juni 1607 aan de *Edele Heeren burgemeesteren der stadt Leyden* herinnert een groep burgers, woonachtig in de naaste omgeving van de Hooglandse Kerk, ook Pancraskerk geheten, de bestuurders eraan dat zij al in 1601 toegezegd hebben dat er een uurwerk op de kerk geplaatst zal worden. Na die toezegging is er niets meer vernomen, zeer tot ongenoegen van de briefschrijvers. De vele vreemdelingen die in de buurt in de herbergen logeren zeggen: *Leyden [is] wel een schoone stadt, maar ghy woont hier alsof 't op een dorp sonder clockslaghe waer, [...] hetwelck de vertoonders leet genoeg es, dat sij sulcx moeten horen en noch het ongerief lijden.*²

De klacht van de burgers wordt onmiddellijk behandeld. Al de volgende dag,

Adri van Luijk was huisarts in Leiden.

Rutger Veldhuyzen van Zanten is bouwkundige.

15 juni 1607, gaat er een brief naar *Mr. Huych Hopcoper, mr. uyrwerckmaeker, residerende ter Goude*, waarin de uurwerkmaker verzocht wordt op korte termijn naar Leiden te komen om te onderhandelen over het vervaardigen en leveren van *een uyrwerck zonder voorslach, om de hele en halve uyren te slaan, alhyer op de St. Pancraskerck te doen stellen ende gaende te houden*.³ De besprekingen leiden snel tot resultaat. Op 22 juni is er een akkoord gesloten en op 6 juli 1607 wordt een contract ter ondertekening aangeboden.⁴

In het contract wordt nauwkeurig omschreven aan welke hoedanigheden het werk moet voldoen. Het grote rad moet in twee uren rondgaan, het slagwerk moet de hele en de halve uren slaan zonder voorslag (zonder speelwerk). *Alle de pannen [= bussen] van yser met coperen ringen gestopt van 't dichtste geel copen 't welck te becomen es*. De overige delen moeten vervaardigd worden van *goet nieuw tacy Soerlandts off 't beste Naems yser*.

Oplevering wordt overeengekomen op zijn laatst in mei 1608. De prijs wordt berekend naar gelang van het totaalgewicht, uitgaande van voor elke 100 pond *vyer en veertich guldens van XL grooten 't stuck*, wat bij een geschat gewicht van 1.600 pond uitkomt op 704 gulden. Het juiste gewicht zal bij aflevering bepaald worden middels weging *ter wage deser stadt Leyden*. Betaling zal gebeuren in drie termijnen, waarvan de laatste vervalt een jaar na de oplevering. Hopcoper moet een garantie geven gedurende drie jaar, voorzichtigheidshalve met de toevoeging in het contract *indien hy so lange leeft*.⁵

Na herhaald aandringen van de bestuurders gaat Hopcoper aan het werk, en pas in de loop van 1609 is het uurwerk gereed, anderhalf jaar later dus dan is overeengekomen. Het uurwerk blijkt niet te voldoen aan de eisen die er in het contract met de maker aan zijn gesteld. Als het op 5 november 1609 door de vestmeester met de stadsmeestertimmerman en een horlogemaker kan worden gekeurd, blijkt het geleverde werk vol gebreken te zijn. Het is te licht, en daardoor niet stil genoeg, de hamer wordt niet hoog genoeg opgetrokken en het schakelrad is te slordig afgevijld. Als het uurwerk in gang wordt gezet, blijkt dat het loopwerk van de wijzer op de wijzerplaat die in de viering is aangebracht verkeerd is verbonden, waardoor de wijzer 'tegen de klok in' draait! Wel onnodig om te zeggen dat meester Hopcoper niet wordt uitbetaald, voordat hij het werk in een betere toestand heeft afgeleverd.⁶ Ook daarna blijven er storingen optreden, getuige een brief van 5 november 1610 waarin Hopcoper gesommeerd wordt *mitten eersten alhier te comen ende 't werk gaende te maecken als nae behoren ende in conformité van 't contract*.⁷

Op 30 oktober 1608 solliciteert Abraham Cornelis van de Velde naar de functie van toezichthouder en opwinder van het uurwerk.⁸ De baan wordt hem toegezegd tegen een jaarwedde van 40 gulden, maar hij zal er niet aan toe komen. Op 6 (?) juli 1609 is er een nieuwe kandidaat in de persoon van Jan Philipsz., organist. Hij verwijst in zijn sollicitatie naar Abraham van de Velde zaliger. Het stadsbestuur stelt een beslissing uit tot de oplevering van het uurwerk. Jan Philipsz. krijgt de toezegging dat hij de eerst in aanmerking komende gegadigde is.⁹

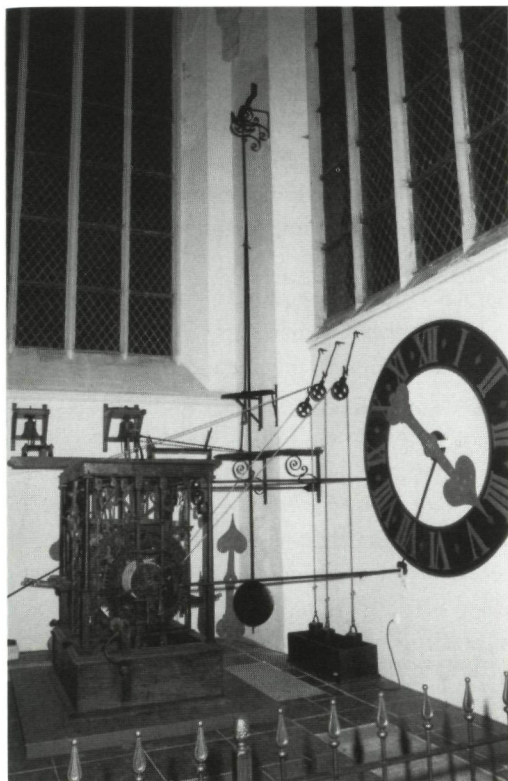
Er is meer onderzoek nodig om na te gaan aan wie en tot wanneer er betalingen zijn gedaan voor het in gang houden van het uurwerk.

De te verrichten werkzaamheden vormen een weinig benijdenswaardige klus. Die houdt in twee keer per dag ongeveer dertig meter trappen klimmen, dan naar buiten over de balustrade langs het zuidertransept en het koor, dan weer naar binnen en via een loopbrug over de gewelven naar de viering, waarvandaan een ladder naar de uurwerkkamer leidt; vervolgens de drie gewichten opwinden, en dezelfde route terug naar beneden. Dat alles dag in dag uit, jaar in jaar uit, bij storm, regen, vrieskou, sneeuw, en al of niet in het donker.

Van spillegang met waag naar slinger

In de loop der eeuwen is er weinig aan het uurwerk gedaan: slechts op een enkele plek treffen we sporen van een reparatie aan. Eén essentiële wijziging is wel aangebracht: het is nu een slingeruurwerk, en omdat het gebouwd is in 1609, moet de oorspronkelijke uitvoering een spillegang met waag geweest zijn. Deze constatering berust op de volgende overwegingen.

Het principe van tijdmeting is de tijd in kleine stukjes verdelen en die kleine stukjes tellen in seconden, minuten, uren. Dat wordt mogelijk door de gang van een gewicht dat afloopt van een trommel te regelen door het aflopen in een vast ritme aldoor even te onderbreken. Dit gebeurt door middel van de gangregelaar. In zijn oudste vorm is dat een verticale as, de spil, met twee horizontale lepels die om beurten ingrijpen in de tanden van een kroonrad. Bovenaan de spil is een horizontale drager aangebracht met aan de uiteinden verplaatsbare gewichten (de waag), waardoor het werk sneller of langzamer kan lopen [zie de tekeningen]. De nauwkeurigheid van de tijdmeting die op deze manier bereikt wordt is matig tot slecht. Uurwerken voorzien van een gangregelaar volgens dit principe hebben dan ook altijd alleen een uurwijzer: als de nauwkeurigheid te wensen overlaat, heeft een minuutwijzer geen zin.

De ophanging van de 6,4 m lange slinger kostte veel hoofdbreken.

In 1657 krijgt Christiaan Huygens octrooi op de toepassing van de slinger in een uurwerk. Hij heeft zijn theoretische inzichten onmiddellijk gekoppeld aan de praktische toepassing ervan in de tijdmeting. Pas in 1673 volgt de publicatie waarin de wiskundige theorie omtrent de eigenschappen van een slinger wordt meegedeeld.¹⁰ De nauwkeurigheid van uurwerken die uitgerust worden met een slinger blijkt in de praktijk veel beter dan van die met het oude systeem. De toepassing van de slinger als gangregelaar in een uurwerk verspreidt zich razendsnel. Binnen enkele tientallen jaren is deze toepassing standaard in de Europese uurwerkmakerij.

Vast staat dus dat de ombouw van een uurwerk met een spillegang met waag naar een slingeruurwerk plaatsgevonden moet hebben na 1657. Ongetwijfeld is dat voor die tijd een forse ingreep, die zeer waarschijnlijk wel gedocumenteerd zal

zijn. Voor nadere gegevens over de opdrachtgever, de financier, en de uurwerkmaker die het werk heeft uitgevoerd en de juiste datering daarvan is verder onderzoek nodig.

Het lijkt er op dat de opdracht tot ombouw betrekkelijk vroeg is gegeven, want het is duidelijk dat de uurwerkmaker moeite heeft gehad met de praktische uitvoering ervan. Die heeft namelijk geresulteerd in een uurwerk met een slinger van 6,4 meter lengte! Het spreekt voor zich dat een slinger met een dergelijke lengte zeer gevoelig is voor allerlei invloeden van buitenaf die nadelige effecten hebben op de bedrijfszekerheid en op de nauwkeurigheid van de gang van het uurwerk. Later is bij andere ombouwprojecten een rad tussengeschakeld, waarmee de slingerlengte kan worden beperkt tot omstreeks 1 meter, een seconde-slinger dus. Maar dat betekent wel een grotere ingreep, waardoor de originaliteit van een dergelijk werk vermindert.

Dit uurwerk in de loop van de tijd

Gezien de matige slijtage van veel onderdelen hebben we de indruk dat het uurwerk niet gedurende vier eeuwen in gang is geweest. Voor ongeveer de laatste honderd jaar weten we dat zeker: bij rondvragen blijkt niemand te weten wanneer men nog op de Hooglandse Kerk kon zien hoe laat het was. In 1996 herinnert ook onze oudste, dan 92-jarige, informant zich niet dat dat ooit mogelijk was. De staat waarin wij het uurwerk aantreffen is zodanig dat het zo nooit kon functioneren. Het was totaal vervuild, vastgelopen, en de gewichten en de slingerlens ontbraken.

In de tweede helft van de vorige eeuw heeft gedurende een periode van 25 jaar een grote restauratie van de Hooglandse Kerk plaatsgehad. Er is toen besloten het oude uurwerk te laten voor wat het was. Er is alleen als conserverende behandeling een dikke laag PX-preserveerolie op aangebracht. Definitieve buitenwerkingstelling realiseert men door de wijzers en de wijzerplaten van de vieringstoren te verwijderen. De wijzers zijn bewaard gebleven, de platen zijn als oud koper verkocht.¹¹ De openbare tijdaanwijzing op het gebouw is hersteld door in de toren aan de Nieuwstraat het uurwerk te plaatsen dat afkomstig is uit de destijds gesloopte Oosterkerk aan de Herengracht.

De restauratie

Na verkregen toestemming van het College van Kerkvoogden en van Monumentenzorg kunnen in oktober 1998 de werkzaamheden beginnen.¹² Het object

wordt, na een uitvoerige fotosessie ter documentatie, in een rustig tempo gedemonteerd. Alle onderdelen worden genummerd, benoemd, gelabeld en opgeschreven. De eikenhouten sokkel blijkt los op de vloer van de uurwerkkamer te staan, het onderste raam van de stelling staat op de sokkel en is aan het zicht onttrokken door een slordig gerepareerde bedekkende slof. De sokkel zelf bestaat uit vier delen, die middels een vernuftig systeem van verzonken pen- en gatverbindingen tot een zeer stevig geheel zijn verenigd. De bovenkant van de stelling staat met vier ijzeren stangen verankerd aan de kapconstructie van het gebouw. Na de demontage worden de onderdelen aan een touw neergelaten naar de ruimte boven de gewelven van de viering van de kerk, en later vandaar door luiken in het gewelf met een kettinglier naar de kerkvloer.

In januari 1999 begint het tijdrovende en smerige schoonmaken van alle onderdelen. Stof, aangekoekte smeermiddelen, veren, duivenmest, en een tot een keiharde teerachtige substantie ingedroogde laag preserveerolie weerstaan bijna alle middelen en methoden tot reiniging. Uiteindelijk blijkt de enige succesvolle manier het werken met een verfkraabber en een roterende staalborstel te zijn, waarbij ervoor gezorgd wordt dat er geen verlies van materiaal optreedt. De bestaande vervuiling blijkt trouwens zeer effectief tegen roestvorming: de schoongemaakte delen zijn al na een week met een vers roestlaagje bedekt. Ter conservering wordt alles behandeld met gebleekte lijnolie waardoor drie procent beenderzwart is gemengd. De droogtijd van de aangebrachte laag kan tot enkele

Op meerdere plaatsen, onder andere op de slaghefbomen, werd het logo HC aangetroffen.

weken oplopen, maar het resultaat is een zeer authentiek aanzien van het materiaal en een deugdelijke bescherming tegen roestvorming.

Op rondsels en raderen vinden we merktekens voor de juiste montage. Op meerdere plaatsen, onder andere op de slaghefboom van het slagwerk voor het hele uur, ontdekken we het logo HC. We nemen aan dat dit voor Hopcoper staat. Eind november 1999 was het schoonmaken van alle onderdelen klaar.

Intussen is de plaats waar het uurwerk in de kerk opgesteld zal worden aangegeven: onmiddellijk links van de hoofdingang in het zuidertransept. Om het onregelmatige oppervlak van de uit zerken bestaande vloer te egaliseren wordt er eerst een 10 centimeter hoge houten vlonder gelegd. Daarop komt de schoongemaakte eikenhouten sokkel, en vanaf 4 december 1999 begint de opbouw van het object. Dat verloopt redelijk vlot, op 9 januari 2000 is het karwei geklaard. Onze oorspronkelijke doelstelling is hiermee bereikt: een voor het publiek toegankelijke opstelling van het schoongemaakte oude uurwerk.

Alsnog naar gaand en slaand

Al doende met de opbouw blijkt dat het mogelijk is het uurwerk weer in gang te krijgen: na het smeren van de bussen of lagers en met toepassing van enige kracht op de juiste plaats komt het mechaniek gemakkelijk in beweging. We besluiten om het idee van de statische museale opstelling te wijzigen en het werk weer gaand en slaand te maken. Alras blijkt dat daartoe de bussen van de spil moeten worden vernieuwd. Het kroonrad heeft 'een slag in het wiel' en moet worden uitgelijnd, zodat het weer in één vlak draait.

Veel hoofdbrekens kost het probleem van de ophanging van de 6,4 meter lange slinger die een slingerijd heeft van ongeveer 2,5 seconde. In de originele toestand hangt de slingerstaaf door een opening in de vloer van de uurwerkkamer nog 4,1 meter naar beneden. De slingerveer, gemaakt van materiaal dat het meest doet denken aan hoorn, is bevestigd aan een smeedijzeren beugel die verankerd is aan de kap. De slingerdrijver heeft zijn aandrijfpunt in de slingerstaaf op ongeveer twee meter beneden het ophangpunt van de slinger. Met het uurwerk op de kerkvloer is die constructie dus onmogelijk: een gat van 4,5 meter uitgraven in de kerkvloer is het overwegen niet eens waard. Na veel puzzelen besluiten we een kopie van de originele aandrijving in spiegelbeeld te maken: de slinger 6,5 meter boven de kerkvloer ophangen, waarbij de vernieuwde slingerveer aan de oude beugel wordt bevestigd, en de slingerdrijver naar boven wijzend in plaats van naar beneden hangend. Om dan toch het bestaande aandrijfpunt in de slingerstaaf aan

te kunnen houden wordt het eerste deel van de drijver dat horizontaal boven over het werk ligt gehandhaafd, en middels een verlengstuk met een gaffel en een draaipunt verbonden met het erboven gelegen aandrijfpunt in de slingerstaaf. [Zie de tekeningen.] Het enige dat nieuw toegevoegd is, is het opgaande deel van de slingerdrijver. Het origineel wordt vanzelfsprekend zorgvuldig bewaard. Nieuwere opvattingen over de aard van restauraties gaan ervan uit dat de oorspronkelijke toestand volledig hersteld kan worden; en dat is hier het geval.

Ondertussen wordt gewerkt aan de gewichten en aan de slingerlens. De slingerlens is het langs de slingerstaaf verplaatsbare lensvormige gewicht dat de slinger stabiliseert en waarmee het uurwerk sneller of langzamer gaand afgesteld kan worden.

Proefondervindelijk blijkt dat om zowel het gaand werk (de tijdmetr) alsook de beide slagwerken te laten functioneren er per functie een gewicht van omstreeks 55 kg nodig is. In totaal dus ongeveer 165 kg.

Er worden van ijzeren buizen met een diameter van 150 mm drie hulzen gemaakt van 300 mm lengte, daar wordt aan één kant een bodem ingelast. Aan de andere kant komt een hengel met een oog om het gewicht aan het touw te hangen. De hulzen worden gevuld met gesmolten slooplood tot het ongeveer gewenste gewicht, dat later door weer uitproberen nauwkeuriger bepaald wordt. Het blijkt uiteindelijk 45 kg per stuk te moeten zijn.

Aan slijtplekken op de slingerstaaf is te zien dat de oude lens een diameter heeft gehad van 50 cm. Met op proef een gewicht van 5 kg aan de staaf blijkt de slinger te doen wat ervan verwacht wordt: hij blijft slingeren. Met dit gewicht als leidraad vervaardigt de smid een nieuwe slingerlens met een diameter van 500 mm, plaatdikte 3 mm, bolling vanuit het centrum 30 mm.

Na al deze activiteiten blijft het uurwerk na veel afstellen en kleine, niet wezenlijke, maar wel tijdrovende wijzigingen ten slotte goed in gang. In de huidige opstelling is de val van de gewichten ongeveer 3,5 meter. Het gewicht zakt nagenoeg één meter per uur, de gangduur is daarmee beperkt tot nagenoeg 3,5 uur. In de oude toestand is een schacht van omstreeks 12 meter lengte beschikbaar, gemeten vanaf de ophangpunten van de katrollen boven in de uurwerkkamer tot de valkist beneden, en dus met een gangduur van 12 uur.

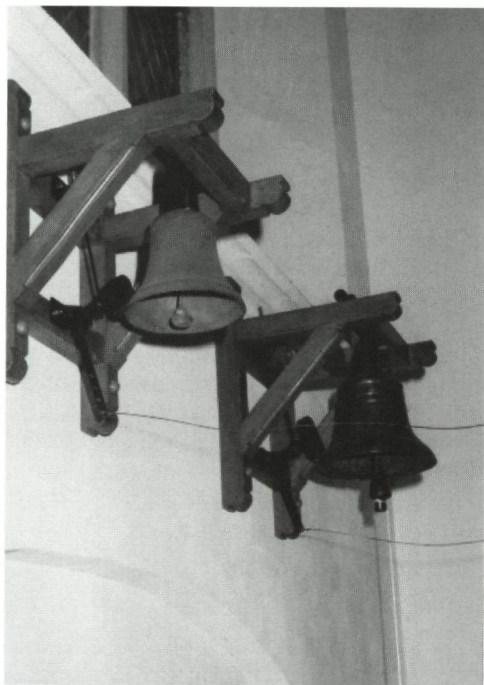
Eén nieuwe wijzerplaat met wijzer

Zoals eerder beschreven zijn de oude wijzerplaten verloren gegaan. We hebben in de stijl van de maatvoering een cijferrand laten maken uit aluminium. Die is vast-

gezet op een vierkant frame dat in de kerkmuur verankerd is. Van een bewaard gebleven wijzer, die is vervaardigd uit massief verguld koper en die 14 kg weegt, wordt een kopie gemaakt in aluminium. Ook de cijferreeks is van dat materiaal. De cijferrand wordt gespoten in metallisch zwart. Cijfers en wijzer worden met goudverf behandeld. Vanaf de uitgaande as wordt een nieuwe overbrenging naar de nieuwe wijzer uitgerekend, ontworpen en vervaardigd. Het geheel bestaat uit een samenstel van lantaarnrondsels en penraderen, zodanig dat de voormalige gang van de wijzer wordt gedemonstreerd. Ook hiervoor geldt dat de oude toestand letterlijk in een handomdraai hersteld kan worden.

Het slagwerk

De slagwerken zijn beide uitgerust met een volledig sluitrad. Middels een sluitrad geeft het slagwerk op het juiste moment het juiste aantal slagen. Het uurwerk heeft deze voorziening in een dubbele uitvoering, zodat het urengetal klinkt zowel op het halve alsook op het hele uur. Om het verschil hoorbaar te maken

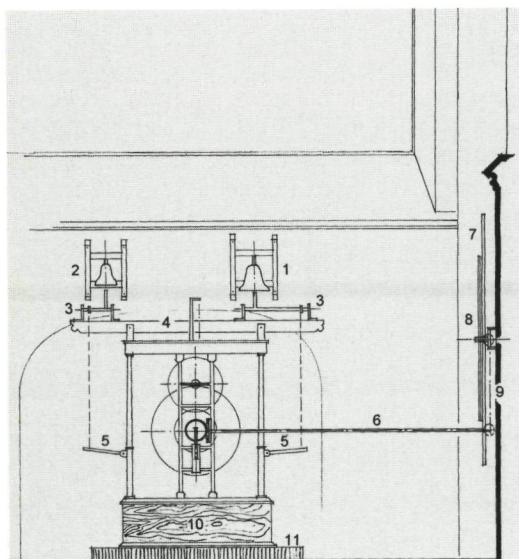

De klok voor de halfuurslag en die voor de uurslag.

valt de hamer van het uurslagwerk op een grote slagklok, die van het halfuurslagwerk op een kleinere. We hebben voor de uurslag een klok ter beschikking gekregen die vroeger dienst deed als luidklok op de Leidse begraafplaats Rhijnhof. Die voor de halfuurslag is in 2001 gegoten door Jean Obertino & fils in Morteau in de Franse Jura. Twee klokkenstoelen zijn vervaardigd van Frans eikenhout en bevestigd tegen de muur van het zuidertransept, de slagklokken zijn daar in gehangen en de nieuwe hamers zijn met staalkabels verbonden met de slaghefbomen. Ook dit is weer in een korte samenvatting beschreven, in werkelijkheid heeft het één van ons (RJVvZ) maanden gekost.

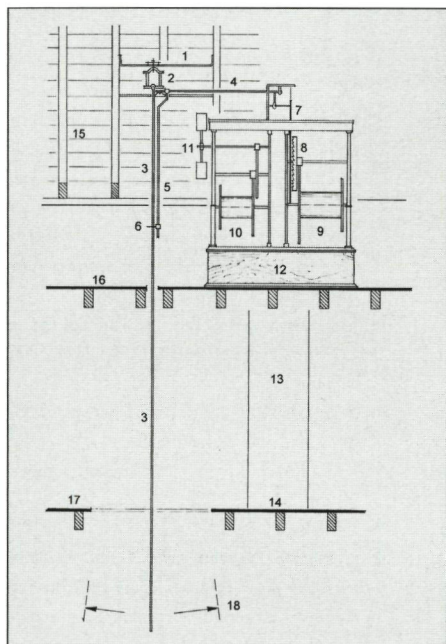
Overdracht

Uiteindelijk volgt op 7 mei 2003, tijdens een bijeenkomst met genodigden, de overdracht van het gerestaureerde uurwerk aan het College van Kerkvoogden. Omdat het uurwerk in het begin van de 17de eeuw is aangeschaft door de wereldlijke overheid is ook burgemeester Lemstra van Leiden uitgenodigd. Voorzitter Dronkers van het College van Kerkvoogden en de burgemeester verzorgen eendrachtig het doorknippen van een lint in de Leidse kleuren rood en wit. Daarmee zetten zij de slinger in beweging zodat het uurwerk in gang komt. Met voldoende zorg en aandacht kan het weer vierhonderd jaar mee.

De nieuwe opstelling van het uurwerk in het zuidertransept van de Hooglandse Kerk (zicht op o.a. klokkenstoelen).

1. stoel + klokje heel uur
2. stoel + klokje half uur
3. originele hefboomarmen slagwerk
4. eikenbalk ter bevestiging
hefboomarmen
5. hefarmen slagwerken
6. aandrijfstang wijzer
7. wijzerplaat
8. wijzer
9. aandrijfstang wijzer
10. sokkel
11. nieuwe vlonder

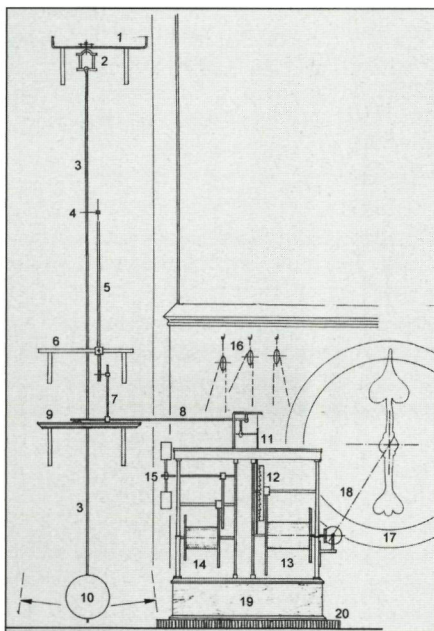

De opstelling van het uurwerk in de kap van de Hooglandse Kerk van 1609 tot 1999.

1. ophangbeugel bevestigd aan de sporen
2. slingerveer
3. slinger
4. slingerdrijver horizontaal
5. slingerdrijver verticaal
6. aandrijfpunt van slingerdrijver naar slinger
7. spil
8. kroonrad
9. gedeelte van het gaande werk
10. gedeelte van de slagwerken
11. windvleugels
12. sokkel
13. gewichten koker
14. 'valkist' onderin de gewichtenkoker
15. houtendak + sporen
16. zoldervloer op 30 m hoogte
17. zoldervloer op 25 m hoogte
18. uitslag van de slinger

De nieuwe opstelling van het uurwerk in het zuider-transept van de Hooglandse Kerk (zicht op o.a. slinger).

1. oorspronkelijke ophangbeugel op 6,60 m hoogte
2. slingerveer
3. slinger
4. origineel aandrijfpunt van slingerdrijver naar slinger
5. slingerdrijver verticaal (nieuw)
6. beugel als draaipunt slingerdrijver verticaal (nieuw)
7. verlengstuk slingerdrijver verticaal (nieuw)
8. originele slingerdrijver horizontaal
9. houten console waarop scharnierpunt voor de slingerdrijver
10. slingerlens diameter 50 cm (nieuw)
11. spil
12. kroonrad
13. gedeelte van het gaande werk
14. gedeelte van de slagwerken
15. windvleugels
16. katrollen ten behoeve van gewichten
17. wijzerplaat
18. aandrijfstangen wijzer
19. sokkel
20. nieuwe vlonder

Noten

- 1 Het beschreven project is bedacht, georganiseerd en uitgevoerd door de samenstellers van dit artikel. Daarnaast is een groot aantal mensen met specifieke deskundigheid of met bijzondere vaardigheden bereid geweest om de helpende hand te bieden. Alleen dankzij deze medewerking is de restauratie van het uurwerk van de Hooglandse Kerk tot een goed einde gebracht. In willekeurige volgorde zijn dat onder anderen geweest: Annie Versprille (overleden 1995); Piet de Baar; Arnold Vroomans sr.; Kees Zaalberg; Siem Smit (overleden 2002); Jaap de Bree; Sjaak van de Geijn; Ruud Breedveld; Zeilmakerij Brussee; Leidse Instrumentmakers School; Wilbert Hettinga; aannemersbedrijf Bekooy; firma Elderhorst Zoeterwoude.
- 2 Regionaal Archief Leiden (RAL), Stadsarchief 1575-1816 (SA II), inv. nr. 50, Gerechtsdagboek F, fol. 246. Vgl. inv. nr. 49, Gerechtsdagboek E, fol. 227-228, 19 april 1601.
- 3 RAL, SA II inv. nr. 300, Missivenboek C, fol. 103.
- 4 Ibidem, fol. 104, 6 juli 1607.
- 5 J.C. Overvoorde, 'Accordt met meester Huych Hopcoper nopende 't maecken ende stellen van een uyrwerck opte Pancras kercke binnen deser stede van Leyden', *Tijdschrift der Vereeniging voor Noord-Nederlands Muziekgeschiedenis* 8 (1908) 14-16. Vgl. Frans van Mieris, *Beschryving der stad Leyden* (Leyden 1762) 79-81.
- 6 J.C. Overvoorde, 'De sint Pancraskerk te Leiden', *Leidsch Jaarboekje* 14 (1917) 2-48, aldaar 44-45.
- 7 RAL, SA II inv. nr. 300, Missivenboek C, fol. 156, 5 november 1610.
- 8 RAL, SA II inv. nr. 51, Gerechtsdagboek G, fol. 2.
- 9 Ibidem, fol. 81.
- 10 Christiaan Huygens, *Horologium oscillatorium sive de motu pendulorum* (1673).
- 11 Archief Kerkvoogdij, Notulen Restauratiecommissie, 21 juni 1956.
- 12 Van de werkzaamheden is een logboek bijgehouden, dat ter inzage beschikbaar is bij het Regionaal Archief Leiden.

Revolutionaire soldaten in Leiden

De onafhankelijke mobilisatieclub in 1915

Ron Blom en Theunis Stelling

Begin augustus 1914 mobiliseerde Nederland naar aanleiding van de gespannen internationale situatie de krijgsmacht. Ruwweg 200.000 mannen in de leeftijd van 20 tot 35 jaar werden onder de wapenen geroepen teneinde het Nederlandse grondgebied te verdedigen. Ons land bleef neutraal, de Duitse aanval op Frankrijk trok aan de Nederlandse grenzen voorbij. Maar regering en legerleiding wisten wel tot het einde van de strijd gemobiliseerd te blijven. Het gevolg was dat al die 200.000 soldaten en matrozen ruim vier jaar min of meer werkloos stonden toe te kijken. Daartoe bleken ze moeilijk te motiveren, ook al omdat de dienstplicht indertijd niet in een hoog aanzien stond. Het gevaar van verveling was levensgroot.

Het schrikbeeld voor velen was natuurlijk dat hordes militairen zich te buiten zouden gaan aan veelvuldig drankmisbruik en een risico zouden vormen voor de openbare orde. Menigeen zag er daarom het belang van in om soldaten en matrozen 's avonds aangenaam bezig te houden. Kerken, politieke partijen en particulieren namen zich voor om activiteiten te organiseren. Een bijkomend belang hierbij was het onderhouden van een band met de in het uniform gehesen achterban. Dat was hard nodig want vele instellingen kwamen door de mobilisatie in de problemen. Organisaties konden door het vertrek van velen niet meer functioneren, contributies werden niet meer betaald. Verder was het nog maar de vraag of zij na de mobilisatie op het nest zouden terugkeren.

En dus kwamen er overal in het land activiteiten van de grond. Het spreekt voor zich dat het in de garnizoensstad Leiden niet anders was. Zo was er de Commissie voor Ontspanning en Ontwikkeling voor de gemobiliseerde militair die muziek, sport en onderwijs organiseerde.¹ Van dit soort commissies waren er veel en de legerleiding zag hiervan het belang ten eerste in. In het voorjaar van

Ron Blom werkt bij het Gemeentearchief Amsterdam en is bestuurslid van het Henk Sneevliet Herdenkingscomité.

Theunis Stelling is historicus en leraar aan een ROC in de Randstad.

Leiden was aan het begin van de 20ste eeuw nog een echte garnizoensstad. Op deze foto uit omstreeks 1900 staat een zesspan op de binnenplaats van de Doelenkazerne.

1915 kwam het tot een landelijke coördinatie. In hetzelfde jaar ontstond er een beweging die op landelijk niveau beroering zou gaan wekken. Anarchisten, antimilitaristen en syndicalisten (vakbondsactivisten die niet verbonden wilden zijn met welke politieke partij dan ook) gingen zich eveneens met dit soort activiteiten bezig houden en dit wensten de autoriteiten natuurlijk niet. Leidse vrije socialisten (behorend tot een stroming binnen het anarchisme waarover in de volgende paragraaf meer) speelden hierbij een voorname rol. Op het ontstaan, de activiteiten en de teloorgang van deze beweging in Nederland en de Sleutelstad willen we in dit artikel nader ingaan.

Anarchistische en antimilitaristische denkbeeld over soldatenwerk

Oppervlakkig beschouwd zou men kunnen denken dat anarchisme en antimilitarisme onverenigbaar zijn met het doen van soldatenwerk. Maar dat lag, in ieder geval in die tijd, wat genuanceerder. Natuurlijk waren er die de dienstweigering hoog in het vaandel hadden staan. Maar er waren er ook die het werken met militairen belangrijk vonden. Binnen het anarchisme waren er dus ver-

schillende meningen op dit punt te onderscheiden. Ten eerste waren er anarchisten die zich wel organiseerden, bijvoorbeeld in de 'Sociaal Anarchistische Actie' (SAA), maar toch meer individualistisch geïnspireerd waren. Sommigen binnen deze stroming waren aanhanger van het anarchisme van de daad. Zij waren niet afkerig van het plegen van aanslagen. Het verrichten van legerdienst was voor de meesten met hun gedachtegang onverenigbaar. Ook de anarchisten van wie het gedachtegoed op het christendom gebaseerd was, weigerden dienst op persoonlijke gronden. Daarnaast bestond er de Federatie van Revolutionair-Socialisten. Hierin vinden we de voorstanders van de 'onafhankelijke', niet aan een bepaalde politieke partij gebonden revolutionaire vakbeweging, het Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS).² De FRS had geen enkel vertrouwen in parlementair werk en zette zich sterk af tegen de 'verdediging van het vaderland'. De federatie beschouwde zichzelf als 'anti-nationaal, dus tegen de verdediging met wapengeweld van het vaderland, waaruit onvermijdelijk voortvloeit den onverbidde lijken strijd tegen het militarisme in al zijn vormen'. Hierbij was een grote rol weggelegd voor de algemene werkstaking van arbeiders en soldaten.³ Werken onder en met soldaten werd in deze kringen dan ook meer belangrijk geacht.

Dit leidde tot antimilitaristische propaganda, ook binnen de krijgsmacht. Al jaren voor de oorlog gaf de Internationale Anti-Militaristische Vereniging (IAMV) de *Soldatenalmanak* uit. Het jaarlijks verschijnende boekje schotelde militairen, naast praktische informatie, verhalen voor over de 'zegeningen' van het militarisme. Het spreekt vanzelf dat bij het uitbreken van de oorlog de strijd met nog meer inzet werd gevoerd. Onmiddellijk nadat de oorlog was uitgebroken en Nederland was gemobiliseerd, startten anarchisten, antimilitaristen en syndicalisten de strijd tegen de oorlog. Zij hadden een leidende rol in de landelijke en plaatselijke agitatiecomités tegen de oorlog en haar gevolgen. Gezamenlijk met andere linkse groepen als de Sociaal-Democratische Partij (de latere CPN) begon, ondanks het belang dat velen in de mobilisatie zagen, de strijd voor demobilisatie. Het vasthouden aan dit principe maakte het hen niet gemakkelijk om een massabeweging op te bouwen.

Onafhankelijke mobilisatieclubs in Nederland

Propaganda maken onder militairen is nog weer iets anders dan het organiseren van soldatenverenigingen. Maar ook hier zou het van komen. De anarchisten en antimilitaristen hadden hierbij als voorbeeld de sociaal-democratische SDAP. Onder de paraplu van deze partij ontstonden vanaf oktober 1914 de zogenaam-

de mobilisatieclubs. De voornaamste doelstelling van deze verenigingen was de band tussen de moderne arbeidersbeweging en de leden in uniform te behouden. Het waren de lokale afdelingen die het initiatief tot het stichten van de clubs namen. Zo was dat in Leiden het geval: van de Leidse mobilisatieclub is een ledenlijst van augustus 1915 bewaard gebleven met daarop aangegeven wie SDAP-lid was. Van de in totaal 76 leden, waren er 28 lid van de partij.⁴ Opmerkelijk genoeg zou deze club daarna spoedig verdwijnen. Leiden was een garnizoensstad met drie kazernes, een militair hospitaal, een militair invaliden-tehuis en een kweekschool voor de zeevaart. Bovendien kende de stad een vrij sterke SDAP-afdeling.

De anarchisten en antimilitaristen volgden dus de sociaal-democratie toen zij in december 1914 met de onafhankelijke mobilisatieclubs begonnen. Vooral de onafhankelijke vakbeweging, het NAS, had hierbij hetzelfde belang als de moderne arbeidersbeweging; ook de onafhankelijken wensten de band met de leden in uniform te onderhouden. Waarschijnlijk was de eerste plaats waar een dergelijke vereniging ontstond Tilburg. In vele andere plaatsen waren er vergelijkbare initiatieven en één ervan was Leiden. Het waren de anarchistische *Vrije Socialist*, het orgaan van het NAS, *De Arbeid* en vooral het syndicalistische *Volksdagblad* die regelmatig aandacht besteedden aan het doen en laten van de clubs.

Verwacht mocht worden dat de autoriteiten krachtig tegen deze clubs zouden optreden. Immers de Nederlandse burgerlijke en militaire gezagsdragers zagen de mobilisatie als het middel om de oorlog buiten de deur te houden en propaganda door militairen tegen de krijgsmacht konden zij eigenlijk niet tolereren. Toch was er van repressie niet direct sprake. Dat had zo zijn oorzaken. Nederland was een rechtstaat in wording en de grondwet van 1848 was relatief nieuw. Daarin was reeds opgenomen het grondrecht 'vrijheid van vereniging'. Iedere burger kreeg daarmee de mogelijkheid zijn vereniging te stichten en vergaderingen te houden. Om misbruik te voorkomen, vermeldde de Grondwet erbij dat deze geen gevaar mocht vormen voor de openbare orde. Er waren geen uitzonderingen, ook militairen konden vrijelijk een club oprichten. Hierover bestond eind 19de / begin 20ste eeuw wel discussie. Militairen betoogden dat militaire verenigingen met andere doelstellingen dan bijvoorbeeld beoefening van sport, kunst en wetenschappen, de discipline ernstig zouden kunnen aantasten en dat zij de mogelijkheden zouden moeten krijgen hiertegen op te treden. De machtsmiddelen ontbraken echter. Een wet uit 1855 die het verenigingenrecht nader regelde, bepaalde dat voor oprichting geen machtiging nodig was. Een vereniging

kon in strijd handelen met de openbare orde, de beslissing hierover was opgedragen aan de burgerrechter. Ook de erkenning van bonden als rechtspersoon door de koning(in) ging buiten de autoriteiten van de ministeries van Oorlog en Marine om. De minister van Justitie droeg verenigingen voor aan het staatshoofd en als de statuten niet in strijd waren met het algemeen belang, was erkenning geen probleem meer. Het enige middel dat de militaire leiding in handen had, was het laten vervolgen van individuele leden. Door overplaatsingen en bestraffingen kon zij proberen het bestaan van de club te ontmoedigen. Zodoende konden militaire bonden met linkse inslag bestaan en hadden autoriteiten het moeilijk om hiertegen op te treden.⁵

Desalniettemin bleven de meest onafhankelijke mobilisatieclubs klein. De ideeën die de verenigingen uitdroegen sloten niet aan bij wat onder de massa leefde. Terwijl de gemiddelde Nederlander de mobilisatie steunde, omdat die ons land buiten de oorlog leek te houden, bekritiseerden anarchisten en antimilitaristen die juist. De Nederlandse soldaat diende niet graag in de krijgsmacht, maar algehele demobilisatie zoals revolutionair-links eiste, ging hem wat al te ver. En met een klein aantal leden bleek het moeilijk activiteiten te organiseren. Er waren voortdurend troepenoverplaatsingen waardoor steeds een deel van de leden de mobilisatieclub moest verlaten. Verder waren er natuurlijk de oefeningen, die het leden onmogelijk maakten om vergaderingen bij te wonen.

*De toegangspoort tot de Doelenkazerne omstreeks 1915.
Coll. Regionaal Archief Leiden.*

Tot slot was er de propaganda van de sociaal-democratische soldatenclubs. Deze was natuurlijk tegen de onafhankelijken gericht en zal wel voorkomen hebben dat twijfelende soldaten zich bij hen aansloten.⁶ Zodoende kenden de meeste onafhankelijke mobilisatieclubs een noodlijdend bestaan. Soms kon er maar een enkele vergadering gehouden worden, waarna de club weer verdween.

Er waren echter twee verenigingen die kwalitatief en kwantitatief boven de andere uitstaken, namelijk de clubs in Tilburg én in Leiden. Zij hadden meer leden, organiseerden meer activiteiten en kenden een hechtere organisatie. Het waren clubs die werkelijk bestaansrecht hadden. Voor het leger vormden ze daarom een gevaar.

Onafhankelijke Ontwikkelingsclub in Leiden

Op 18 januari plaatste het *Volksdagblad* een oproep van A. Greyskamp van het 4de Regiment Infanterie in Leiden aan soldaten om zich in een mobilisatieclub te verenigen. Vijf dagen later kwam de volgende mededeling:

Wij maken de kameraden militairen hiermede bekend, dat te Leiden is opgericht een 'Onafhankelijke Ontwikkelingsclub'. Zij die zich als lid ervan wenschen op te geven, kunnen dit doen bij G. van Buuren, 2de Reg. Veld., 6e Bat, Doelen Kazerne.⁷

De oprichting geschiedde in nauwe samenwerking tussen militairen en burgers, aangesloten bij de plaatselijke IAMV, de Vrije Socialisten Vereniging (VSV) en het plaatselijk agitatiecomité (tegen de oorlog en haar gevolgen). De grote animator was de Leidse kleermaker Christiaan Joost Akkerman, die bij alledrie genoemde organisaties was aangesloten. Akkerman, in 1877 geboren, was ooit vrijwilliger geweest in het leger, maar was daaruit ontslagen. Hij was een sterk voorstander van het werken onder militairen. Zijn rechterhand was Gerrit van Buuren, die als dienstplichtige voorzitter van de club werd.⁸ De club kreeg de naam 'Onafhankelijke Ontwikkelingsclub' en had als doel de geestelijke en politieke ontwikkeling van de militair, hetgeen in wezen niet strafbaar was. Zij vergaderde wekelijks, eerst op dinsdagavond, later op donderdagavond. De besloten bijeenkomsten vonden aan huis plaats bij Akkerman en Gijsbertus Dool, een Leidse soldaat en lid van de club.⁹ Akkerman woonde aan de Haarlemmervaart 64. Dool had naast zijn huis een zaal aan de Oude Heerengracht 6. Hier kon de club grotere evenementen organiseren. In principe konden alleen militairen lid worden. Akkerman, de geestelijke vader, was altijd bij de vergaderingen aanwe-

zig, hield vaak felle redevoeringen, maar zat niet in het bestuur. Hierin hadden bij de oprichting zeven militairen zitting.

Behalve de eerdergenoemde voorzitter Van Buuren waren dat Borst (ondervoorzitter), Buijs (tweede secretaris), Anthonie Scherpenhuijzen (eerste penningmeester), Thomes (tweede penningmeester) en Hendricus Tactor (commissaris). Alleen de eerste secretaris Souffrée was afkomstig van het 4de Regiment Infanterie. De overigen dienden bij het tweede Regiment Veldartillerie. Souffrée en Thomes werden reeds na enkele weken vervangen door Dirk Hamwijk en Bartholomeus Schenk. Beiden waren eveneens veldartillerist.¹⁰ Net als het complete bestuur waren ook vele leden veldartilleristen. Dat aantal groeide gestaag. Eind januari had de club ongeveer vijftig leden,¹¹ half maart was het aantal verdubbeld.¹² De thema's, die op de vergaderingen aan de orde kwamen, waren alle van antimilitaristische aard.

De mobilisatieclub stond onverzoenlijk tegenover het leger. Op 26 januari sprak Akkerman over 'Wat willen de anti-militairisten?'¹³ Net als de kameraden in Tilburg ondersteunde de ontwikkelingsclub de augustus 1914 opgestelde resolutie van de Sociaal Anarchistische Actie 'Geen man en geen cent voor het militarisme'. Dit gebeurde op de vergadering van 4 februari.¹⁴ Op 4 maart organiseerde de mobilisatieclub een eerste ontspanningsavond, waarop het toneelstuk 'Overwinning' (eigenlijk heette het stuk 'Offers', maar voor deze avond was de titel veranderd) van de antimilitaristische dominee en redacteur van *De Wapens Neder*, N.C.J. (Nico) Schermerhorn werd gespeeld. Volgens het *Volksdagblad* waren op deze avond, waar ook de Leidse neerlandicus J.A.N. Knuttel, SDP'er en lid van het agitatiecomité, het woord voerde, 500 militairen aanwezig en gaven velen zich op als lid.¹⁵ Wat betreft het aantal aanwezigen heeft de krant waarschijnlijk overdreven. De agent van politie J.A. Verkuijlen schatte het aantal bezoekers op ongeveer 200.¹⁶ Dankzij zijn rapport is ook de inhoud van het toneelstuk bekend. Het was het verhaal van een soldaat, die problemen had met het oorlogvoeren en daarom besloot te deserteren. Hierover schreef hij een brief aan zijn zuster Anna, een van de speelsters in het stuk, met de volgende inhoud:

Ik ben gedeserteerd en U moet niet denken uit bangheid maar omdat ik niet langer moordenaar wil zijn. Vele mannen heb ik zien vallen, die lagen te gillen van de pijn en ook heb ik er veel dood zien schieten. Ik hoop Anna, dat gij goed zult zorgen voor mijn ouders. Als ik kan ga ik naar Amerika maar word ik gepakt, dan fusilleren ze mij.

Hetgeen later ook werkelijkheid werd.¹⁷ Tussen de bedrijven door hield Akkerman een speech met antimilitaristische strekking.¹⁸

Een week later was de volgende bijeenkomst waarop agent van politie N.J. Lemmers aanwezig was. Volgens de militair Pieter Cornelis Kruyt, die in opdracht van zijn compagniescommandant aanwezig was, bezochten dertig soldaten de volgens hem geheime vergadering.¹⁹ Op deze avond sprak Akkerman over tucht, die naar zijn idee de basis van het bestaan van staat en leger was. Door tucht was het ook mogelijk de oorlog te laten voortduren; mensen lieten zich gedwee bevelen om medemensen te doden. Akkerman verklaarde verder grote eerbied en achting te hebben voor dienstweigeraars, hoewel hij meende dat de enkelingen, die de moed hiertoe opbrachten, geen ommekeer teweege konden brengen. Belangrijker volgens hem waren de dienstplichtigen, die binnen het militaire apparaat antimilitaristische propaganda konden maken. Vooral zouden zij moeten weigeren om bij stakingen en hongeroproer op de actievoerders te schieten.²⁰

De vergadering besloot dat een volgende bijeenkomst op woensdag 17 maart zou plaatsvinden. Kaarten werden tegen 5 cent per stuk op de kazernes verkocht. Bedoelde vergadering bleek niet een bijeenkomst te zijn van de mobilisatieclub, maar van de Vrije Socialisten Vereniging. Er waren in De Graanbeurs aan de Burgsteeg 150 personen aanwezig. Onder hen waren volgens de politie dertig militairen.²¹ De hiervoor al genoemde milicien Kruyt telde er echter veel meer, namelijk 64.²² Vermoedelijk waren allen lid van de mobilisatieclub. Op de bijeenkomst sprak ds. Schermerhorn over het christendom en de antimilitaristische tendensen in de godsdienst.²³ Deze vergadering van de VSV stelde de mobilisatieclub voor grote problemen. De militaire autoriteiten grepen na afloop in en beletten dat militairen verder nog politieke bijeenkomsten van deze soort zouden bijwonen.

Teloorgang van de mobilisatieclub

Natuurlijk hadden de vrije socialisten kunnen vermoeden dat de autoriteiten hun activiteiten niet konden waarderen. Zoals eerder gesteld was het moeilijk om een club te verbieden, maar tegen verspreiders van opruiende pamfletten was de politie al wel in het geweer gekomen. Zo hield zij in Haarlem twee colporteurs aan van de SAA omdat ze het pamflet 'oorlog aan den oorlog' onder militairen verspreidden.²⁴ In Amsterdam pakte zij twee militairen op omdat zij een bijeenkomst van de SAA wilden bijwonen en in het bezit waren van opruiende blaad-

jes.²⁵ Toch meenden de anarchisten dat namen en adressen van voorlieden van de soldatenbeweging in de kranten genoemd konden worden. Dat was niet alleen in Leiden het geval. Alle onafhankelijke mobilisatieclubs werkten zo. Van geheime organisaties was zeker geen sprake. Had dit te maken met een enorme naïviteit of voelden zij zich gewoon erg sterk? Of wilden zij misschien martelaars creëren in de strijd tegen het verfoeide kapitalisme? Gezien het provocerende optreden, ligt dit laatste zeker voor de hand. Wat het antwoord hierop ook moge zijn, de mobilisatieclubs maakten het de autoriteiten zo bijzonder gemakkelijk. Er was weinig spoorwerk voor nodig om de leiders te vinden. Het waren de autoriteiten in Leiden die als eersten het initiatief namen.

Het was reeds lang een taak van de politie om activiteiten van anarchisten in de gaten te houden en hierover te rapporteren aan de procureurs-generaal. Misschien omdat er op dit gebied niet zoveel schokkends in Nederland gebeurde, namen de politiecommissarissen deze taak niet altijd even serieus. Vaak gebeurde het dat zij standaardbrieven ontwikkelden, waarin dan stond dat er niets opmerkelijks te melden viel.²⁶ Maar in Leiden zagen zij in maart 1915 kennelijk het gevaar van de mobilisatieclub in. Zodoende waren agenten, gekleed in militair uniform, op de vergaderingen van de mobilisatieclub op 4 en 11 maart aanwezig. Het waren deze mensen die van die vergaderingen verslagen maakten.

De commissaris van politie te Leiden, J. Groebe, wilde nauw samenwerken met de Leidse garnizoenscommandant, luitenant-kolonel Verff, die dat zeer op prijs stelde. Uiteraard kon hij de principes van de ontwikkelingsclub niet onderschrijven. Op 4 maart schreef hij een open brief in het *Leidsch Dagblad* en *De Leidsche Courant*, waarin hij aangaf dat het ongewenst was dat allerlei clubs ontspanningsavonden voor militairen organiseerden en financiële steun vroegen aan de Leidse bevolking.²⁷ Niet toevallig was dat precies de dag dat de onafhankelijke ontwikkelingsclub een ontspanningsavond organiseerde, waarop het toneelstuk 'Overwinning' van ds. Schermerhorn werd opgevoerd.

De samenwerking tussen politie en landmacht verliep niet soepel. Een conflict ontstond over de wijze van handelen. De commissaris vond het riskant om agenten van politie in militair uniform naar vergaderingen te sturen. Zij waren immers bekend in de stad en ontdekking zou tot problemen kunnen leiden. De politie wilde dat de militairen zelf toezicht op de vergaderingen zouden houden.²⁸ Tot escalatie van het conflict kwam het niet. De militaire autoriteiten namen hun eigen maatregelen en stelden een onderzoekscommissie in. Deze onderzocht het reilen en zeilen binnen de ontwikkelingsclub en de handel en wandel van

Akkerman, in de ogen van de militairen de meest gevaarlijke persoon.²⁹ Compagniescommandanten stuurden, ongetwijfeld in opdracht van de commissie, militairen naar de vergaderingen en lieten hen verslag ervan uitbrengen.³⁰

De politie stuurde voortaan een inspecteur naar vergaderingen van allerlei linkse clubs. Bovendien was het sturen van agenten in militair uniform naar de mobilisatieclub ook niet meer nodig na de gebeurtenissen op woensdag 17 maart: vergaderingen werden niet meer gehouden. Inspecteur Duval, aanwezig op de vergadering van de VSV meldde in zijn rapport:

Te 9.10 uur werd de voorzitter Akkerman (anarchist) medegedeeld dat de uitgangen van de Graanbeurs bezet waren door de militairen en dat aan den hoofduitgang een 50-tal soldaten stonden van top tot teen gewapend. Door de voorzitter werd toen de vergadering gesloten [...]. Alle militairen die de vergadering hadden bijgewoond werden naar Burcht-Café geleid, alwaar hun namen [...] zijn opgeschreven. Eenige militairen zijn door patrouilles in arrest genomen en overgebracht naar 't-Gravensteen.³¹

De garnizoenscommandant vaardigde een order uit waarbij hij militairen verbood om vergaderingen te bezoeken waar tegen het militair gezag geageerd werd.³² Een drietal huisadressen verklaarde hij tot verboden gebied voor militairen, namelijk die van Akkerman, Dool en de aan de Vliet 34 woonachtige stoelenmatter Hendrik van Duuren, secretaris van de VSV.³³ Het *Volksdagblad*, volgens de militaire autoriteiten de spreekbuis van de mobilisatieclubs, werd voor militairen in Leiden verboden lectuur.³⁴ Alle aanwezige soldaten kregen acht dagen cachot (een verzwaarde arreststraf).³⁵ De commandant liet een 17-tal vervolgens overplaatsen.³⁶ Justitie vervolgde Akkerman strafrechterlijk, hetgeen in september 1915 op grond van opruiing leidde tot een geldboete van f 100, subsidiair veertig dagen hechtenis.³⁷ Bij links revolutionaire vergaderingen stonden telkens onderofficieren aan de ingang geposteed, ter voorkoming dat militairen zouden binnengaan. Dat was ook al het geval bij een SDP-vergadering op 2 maart.³⁸ Hetzelfde gebeurde bij een vergadering op 22 maart van de jeugdorganisatie van de SDP, De Zaaier,³⁹ de vergadering van de VSV op 8 april⁴⁰ en de gezamenlijke bijeenkomst van SDP en De Zaaier op 12 april.⁴¹ De politie hield het huis van Akkerman hinderlijk in de gaten, getuige de klacht die hij indiende:

Klaagt de anarchist C.J. Akkerman, wonende alhier Haarlemmervaart no 64, over een agent van politie, die gisteravond tussen 7 en 8 uur post had gevat voor zijne

woning en een ieder die zijne woning wilde binnengaan van hoofd tot teen opnam. Hij verzocht derhalve den agent van politie op te dragen om op een minder aanstootelijke wijze zich in de omgeving zijner woning op te houden opdat het passerend publiek niet behoeft te denken dat in zijn woning gelegenheid wordt gegeven tot het plegen van prostitutie.⁴²

De autoriteiten wilden zeker niet dat de club een kans op voortbestaan had. Leiden werd gezien als een groot gevaar, een broeinest.⁴³

Akkerman en de zijnen legden zich niet zomaar bij de repressie neer. De VSV organiseerde protestbijeenkomsten. Akkerman hield op 25 maart voor tachtig

Aan de Inwoners van Leiden.

Medeburgers.

Zoals gij wellicht gelezen zult hebben is er dezer dagen reeds een protestvergadering gehouden tegen het optreden der militaire autoriteiten. Daar deze vergadering matig bezet was, willen wij door middel van dit manifest het volgende onder uwe aandacht brengen. Door den garnizoens-commandant wordt met de militairen gesold, alsof er geen menschenziel onder de soldatenkleeding kan huizen. Heeft hij eerst getracht de „Onafhankelijke ontwikkelingsclub voor militairen" uit elkander te rukken (wat hem denklijk niet lukken zal) nu heeft hij deze menschen der club circa 2 weken gestraft, zonder dat zij iets misdeden. Een militair werd in 't bezit gevonden van een soldatenalmanak, en kreeg daarvoor 8 dagen prevoost, om de andere dag water en brood!! Een ander kreeg 8 dagen prevoost, omdat hij bekendmaakte dat er voor de militairen een vergadering was uitgeschreven waarin over gehelelonthouding zou gesproken worden. Een militair, die nu reeds 3 weken arrest in 't kwartier heeft, die vroeg zijn zieke zuster te mogen bezoeken, die te A'dam in 't gasthuis ligt en tevens zijn zieke vader, kreeg ten antwoord, „Jij bent toch geen dokter, wat heb jij bij die menschen te doen". Is zoo'n uitdrukking niet in strijd met alle gevoel van menselijkheid. Tegen den zaalverhuurder Dool, die ook onder de wapenen is, en wiens huis nu voor militairen verboden is liet hij zich deze vaderlijke ontboezeming ontvallen, „Kerel ik zou me krankzinnig lachen als jij in je eigen huis niet mog komen". Ook door een zeker kaptein is zoo een vaderlijke toespraak gehouden tot de militairen. (Het betreft hier een milicien die propaganda maakte voor het anti-militarisme). Mannen, waar de milicien v. B. zich bevindt, en propaganda maakt voor zijn beginselen, geef ik jullie het recht hem weg te trappen. „Aan uw het oordeel over dergelijke toespraken, Medeburgers". Na het lezen van deze feiten zult gij moeten toestemmen dat een krachtig protest gemotiveerd is. Steunt ons daarom in ons pogen financieel, of moreel, door onze vergadering te bezoeken. Donderdag 8 April des avonds 8 1/2 houden wij een propaganda-avond in „DE GRAANBEURS". Naast zang van DE SOCIALISTISCHE ZANGVEREENIGING, solozang van BETSY VOS, voordrachten van JAC. VONK den Haag, zal AKKERMAN een kleine rede houden over de houding der militairen autoriteiten. Bezoek deze vergadering in groote getallen, bedenk deze militairen zijn overgeleverd aan de bitterste willekeur. Aanvaard met ons de strijd tegen alle tiranni, en voor de menscheid.

DE VRIJE SOC. VEREENG. LEIDEN.

Zij die ons financieel willen steunen kunnen dat doen bij H. v. DUUREN, Vliet 34, C. J. AKKERMAN, Haarlemmerweg 74, J. HARTEVELT v. d. Werfstraat 31 of Zaterdags bij onze colporteurs op de Haarlemmerstraat.

N. B. Het Leidsch Dagblad heeft steeds geweligerd klachten over de autoriteiten op te nemen.

*Aankondiging van de protestvergadering van de Vrije Socialisten Vereniging in De Graanbeurs op 8 april 1915.
Coll. Regionaal Archief Leiden.*

mensen (volgens het *Leidsch Dagblad* van 26 maart 'zeer matig') een toespraak waarin hij inging op de gebeurtenissen op 17 maart. De opvoering van het toneelstuk 'De Overwinning' op 4 maart had een antimilitaristische strekking, die niet door de beugel kon bij de autoriteiten. Volgens de leider van de VSV grepen zij daarom op die woensdag zo hard in.⁴⁴ Op 8 april deed de VSV het via een protestmeeting nog eens dunnetjes over. De vergadering was door middel van een pamflet aan de Leidse burgerij bekendgemaakt. De avond was gevuld met zang, voordrachten en uiteraard opnieuw een rede van Akkerman met als thema 'Militairen en Burgers'. Ongeveer honderd mensen (volgens het *Leidsch Dagblad* van 9 april 'goed bezocht') waren op deze bijeenkomst afgekomen, waar Akkerman het optreden van politie en militairen tegen de ontwikkelingsclub laakte. Daarnaast kregen ook de steuncomités, in het leven geroepen voor mensen die door de oorlog in de financiële problemen waren geraakt, en de SDAP, als 'verrader van de arbeiders', een veeg uit de pan.⁴⁵

Landelijke reacties

Uiteraard haalden de gebeurtenissen in Leiden ook de landelijke linkse kranten en natuurlijk hekelden zij de autoriteiten. *De Vrije Socialist* schreef:

Het optreden der militaire autoriteiten alhier, verdient in wijden kring bekend gemaakt te worden. De tyrannie, die wordt uitgeoefend, verschilt in wezen niet van die in de dagen der inquisitie.

Na deze vergelijking volgde een opsomming van een aantal repressieve maatregelen. Een soldaat bij wie een *Soldatenalmanak* werd gevonden kreeg acht dagen 'provooststraf' (een soort arreststraf). Een ander die een convocatiebiljet voor een vergadering van de mobilisatieclub over geheelonthouding aanplakte, kreeg eveneens straf.⁴⁶ Voor de ontwikkelingsclub mochten de protestvergaderingen en de landelijke aandacht voor de repressie echter niet meer baten. Deze was na de inval van het leger op de vergadering van 17 maart definitief ter ziele.

De activiteiten van politie en militaire autoriteiten in Leiden vormden de inleiding van een landelijke repressiegolf. De opperbevelhebber van Land- en Zeemacht, generaal C.J. Snijders, deed op 19 maart 1915 een geheime circulaire uitgaan aan alle landmachtautoriteiten. Het doel ervan was hun te wijzen op het bestaan van de onafhankelijke mobilisatieclubs, die tegen zijn zin het gezag en de krijgstucht ondermijnden. Hij verlangde van alle betrokkenen een krachtig

ingrijpen.⁴⁷ Nadat in Leiden de onderzoeken waren afgerond en een rapport was opgemaakt, dat op 27 maart onder de autoriteiten van de landmacht werd verspreid, namen ook anderen hun maatregelen. Zo ontmantelde de commandant van de IVe Divisie in Brabant de eveneens sterke mobilisatieclub in Tilburg. De kopstukken van de vereniging werden overgeplaatst.⁴⁸ Nergens in het land werd een club verboden verklaard. Zoals we reeds vaststelden, was dat gezien het grondrecht vrijheid van vereniging niet mogelijk. Maar overplaatsing en bestrafing van de belangrijkste leden bleken effectief genoeg om een club het zwijgen op te leggen.

Het verbieden van revolutionaire bladen vormde naast de ontbinding van de onafhankelijke mobilisatieclubs een tweede belangrijk speerpunt van de autoriteiten. We zagen de garnizoenscommandant van Leiden dit reeds doen met het *Volksdagblad*. De opperbevelhebber van Land- en Zeemacht volgde hem hierin op 27 maart. Het hebben, kopen, verkopen en verspreiden van genoemd blad in de kazernes en kwartieren, op de schepen van de marine en in alle andere gebouwen en inrichtingen van Land- en Zeemacht werd verboden.⁴⁹ Op 26 april trof hij dezelfde maatregelen tegen het orgaan van de IAMV, *De Wapens Neder*.⁵⁰ Andere bladen zouden volgen.

Militaire commandanten gingen in hun ijver om de onafhankelijke mobilisatieclubs te bestrijden soms niets en niemand ontziend tewerk. Dat ondervonden de gematigde sociaal-democratische mobilisatieclubs die vaak ook het slachtoffer werden van de repressiegolf. Het beleid van overplaatsingen maakte een einde aan het bestaan van een aantal verenigingen. Ook de partijkrant *Het Volk* werd nogal eens verboden. Dat was natuurlijk tegen het zere been geschopt van de SDAP, die zich beschouwde als een redelijke partij, vooral omdat zij de mobilisatie steunde en met de regeringspartijen voor de duur van de oorlog de zogenaamde 'Godsvrede' had gesloten. De sociaal-democraten vermoedden een landelijk beleid en brachten de kwestie in mei 1915 in de Tweede Kamer aan de orde tijdens de bespreking van de Mobilisatiekredieten. Militairdeskundige van de SDAP Klaas ter Laan diende de volgende motie in:

De Kamer, van oordeel dat opzettelijke belemmering van het politieke leven door militaire autoriteiten door den aard der buitengewone omstandigheden niet geboden en dus ontoelaatbaar is;

noodigt den heer minister van Oorlog uit, tot de betrokken autoriteiten een aanschrijving te richten, waarin wordt aangedrongen op handhaving van het recht van

vereeniging en vergadering en op eerbiediging van de vrije keuze van bladen en geschriften bij de dienstplichtigen,

en gaat over tot de orde van den dag.⁵¹

De minister van Oorlog, N. Bosboom, zag zich genoodzaakt om de geheime circulaire van 17 maart voor te lezen. Vervolgens dwong de Kamer de minister toezeggingen te doen. Hij erkende dat de door hem voorgelezen geheime circulaire niet op sociaal-democratische clubs en *Het Volk* van toepassing kon zijn en

Militaire- en Sport-Uitvoering
DOOR HET
4e Reg. Infanterie, Veld- en Vesting-Artillerie
te LEIDEN
OP
Woensdag 22 September 1915
ten bate van het
LEIDSCH STEUNCOMITÉ.

Hoofdnummers van het Programma.

Spoorwerpen, Polsstok- en Saltospringen.

*Gymnastiek- en
Colonne geweer.*

Carronsrijden, Batterij-Everreeren en
Patrouillerijden over hindernissen.

Hindernis- en Estafetteloopen.

Rijwiel-demonstratie.

Overtopping
van een
blokhuis dat een
Etappe-Spoorweg beveiligd.

Schuttersveld, 22 September.
Aanvang PUNCHES 2 uur namiddag.

Prijzen der Toegangskaarten:

f 1., f 0.50, f 0.25.

Oproep voor een actie ten bate van het Leidse Steuncomité Oorlogstoestand op 22 september 1915. Coll. Regionaal Archief Leiden.

zou dus maatregelen nemen om repressie in deze gevallen te voorkomen. De SDAP-fractie was er tevreden mee en liet de motie niet in stemming brengen.⁵² Het ontlokte de revolutionaire bladen tot een cynisch commentaar: *Prettige mensen toch wel, die heeren van het 'zelf-bewuste' deel. Om te rillen.*⁵³

Epiloog

Na de gebeurtenissen in het voorjaar van 1915 zouden elders in het land toch nog onafhankelijke mobilisatieclubs ontstaan. Zo was dat het geval in Apeldoorn, waar een dergelijke club nauw betrokken was bij hevige soldatenonlusten in juli 1915.⁵⁴ Maar voor de anarchisten was dit eigenlijk een achterhoedegevecht, sterke soldatenclubs zoals die in Leiden en Tilburg hadden bestaan, zouden niet meer tot leven komen. Voor veel activisten ontstond er in de zomer van 1915 ook een nieuw actiepoint. De regering kwam met een wijzigingsvoorstel van de Landstormwet die erin voorzag dat mannen, die om wat voor redenen dan ook niet in dienst waren geweest, alsnog bij de Landstorm konden worden ingelijfd. Talloos waren de meetings en protestvergaderingen, die zij tegen deze door links genoemde 'Bloedwet' hielden.⁵⁵ Deze activiteiten gaven de strijd tegen het militarisme een nieuwe impuls en leidden tot het opstellen van het Dienstweigermanifest, dat in september in zijn eerste oplage verscheen.⁵⁶ In Leiden was links overigens aanvankelijk niet zo enthousiast. Althans, de eerste en tweede oplage van het manifest bevatten geen ondertekenaars uit de Sleutelstad.⁵⁷

Een revolutionaire soldatenorganisatie zou er in Leiden voorlopig ook niet meer bestaan. Pas na de Russische revolutie van 1917 spanden anarchisten en revolutionair-socialisten in Nederland zich actief in om dergelijke clubs van de grond te krijgen. Het ging dan niet meer om mobilisatieclubs maar om soldatenraden, die zoals in Rusland een rol moesten gaan spelen in de aanstaande omwenteling. In de novemberdagen van 1918, toen SDAP-leider Pieter Jelles Troelstra zijn fameuze revolutiepoging deed, ontstond een dergelijke raad ook in Leiden. Akkerman en Knuttel zouden ook dan weer een belangrijke rol spelen.⁵⁸

Noten

Gebruikte afkortingen:

RAL: Regionaal Archief Leiden

IISG: Internationaal Instituut voor Militaire Geschiedenis

NA: Nationaal Archief

- 1 RAL, Archief Commissie voor Ontwikkeling en Ontspanning van gemobiliseerden, 1914-1919.
- 2 G. Harmsen, *Rondom Daan Gouloze, uit het leven van kommunisten* (Nijmegen 1980) 27; J.E. Burger, *Linkse frontvorming, samenwerking van revolutionaire socialisten 1914-1918* (Amsterdam 1983) 39; *Recht door Zee*, 24 juli 1915.
- 3 E. Bouwman, *De oorlog, zijn oorzaak en bestrijding* (Amsterdam z.j.) 5-16.
- 4 Ledenlijst mobilisatieclub Leiden augustus 1915, IISG, Archief SDAP, 1712.
- 5 J.N. Bruijn, 'Militaire bonden in verband met de artikelen 8 en 9 der Grondwet en de bepalingen der Wet op het recht van vereeniging en vergadering', *Militaire Spectator* 90 (1911) 196-206.
- 6 *De Vrije Socialist*, 6 en 16 januari 1915.
- 7 *Volksdagblad*, 23 januari 1915.
- 8 Verslag van de Commissie van Onderzoek naar aanleiding van een antimilitaristische beweging onder gemobiliseerde te Leiden, 26 maart 1915, p. 7, NA, Archief Hoofdkwartier Veldleger, 2.13.17, inv. nr. 280.
- 9 Ibidem, p. 1, 2 en 7.
- 10 Ibidem, p. 1. Voor- en achternamen zijn geverifieerd aan de hand van de Stamboeken Onderofficieren en Minderen en daarna zonodig gecorrigeerd.
- 11 *Volksdagblad*, 28 januari 1915.
- 12 Verslag van de Commissie van Onderzoek te Leiden, p. 2, NA, Hoofdkwartier Veldleger, 2.13.17, inv. nr. 280. Volgens dit verslag waren de volgende mensen gewoon lid: de miliciens-korporaals Kruiver, Mors en Waasdorp en de soldaten Schoen, Belmer, De Wolf, Christiaanse, Schaafsma, Van Vuuren, Lammert van Buuren, Van Oijen, Stormer, Dekker, Van Puijfelik, Barent, Jacobse, Greijkskamp en Kraak. Van een tweetal leden kende men alleen de voor- en/of bijnaam: Piet en Raaf.
- 13 *Volksdagblad*, 28 januari 1915.
- 14 Verslag van de Commissie van Onderzoek te Leiden, p. 3, NA, Hoofdkwartier Veldleger, 2.13.17, inv. nr. 280.
- 15 *Volksdagblad*, 10 maart 1915 en nachtrapport 5-6 maart 1915, RAL, Archief Gemeentepolitie Leiden, 527.
- 16 Rapport over de vergadering van de onafhankelijke ontwikkelingsclub op 4 maart te Leiden, NA, Archief Ministerie van Justitie, Geheime Verbalen, 2.09.22, inv. nr. 16372.
- 17 Ibidem.
- 18 Verslag van de Commissie van Onderzoek te Leiden, p. 8, NA, Hoofdkwartier Veldleger, 2.13.17, inv. nr. 280.
- 19 Proces-verbaal verklaring P.C. Kruyt, RAL, Archief Gemeentepolitie, processen-verbaal, 759 dossier 73.
- 20 Rapport over de vergadering van de onafhankelijke ontwikkelingsclub op 11 maart 1915 te Leiden, NA, Archief Ministerie van Justitie, Geheime Verbalen, 2.09.22, inv. nr. 16372 en Proces-verbaal N.J. Lemmers, RAL, Archief Gemeentepolitie, processen-verbaal, 759, dossier 73.
- 21 Het bestuur van de VSV noemde in het *Leidsch Dagblad* van 18 maart 1915 een getal van 70. Vanwege propagandistische redenen en het rumoer na de vergadering is dit aantal waarschijnlijk sterk overdreven.
- 22 Proces-verbaal verklaring P.C. Kruyt, RAL, Archief Gemeentepolitie, processen-verbaal, 759 dossier 73.
- 23 Rapport over de vergadering van de VSV

- op 17 maart te Leiden, RAL, Archief Gemeentepolitie, Nachtrapport 17-18 maart, 527. Over de opvallende rol van predikanten in het Nederlandse anarchisme met zijn overwegend moraliserend karakter zie: H. Ramaer, *De piramide der tirannie. Anarchisten in Nederland* (Amsterdam 1977) 15.
- 24 *De Vrije Socialist*, 2 september 1914.
- 25 *De Vrije Socialist*, 9 september 1914.
- 26 De commissarissen van politie verstuurd iedere maand deze rapporten aan de vijf procureurs-generaal, die op hun beurt een rapport opstelden voor de minister. Deze maandelijkse rapporten zijn terug te vinden in de Geheime Verbalen van het archief van het Ministerie van Justitie.
- 27 *Leidsch Dagblad*, 4 maart 1915.
- 28 Brief commissaris van politie te Leiden aan Procureur-generaal 's-Gravenhage, 16 maart 1915, NA, Archief Ministerie van Justitie, Geheime Verbalen, 2.09.22, inv. nr. 16373.
- 29 Verslag van de Commissie van Onderzoek te Leiden, pp. 7-9, NA, Archief Hoofdkwartier Veldleger, 2.13.17, inv. nr. 280.
- 30 Processen-verbaal verklaringen militairen, RAL, Archief Gemeentepolitie, processen-verbaal, 759, dossier 73.
- 31 Nachtrapport 17-18 maart, ibidem, Dagen nachtrapporten, 527.
- 32 Nachtrapport 25-26 maart 1915, ibidem.
- 33 Rapport commissaris van politie over anarchisme maart 1915, RAL, Archief Gemeentepolitie, ingekomen stukken met minuten van uitgaande stukken bijlagen van de algemene dienst, 282.
- 34 *De Vrije Socialist*, 31 maart 1915.
- 35 Nachtrapport 8-9 april, RAL, Archief Gemeentepolitie, Dag- en nachtrapporten, 527.
- 36 Brief commandant Ie Divisie aan opperbevelhebber Land- en Zeemacht 10 april 1915, NA, Archief Hoofdkwartier Veldleger, 2.13.17, inv. nr. 280. De volgende leden, volgens de commandant van de Ie Divisie bijna allemaal uit Amsterdam afkomstig, werden overgeplaatst:
<i>naam:</i>	<i>nieuwe bestemming:</i>
Bruggus	Ede
van der Maas	Ede
Hovenier	Ede
Dekker	Ede
van Buuren	Krabbendijke
Buijs	Steenbergen
Tactor	Steenbergen
Barent	Etten
Schoen	Etten
Albertus M. van Puijfelik
(2e Rgt. Veld.)	Wouw
Schenk	Oisterwijk
Jacobse	Haren
Borst	Geldrop
Hamwijk	Geldrop
G. Dool	Mook
Souffrée	Doesburg
Thomes	Zutphen
- Voor Van Puijfelik zie: NA, Stamboeken Onderofficieren en Minderen, 2.13.09, inv. nr. 4535.
- 37 Brief PG Den Haag aan minister van Justitie, 30-9-1915, NA, Archief Ministerie van Justitie, Geheime Verbalen 2.09.22, inv. nr. 16379.
- 38 Nachtrapport 2-3 maart, RAL, Archief Gemeentepolitie, Dag- en nachtrapporten, 527.
- 39 Dag- en nachtrapport 22-23 maart, ibidem.
- 40 Nachtrapport 8-9 april, ibidem.
- 41 Nachtrapport 12-13 april, ibidem.
- 42 Dagrapport 31 maart, ibidem.
- 43 Brief commandant IVe Divisie aan commandant Veldleger, 15-4-1915, NA, Archief Hoofdkwartier Veldleger, 2.13.17, inv. nr. 280.
- 44 Nachtrapport 25-26 maart, RAL, Archief

- Gemeentepolitie, Dag- en Nachtrapporten, 527 en proces-verbaal van deze vergadering, 759 dossier 74.
- 45 Nachtrapport 8-9 april, ibidem, nachtrapport 25-26 maart.
 - 46 *De Vrije Socialist*, 31 maart 1915.
 - 47 Brief opperbevelhebber Land- en Zeemacht aan landmachtautoriteiten, 19-3-1915, NA, Archief Hoofdkwartier Veldleger, 2.13.17, inv. nr. 280.
 - 48 Brief commandant IVe Divisie aan commandant Veldleger, 15 april 1915, ibidem.
 - 49 Circulaire opperbevelhebber van Land- en Zeemacht over verbod *Volksdagblad*, 27 maart 1915, ibidem.
 - 50 Circulaire opperbevelhebber van Land- en Zeemacht over verbod *De Wapens Neder*, 26 april 1915, ibidem.
 - 51 Handelingen Tweede Kamer 1914-1915, p. 1309.
 - 52 Handelingen Tweede Kamer 1914-1915, p. 1386.
 - 53 *Volksdagblad*, 14 mei 1915, *De Vrije Socialist*, 15 mei 1915.
 - 54 Rapport over de ongeregeldheden te Apeldoorn door commandant IIe Divisie, 11 augustus 1915, p. 5, NA, Archief Hoofdkwartier Generale Staf, 2.13.70, inv. nr. 2.
 - 55 Zie hiervoor *De Tribune*, *De Vrije Socialist* en *Het Volksblad* in deze periode.
 - 56 G. Termeer e.a., *Dienstweigeraars. Over dienstweigering en verzet tegen het militarisme vanaf de eeuwwisseling tot nu* (Amsterdam 1984) 9.
 - 57 Dienstweigermanifest tweede oplage, september 1915, NA, Archief Ministerie van Justitie, Geheime Verbalen 2.09.22, inv. nr. 16380.
 - 58 Zie voor de geschiedenis van de soldatenraden in Nederland hoofdstuk 8 en 9 in: R. Blom en Th. Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18* (Soesterberg 2004) en Jaak Slangen, 'November 1918 in Leiden: revolutie of contrarevolutie?', *Leids Jaarboekje* 80 (1988) 105-146.

‘Leiden zal ons nooit ontgaan’

Leiden helpt Vlissingen en Nieuwe Tonge na de watersnoodramp van 1953

Roelf Reinders

Vroeg in de ochtend van zondag 1 februari 1953 gaat de telefoon bij Jacobus van der Blom, eigenaar van een parfumeriezaak in de Steenstraat in Leiden. Hij wordt wakker van het gerinkel. Aan de lijn burgemeester Kolff van Vlissingen. Die kent hij nog van vlak na de oorlog. Hij had toen als voorzitter van het comité ‘Leiden helpt Vlissingen’ de hulp geleid aan de zwaar getroffen havenstad die onder water was gezet. “Je moet weer helpen”, hoort Van der Blom de burgemeester zeggen. “We staan weer onder water.”¹ Van der Blom weet nog van niks. “Ik was de avond ervoor in Scheveningen uit geweest, Indisch eten. Op de weg terug merkte ik niet eens dat het hard waaide. Ik reed in een Citroën die nogal vast op de weg lag.”

De watersnoodramp van 1953, in Zeeland simpelweg en voor niemand mis te verstaan ‘de ramp’ genoemd, bracht heel Nederland in acute staat van hulpverlening. Eenzesde van Nederland was door een springvloed onder water gezet, 1.836 mensen verdronken.² De zuidwesthoek van Nederland was een “dodenwereld van 175.000 hectare zee geworden land”.³ Een grotere natuurramp in Nederland had niemand meegemaakt. Onmiddellijk kwam er hulp op gang. Elk dorp, elke stad in Nederland deed wel iets. Ogenblikkelijk, met noodhulp, of later, met meer duurzame hulp door een getroffen plaats in Zeeland, Zuid-Holland of Noord-Brabant te adopteren.

De ramp, de nationale hulp en de wederopbouw zijn vanuit verschillende invalshoeken door verschillende auteurs vastgelegd. Maar niet vaak eerder is de hulp van één dorp of stad minutieus bestudeerd.⁴ Leiden hielp vooral eerst Vlissingen, waarmee de Sleutelstad een historische band had, maar ook andere getroffen gebieden, en later het zwaarder getroffen dorp Nieuwe Tonge op Goeree-Overflakkee. Dat dorp werd door Leiden geadopteerd. Daarin was

Roelf Reinders is historicus en journalist.

In de Doezastraat worden hulpgoederen voor Vlissingen ingezameld. Foto door N. van der Horst, 1953. Coll. Regionaal Archief Leiden.

Leiden niet anders dan andere gemeenten. Heel Nederland gaf zich na de ramp over aan de modieuze adoptiegril. De geschiedenis van de hulp uit Leiden aan het rampgebied is een minigeschiedenis van de ramp. Het laat zien hoe de ramp in een niet-getroffen stad werd beleefd en hoe die stad zich als hulpverlener wilde laten gelden.

Met het telefoongesprek tussen de Vlissingse burgemeester Kolff en de Leidse parfumeur Van der Blom wordt het comité 'Leiden helpt Vlissingen' heropgericht. Van der Blom staat op, kleedt zich en neemt contact op met de burgemeester van Leiden, François van Kinschot, "een vriend van mij", om voor de tweede keer in acht jaar de diensten van het comité aan te bieden.⁵ Van der Blom krijgt f 10.000 voor zijn hulpcomité. "Hij had nog wel ergens een potje. 'Daar halen we het wel uit', zei Van Kinschot."⁶ Niet alleen het nieuw leven ingeblazen comité komt in actie. Om vijf uur 's middags op de rampdag, als talloze slachtoffers nog op de daken op redding wachten, vertrekken 250 studenten van het

studentencorps Minerva naar Abbenbroek op het eiland Putten. Later vertrekt er nog een groep van 250 studenten naar Spijkenisse. Gekleed in dikke werkkleding en uitgerust met schop en rubberen laarzen helpen ze bij het dichten van gaten in de dijk en het versterken van de dijken die niet zijn bezweken.

Kapucijners met spek

Na één dag zitten er al zeshonderd Leidse studenten in het rampgebied, na drie dagen twaalfhonderd. De studenten trekken zich weinig aan van pogingen van de overheid om de toestroom van hulpverleners te coördineren. "Officieel moet alles via de Verkeersinspectie", verklaart collegevoorzitter H. Roelvink, "maar de meerderheid van de studenten gaat en komt op eigen gelegenheid."⁷ F. Pont is een van de eerste studenten die terugkeert. Hij zegt getroffen te zijn door de rustige houding van de slachtoffers die zo plotseling have en goed moesten verlaten en stelt vast dat de getroffen diep onder indruk zijn van de spontane hulp. Het gaf hem het gevoel dat "wij toch allen één zijn".⁸ Niet alleen studenten in Leiden reizen naar het rampgebied af. Zestig werknemers van gemeentewerken reizen met jutezakken en takkenbossen naar Gouderak in de Krimpenerwaard. De dijk staat daar op doorbreken. Taxibedrijf Eltax en brandstoffen- en aardappelhandel Rooyakkers verzorgen het vervoer, gratis. Firma Paddenburg op de Nieuwe Rijn levert 430 zandzakken bij de dijk af. Vijftig Leidse Rijkspolitieagenten gaan naar het getroffen gebied om 'regelend op te treden' bij de evacuatie. Een aantal Leidse motorboten vertrekt ook om te helpen.

Tweehonderd koks in opleiding van de koksschool in de Morspoortkazerne vullen zandzakken op Voorne en Putten. De opdracht is "de pollepel te verwisselen voor de schop", later vooral "hongerige magen vullen".⁹ Op dag één koken de Leidse koks al 1.500 liter erwtensoep voor de dijkwerkers in Steenberg. In de tweeënhalf week dat de Leidse koks in het gebied werken, stomen ze "honderdduizenden porties" klaar op "vervaarlijk loeiende benzinevergassers" in noodkeukens, schoollokalen, kampen en in de vrije lucht. Soms hadden de koks slechts anderhalf uur rust op 24 uur werken.¹⁰

Verder snellen het Leidse garnizoen, het veteranenlegioen, de Leidse Duinwatermaatschappij, het Leidse Rode Kruis onder leiding van dokter Veldhuijzen en een aantal andere organisaties te hulp.¹¹ Daaronder ook de Leidse universiteit. Het personeel biedt op maandag, de dag na de ramp, een hulpploeg van een man of tien aan. Maar er gebeurt niks "doordat bij de diverse coördinerende gemeentelijke instanties nog een chaotische toestand heerste", klaagt C. Vogelenzang,

chef van de afdeling materialen van de universiteit en leider van het hulpploegje.¹² Het clubje gaat dan maar met een groep Minerva-studenten mee. Bij het zandzakken vullen in Spijkenisse is het zo hard werken dat “wij onze borden capucijners met spek nog niet half hadden leeg gegeten of wij werden alweer tot verdere werkzaamheden geroepen”.

Als het donker wordt, verplaatst de hulpploeg van de universiteit zich even verderop naar Zuidland om een twintig meter breed gat in de dijk te dichten. “In een cafétje hing als trieste noot nog een versiering aan de zoldering van een daar plaats gehad hebbend feestje op zaterdagavond”, aldus Vogelenzang, die tot zijn verbazing ziet dat de inwoners van het zwaar geteisterde dorpje niet eens een terneergeslagen indruk maken. De volgende dag keert het universiteitspersoneel naar Leiden terug. Want inmiddels kun je over de koppen van de hulpverleners lopen, zo druk is het. Verder is er een tekort aan zandzakken; na een paar uur werk is er nog maar twee meter dijk gedicht. Bovendien is het erg koud. “Het was eigenlijk onbegonnen werk”, aldus Vogelenzang. Bovendien vinden de universiteitsmedewerkers het eigenlijk ook “niet langer verantwoord” het werk op de universiteit nog langer in de steek te laten.

De Sarazijnstraat in Vliissingen nadat het water is weggelopen. Coll. Gemeentearchief Vliissingen.

Sensatiezoekers

Uit Vogelenzangs verhaal blijkt dat na één dag de hulpverleners in het rampgebied elkaar al in de weg lopen. De honderden mensen die zich voor het politiebureau in Leiden verdringen om zich als helper aan te melden, zijn dan ook overbodig. De politie noteert tot hun frustratie alleen naam en adres, omdat er in het rampgebied simpelweg genoeg hulp is. "Weest U dus niet boos dat de politie U niet onverwijld per snelste vervoermiddel ergens naar het Zuiden doet vervoeren", schrijft het *Leidsch Dagblad*.¹³ De krant concludeert dat het enthousiasme om te helpen te ver is gegaan: "Thans zijn er zoveel helpers, dat er eigenlijk te veel zijn."¹⁴ Een verslaggever van het *Leidsch Dagblad* ziet ze meeliften tijdens een tocht met koks van de militaire Koksschool uit Leiden: de spanningzoekers die er eigenlijk niks te maken hebben en aan wie de ware hulpverlener zich ergert. "Er zijn een paar jongens bij van een jaar of zeventien: gewichtige laarzen aan de voeten en aanzienlijke zeilpetten op het hoofd. Hun mond staat geen moment stil. 'Die hebben vast geen schop in hun handen gehad, want die hebben het te druk met zichzelf', merkt een ander op. En hij heeft vermoedelijk gelijk, want onder het grote leger, dat zondag te hulp schoot, schuilen helaas flink wat sensatiezoekers. Zij liften van de ene plaats naar de andere, eten gratis bij het Rode Kruis en lopen de echte helpers in de weg. Men kan ze er zo uitpikken, want men hoeft maar even naar hun weinig vermoeide gezichten en ongeschonden handen te kijken."¹⁵ De Leidse soldaten ("Harde werkers zonder kankeren") horen hier zeker niet bij. "De Nederlandse soldaat mag dan wel eens voor kankerpit worden uitgemaakt – als het volk in nood is, kan men op hem bouwen..." Van de ingezette Leidse soldaten komt L. van Polanen uit de Witte Rozenstraat om.¹⁶ De 21-jarige korporaal wordt in Oude Tonge geraakt door de staartschroef van een Engelse helikopter die medicijnen en kleren brengt. Gesteund door de gemeente Leiden doet de weduwe een poging een uitkering van het Nationaal Rampenfonds te krijgen.¹⁷

Om te helpen hoef je niet per se naar het rampgebied zelf. Hulpgoederen aanbieden en verzamelen wordt dé manier waarop Nederland iets voor de slachtoffers probeert te doen. Ook de Leidenaars komen onmiddellijk na het nieuws van de ramp in actie. Bij het Rode-Kruisgebouw aan de Rijnsburgerweg worden honderden kledingstukken en tientallen paren schoenen afgeleverd. Een spontane inzamelingsactie in de Burgemeesterswijk levert al enkele auto's vol spullen voor de slachtoffers op. Enkele Leidenaren laten weten dat evacués in hun huis mogen logeren. Het stadsbestuur probeert de hulp te coördineren. Het college van

Burgemeester en Wethouders besluit tijdens een spoedvergadering op de avond van de ramp dat de wethouders Van Schaik en Van der Kwaak de financiële hulp regelen en Menken de inzameling van goederen organiseert. Wethouder Steef Menken van sociale zaken – wiens nieuwe gebouw van de Sociale Dienst de zaterdag na de ramp wel gewoon wordt geopend, maar vanwege de ramp zonder enig officieel vertoon – groeit in de weken na de ramp uit tot de personificatie van de Leidse hulp. De CPN-fractie onder leiding van H. van Welzen uit de Lombokstraat eist enkele dagen na de ramp nog wel een spoeddebat over de Leidse hulp, maar burgemeester Van Kinschot weigert dat, omdat het college nu wel even wat anders aan z'n hoofd heeft.¹⁸ Wethouder Van der Kwaak zegt later over de communistische eis dat het college in die eerste uren niet moest praten, maar doen.¹⁹

Luctor et emergo

Van Kinschot roept maandag in de krant de Leidenaars op met “milde hand” geld te geven bij de straatcollecte van die avond en de volgende dag.²⁰ Collectanten

In de Pieterskerk ligt een berg ingezamelde schoenen voor Vlissingse slachtoffers van de watersnoodramp. Foto door N. van der Horst, 1953. Coll. Regionaal Archief Leiden.

kunnen zich bij het stadhuis melden. Hij vraagt verder boven- en onderkleding, schoenen en beddengoed te geven, want daar hebben de slachtoffers in het rampgebied vooral behoefte aan. "Stadgenoten, verstaat Uw plicht." Om bij de collecte profiteurs te bestrijden raadt de Leidse politie aan alleen geld te stoppen in collectebussen van het Rode Kruis die zijn voorzien van een stempel van de gemeentepolitie.²¹ Een eerste collecteronde levert bijna f 50.000 op. Dertienhonderd Leidenaars hebben zich voor de collecte opgegeven, maar wegens gebrek aan bussen moeten er zevenhonderd worden teleurgesteld. Als alle huizen op maandag om half twaalf 's middags zijn bezocht, volgt er onmiddellijk een tweede ronde.

Meer dan tachtig auto's en vrachtauto's rijden af en aan om alle spullen van de hulpgoedereninzameling naar het opvangcentrum te brengen: het Joodse Weeshuis in de Roodenburgerstraat. De aanvoer overtreft Menkens stoutste verwachtingen. "Het is eenvoudig fantastisch", laat hij zich dinsdagochtend bij de ingang van het Weeshuis ontvallen.²² Padvindsters en schoolkinderen halen de auto's leeg. Binnen sorteren diaconessen en padvindsters de spullen. Binnen enkele uren zit het Weeshuis al vol. De rest van de spullen komt op de stoep terecht. Het overschot gaat later naar nieuwe opslagplaatsen als de meisjes-HBS aan de Garenmarkt, het Arbeidsbureau in de Doezastraat, enkele gymzalen en de Hooglandse Kerk waar de goederen meters hoog worden opgestapeld. In de opslagplaatsen werken honderden Leidenaars. Textielfabriek Clos & Leembruggen stelt zijn pakhuis op de Lammermarkt ook beschikbaar voor opslag.²³

Het stadsbestuur besluit alle hulp op Vlissingen te concentreren. Niet onlogisch, want Leiden had na de bevrijding onder de leus 'Leiden helpt Vlissingen' ook al de gebombardeerde havenstad geadopteerd. Het stadje aan de Westerschelde had bovendien zwaar te lijden gehad onder de inundatie van Walcheren door geallieerde bombardementen om het Duitse verzet te breken. In Leiden heerste na de oorlog de overtuiging dat Leiden, dat tamelijk ongeschonden de bezetting was doorgekomen, minder gelukkige plaatsen moest helpen.²⁴

Beschrijvingen van de watersnoodramp herinneren vaak aan de ramspoed van de oorlog, die nog geen acht jaar voorbij is. "Het noodweer, dat over Walcheren is losgebarsten, heeft aan de Vlissingse boulevard een schade toegebracht die alleen te vergelijken met de schade in de oorlog", aldus een krantenbericht.²⁵ "Het devies luidt: Leiden helpt ook nu Vlissingen", schrijft burgemeester Van Kinschot op de dag na de ramp aan zijn Vlissingse collega Kolff. "Moge het ook nu zijn: Luctor et Emergo."²⁶ Wethouder Menken laat Kolff weten: "Het zo bekende devies Leiden helpt Vlissingen ligt nu op ieders lippen."²⁷

‘Wij zijn alles kwijt’

Dinsdagmiddag om drie uur arriveert in Vlissingen het eerste konvooi met hulpgoederen van het comité ‘Leiden helpt Vlissingen’. “Dinsdagavond sliepen de getroffen Vlissingers in Leidse kleren onder Leidse lakens op Leidse matrassen! Het motto ‘Wie snel helpt, helpt dubbel’ was in daden omgezet.”²⁸ “Leiden hielp Vlissingen wéér”, meldt de *Provinciale Zeeuwse Courant*.²⁹ De Zeeuwse krant is niet vergeten dat Leiden de havenstad eerder te hulp schoot. “Het comité ‘Leiden helpt Vlissingen’ dat na de oorlog reeds zoveel steun aan het zwaar getroffen Vlissingen heeft gegeven, is deze week opnieuw voor Vlissingen in de bres gesprongen.”

Van der Bloms comité had met de f 10.000 van de gemeente kleding bij V&D gekocht en bedden van de Leidse matrassenfabriek Redeko.³⁰ Omdat Walcheren door de overstroming via Zuid-Beveland onbereikbaar was, was het Leidse transport via Antwerpen en Gent naar Breskens gereden om daar de pont te nemen. Nadat de goederen in de lege Willem III-kazerne zijn opgeslagen, gaat het Leidse gezelschap – Van der Blom en zijn medelid W. van Kerkhof, raadslid F. de Hosson, W. Heyveld van de Redeko en een Leidse journalist – naar het Vlissingse stadhuis. Daar ontmoeten ze een dankbare burgemeester Kolff, die volgens de verslaggever zijn ontroering nauwelijks meester kan blijven. Daarop kan De Hosson weinig anders zeggen dan dat “Leiden het als een plicht gevoeld heeft de medemens-in-nood te helpen”.³¹

De Leidenaren stellen wel vast dat Vlissingen niet zo geweldig veel heeft geleden. Maar dat betekent volgens de verslaggever niet dat noodhulp overbodig is. Bij de uitreiking van de Leidse hulpspullen aan de slachtoffers, die soms geen huisraad hadden kunnen redden en met geleende kleren liepen, spelen zich “ontroerende tafereeltjes” af. “Uit hun ogen, waarin nog de schrik en doorgestane emoties te lezen stonden, sprak een grote dankbaarheid voor hetgeen Leiden zo prachtig en snel voor hen gedaan heeft.”

Drie Vlissingse helpsters bij het sorteren van de hulpgoederen sturen een bedankbriefje naar Leiden. Als dank voor “de toewijding en zorg, die al na de oorlog tot uiting kwam en nu nogmaals blijkt geeft, dat de inwoners van Leiden spontaan en daadwerkelijk helpen nood te lenigen waar zij kunnen”.³² “De dankbare en vaak ontroerde gezichten van getroffenen, die alles kwijt zijn geraakt en plotseling weer in het bezit van kleding en beddengoed zijn, spreken boekdelen”, schrijft G. Van Rosevelt-Sprijsman. “En zou Leiden eens in last zijn, dan zal het devies luiden: Vlissingen helpt Leiden.” Aan de Leidse hulppakketjes zitten soms

adresbriefjes vast, die er volgens de Vlissingse dames vaak afvallen. Ze hopen dat de verzenders het niet heel erg vinden als ze geen bedankbriefje terugkrijgen.

Intussen stromen evacués uit de overstroomde gebieden de opvangcentra in Leiden binnen. De familie Molengraaf uit Zuidland op het eiland Putten komt op maandag als eerste in een terugkerende bus met Leidse studenten in de Sleutelstad aan: vader, moeder, acht kinderen en opa van 75 jaar. Toen het water de kamer instroomde, waren ze weggevlucht, voetje voor voetje, tot de knieën in het water. Opa ook, die drie maanden niet uit huis was geweest en voor wiens gezondheid door de overijlde tocht werd geveesd. Enkele kinderen, door hun ouders vooruit gestuurd, hadden tijdens hun vlucht voor het water bescherming moeten zoeken op een gestrande vrachtauto. "Minuten schenen uren te duren",

Het eerste konvooi met hulpgoederen van het comité 'Leiden helpt Vlissingen' arriveert twee dagen na de ramp in Vlissingen. Coll. Regionaal Archief Leiden.

verslaat de reporter van het *Leidsch Dagblad*, die het verhaal rond de kachel van het Hervormde Tehuis voor ouden van dagen aan de Kaarsenmakersstraat optekent.³³ “De kinderen werden ongerust en riepen om Vader en Moeder. Hun ijle stemmetjes klonken over het steeds wassende water en het was Moeder, die het angstgeroep van haar kinderen hoorde. Stuk voor stuk haalde Vader Molengraaf de kinderen uit hun benaderde positie. Het gezin was weer vereend ... en voort ging het...”

Uiteindelijk konden ze met Leidse studenten, “die zich tijdens de tocht ware mensenvrienden toonden”, in de bus mee naar Leiden rijden. Vader Molengraaf: “Ik dacht dat de naastenliefde zoek was, doch nu weet ik wel anders.” Zijn vrouw bekent veel te denken aan het “onnoemelijk leed” dat anderen meemaakten. “En dan zeg ik: Och, wat hebben wij feitelijk meegemaakt? Wij zijn alles kwijt, doch onze rijkdom, acht kinderen, hebben wij bij ons.” Een spontane collecte onder het personeel van het tehuis levert bijna f 90 op.

Bevroren ledematen

Ook particulieren brengen evacués onder. De Commissaris van de Koningin waarschuwt de Leidse autoriteiten goed op te letten en zoveel mogelijk vluchtelingen via aangewezen organisaties onder te laten brengen. Want zo kan misschien worden voorkomen dat evacués bij CPN'ers komen inwonen. De communistische partij doet erg haar best aanhang te werven door slachtoffers van de ramp bij partijgenoten onder te brengen.³⁴ Niet iedereen stelt zonder meer ruimhartig het huis ter beschikking van de getroffen en. Sommige Leidenaren vrezen dat ze hun huizen door de woningnood blijvend beschikbaar moeten stellen, ook als de evacués weer weg zijn. Maar burgemeester Van Kinschot laat weten dat niemand daar bang voor moet zijn.³⁵ Ondanks de vrees woonruimte te verliezen, is er vier dagen na de ramp plaats voor 2.300 evacués in Leiden. Voor het stadhuis staat een lange rij wachtenden om zich in te schrijven om mensen op te nemen.

Maar de vloed vluchtelingen blijft uit. Na enkele dagen zijn er nog maar zo'n vijftig in Leiden, meestal ondergebracht bij familie. Een deel van hen heeft in het Joodse Weeshuis nieuwe kleren gekregen. In zaal 117 van het Academisch Ziekenhuis Leiden ligt de vijfjarige Ria uit Middelburg. Door de ramp is ze wees geworden. Met bevroren ledematen is ze naar het Leidse ziekenhuis afgevoerd. Het verzoek van een Leidse onderwijzer om het meisje in z'n gezin op te nemen wijst de Voogdijraad in Middelburg af. Ria moet zo snel mogelijk terug naar haar broertjes en zusjes in Zeeland. Maar dat kan volgens de artsen nog wel enkele

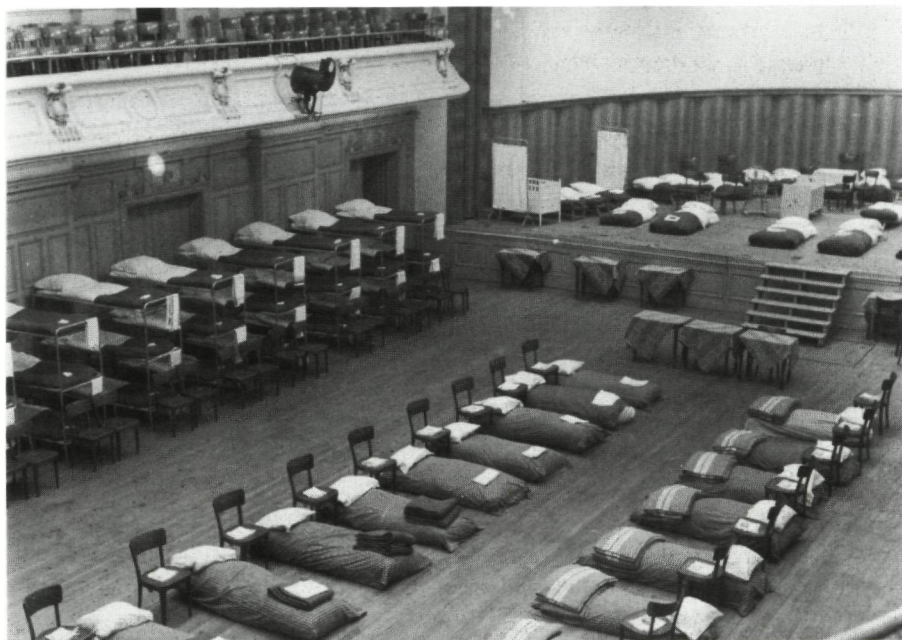
weken duren. Haar situatie is onduidelijk. Misschien heeft ze wel psychische hulp nodig.³⁶

De meeste evacués vinden via de AHOY-hallen in Rotterdam of de vee-markthallen in Den Bosch een logeeradres. In de AHOY-hallen, “pakhuizen van menselijk leed”, zitten ook Leidse studenten, die kleding uitdelen.³⁷ Chaos is daar troef, meldt de Leidse student A. Leffelaar vanuit dit “centrum van drukte, van rampspoed, van ontsteltenis”.³⁸ Zijn verslagje voor de krant schrijft hij “temidden van een onbeschrijflijke herrie, veroorzaakt door het opgewonden roezen van duizenden stemmen, het gehuil van kinderen, een stem die met de metalen stem van de luidspreker onophoudelijk berichten aankondigt”. Hij ziet mensen op brancards binnenkomen en kleine kinderen die hun ouders verloren. “Hier schiet begrip tekort en ik moet bekennen – hoe teatraal en goedkoop dit ook moge aandoen – [dat] de reële tranen mij meermalen achter de ogen staan.”

De Stadsgehoorzaal aan de Aalmarkt, die als ‘ontvangstzaal’ voor de eerste opvang leeg wordt gehouden, is vanaf zaterdag 14 februari weer beschikbaar voor concerten. Uiteindelijk vinden nog geen tweehonderd gedupeerden tijdelijk onderdak in Leiden, voornamelijk bij familie of vrienden. De evacuatie is een traumatische aangelegenheid. Veel vluchtelingen zwerven doelloos en werkloos rond.³⁹ Psychische klachten komen vaak voor. Dit soort klachten is voor de Leidse GG & GD aanleiding om de zeventigjarige evacuée Kakebeke uit Krabbendijke en zijn zes jaar jongere huishoudster Vierloos terug naar Zeeland te sturen. De Leidse huisarts J. de Bruijne steunt deze beslissing. Kakebeke logeert bij zijn broer in de Roodenburgerstraat, maar verkeert in “zeer depressieve toestand, welke bij langer voortduren van de huidige situatie blijvende schade kan betrekken aan zijn gezondheid”.⁴⁰ Het huis in Krabbendijke heeft het water overleefd. “Terugkeer in eigen milieu zal de ziekteverschijnselen doen verdwijnen.”

De bajonet op het geweer

De Leidse student Leffelaar zit aan het eind van de week nog steeds in het rampgebied. Hij bericht over “een spookachtige tocht” met twee auto’s vanuit de AHOY-hallen naar Hellevoetsluis. “Aan de horizon snijdt een zoeklicht de nachtelijke hemel in tweeën en werpt een weerschijn op het tergende water. Het is alsof het een schreeuw om hulp is.”⁴¹ Later, onderweg naar Rockanje, passeert hij soldaten met de bajonet op het geweer. “Het is ongeloofwaardig, maar er werd reeds opgetreden tegen plundersaars... Men moet wel zéér laag gezonken zijn om de nood van anderen ter eigen bate uit te buiten! Op zijn minst is dit even tra-

De Stadsgehoorzaal op 6 februari 1953, klaar voor de stroom evacués uit het rampgebied. Foto door N. van der Horst, 1953. Coll. Regionaal Archief Leiden.

gisch als de rampspoed zelf.” Tijdens zijn hulpwerkzaamheden hoort Leffelaar de rampverhalen. Over een man die voordat hij werd geëvacueerd zijn vijf kinderen had begraven. Over “de vrouw die in het ruim van een overvolle aak het leven schonk aan een kind, de moeder die vijftig meter met een drie weken oude baby moest zwemmen om een boomtop te bereiken en daarin twee dagen verbleef eer er redding op kwam dagen. De baby was gezond, doch zij bleek zwakzinnig te zijn geworden... Zo kan ik doorgaan, als het geen sensatie zou zijn, wat ermee gewekt wordt...”

In het Luxortheater in Leiden gaat aan het eind van de rampweek een film over de watersnoodramp in première. De opbrengst is voor het Rampenfonds. Voor het eerst kan Leiden bewegende beelden van de catastrofe zien. “Het bewogen hart leeft met de onpeilbare ellende mee”, schrijft de filmrecensent. “Men heeft zich ingedacht hoe het zóu zijn, maar bevroedde nauwelijks, dat het zo onbeschrijfelijk kón zijn. Men ziet de verwoesting, men voelt het verdriet, de angst, de verbijstering. Men is eigenlijk beschaamd, zelf niet getroffen te zijn....”⁴²

De tweede Leidse colonne – vijf vrachtauto's met “gebruikte (doch geenszins versleten!) goederen”, waaronder veel meubels – bereikt Vlissingen op vrijdag.⁴³ De meubels zijn volgens burgemeester Kolff hard nodig. “Nu alles droog gelopen is en de huizen zoveel mogelijk droog gestookt worden, blijkt eerst goed, wat meubelen geleden hebben. De fineer gaat eraf en lijn blijkt te hebben losgelaten.”⁴⁴ Hij vraagt Leiden, enigszins beschaamd, om meer ondergoed, slopen en dekens plus nog vijftig rubber laarzen. “Wij geven deze artikelen met schroom op. In de eerste plaats heeft Leiden ook nu reeds weer zo veel voor ons gedaan. En in de tweede plaats zijn wij er ons van bewust, dat de ramp in andere gebieden een veel grotere omvang heeft aangenomen.”⁴⁵

Dat beseft ook het Leidse gemeentebestuur. Het was logisch dat Leiden gezien de historische band met Vlissingen zich eerst op de havenstad zou richten, maar nu de schade daar meevalt, valt er publicitair meer te winnen met hulp aan een zwaarder getroffen plaats.⁴⁶ Van Kinschot wil een “in ernstige moeilijkheden verkerende gemeente” in het echte rampgebied.⁴⁷ Hij blijft hierbij ondanks de oproep van minister Beel van Binnenlandse Zaken op 5 februari waarin hij goedbedoelde adoptieplannen afraadt. “Hoe aantrekkelijk de gedachte van het adopteren van getroffen gemeenten ook zij, er zijn aan het op eigen gelegenheid adopteren van gemeenten consequenties verbonden die niet te overzien zijn. Hoezeer node, zie ik mij dan ook genoopt hier een waarschuwend woord te laten horen door u te verzoeken bij het verlenen van hulp zo vele mogelijk te blijven binnen het nationale kader.”⁴⁸ Ook de directeur van het Nationaal Rampenfonds drukt de Nederlandse gemeenten in navolging van Beel nog op het hart alle ingezamelde gelden voor het Rampenfonds ook gewoon aan dat fonds over te dragen. En hij voegt eraan toe “dat adoptie van gemeenten in dit stadium nog niet gewenst wordt geacht”.⁴⁹

Una Sancta

Het Leidse gemeentebestuur zet zijn plannen door. Leiden krijgt, net als Leidschendam en Alblasterdam, door de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) Nieuwe Tonge op Goeree-Overflakkee toegewezen. Dat dorp met ruim 2.200 inwoners betreurt 83 doden. Met zo'n adoptiegemeente valt goed te scoren. Burgemeester en Wethouders van Leiden hadden ook al de indruk dat het bekende comité ‘Leiden helpt Vlissingen’ van Van der Blom met de publicitaire eer leek te strijken, waarbij de inzet van het stadsbestuur ondersneeuwde. De Vlissingse burgemeester Kolff had het tegen zijn Leidse collega Van Kinschot na

de eerste zending ook al over de “prachtige zending goederen” die de “comité-leden” hadden gebracht.⁵⁰ En ook de *Provinciale Zeeuwsche Courant* wist niet beter dan dat de hulp uit Leiden van het comité ‘Leiden helpt Vlissingen’ kwam.⁵¹ Daarom had het gemeentebestuur al een persbericht verspreid. Het persbericht laat iets van een prestigestrijd rond de hulp aan Vlissingen zien. Wie waren de helden van het eerste uur? Het opgeleefde comité ‘Leiden helpt Vlissingen’? Of het Leidse stadsbestuur?

In het persbericht, dat het *Leidsch Dagblad* integraal plaatst, ontkennen Van Kinschot en wethouder Menken glashard dat de verzending van de eerste lading hulpgoederen naar Vlissingen door het comité is georganiseerd. Het was het gemeentebestuur dat erachter zat. “Weliswaar heeft het gemeentebestuur voor het verzenden van enkele transporten gebruik gemaakt van de diensten van enkele personen die tot het comité behoren, doch dit stempelt het transport nog niet tot het werk van dit comité.”⁵² Ook de inzameling en het sorteren gebeurde onder leiding van het gemeentebestuur. “Voor dat alles is geen enkel comité gevormd of ingeschakeld.”⁵³ Het persbericht wijst er op dat er één man is die over de ingezamelde goederen gaat: wethouder Menken. Het hulpcomité ‘Leiden helpt Vlissingen’ heft zichzelf na het tweede transport op. “We hebben het even gedaan voor de directe hulp.”⁵⁴

In Leiden ontstaat nog een klein relletje als in de krant staat dat de Leidse Artikel 31-gemeente alleen voor slachtoffers collecteert die lid zijn van dezelfde kerk.⁵⁵ H. van Nimwegen van de Botermarkt hekelt openlijk deze “kleinzielige” beperking en stelt dat dit niet overeenkomt met het begrip naastenliefde.⁵⁶ Dominee Van Rongen ontkent niet dat hij Artikel 31-leden bevoordeelt, maar stelt dat hij zijn gemeenteleden óók heeft geadviseerd het Nationaal Rampenfonds niet te vergeten. “Wij zijn zowel Nederlanders als kerkmensen, ook in deze dagen.”⁵⁷ Van Rongen komt later terug in de krant als een lezer de dominee uit het kerkblad citeert. Van Rongen constateert dat de hulpverlening “meer lijkt op een reclame-stunt dan op grootse hulpverlening”. Want “trotse burgemeesters sturen telegrammen, omdat hún gemeente zich zo flink gehouden heeft, organisaties bieden tegen elkaar op, zakelijke reclame maakt handig gebruik van de ontstane situatie, kortom de hulpverlening wordt op een geweldige manier uitgebazuind. Soms is dit gedoe buitengewoon onsmakelijk”.⁵⁸ Inderdaad zetten ondernemers de ramp publicitair in. Zo adverteert een ondernemer uit de Haarlemmerstraat met de mededeling dat hij vier procent van de weekomzet aan het Rampenfonds schenkt en verstrekken winkeliers van de Midra speciale bonnen

waarvan de opbrengst naar de slachtoffers gaat.⁵⁹ Verdacht is een voddenkoopman die in de buurt van de Hartmanstraat lopen verzamelt "ten bate van het Nationaal Rampenfonds". De Sociale Raad waarschuwt voor dit soort mogelijk "minder oirbare praktijken" en adviseert de Leidenars goed op te letten of inzamelingsacties wel de toestemming van het gemeentebestuur hebben.⁶⁰

Een andere Leidse dominee, P. Kloek van de Hervormde gemeente, gaat als 'uitgeleend predikant' naar de rand van het rampgebied. Hij preekt voor evacués uit Brabant, Zeeland en de Zuid-Hollandse eilanden in Oudenbosch in een café-zaal. En in St. Willebrord krijgt hij van de pastoor het Parochiehuis te leen. "Het was de eerste Protestantse eredienst, welke ooit in dit dorp werd gehouden."⁶¹ Op zijn brommer rijdt Kloek door het gebied en deelt hij door Leidenaren gestuurde bollen wol uit. "De geëvacueerden hadden een nuttige vulling van de overmatige vrije tijd en bovendien wullen wanten en sokken." De dominee verklaart in tien dagen werken onder de geëvacueerden meer te hebben ervaren dan in maanden normale pastorale arbeid. Hij ziet veel ellende, "doch bovenal heb ik gezien van de ongeloofelijke berusting en het geloof, dat velen in de diepste nood heeft staande gehouden". Hij ervaart, net als vele anderen tijdens de hulpactie, dat verschillen even verdwijnen. "Onder normale omstandigheden zou ik voor deze zware Flakeeërs niet de dominé van hun keuze zijn geweest, ze zouden mij nooit beroepen omdat ik 'een gezang liet zingen', doch nu, nu de nood en de ellende ons samendreef, was er treffende eenheid, een Una Sancta. Alle verschillen, ook de kerkelijke, vielen weg."

Protestbrief

Op dinsdag 17 februari eet Leiden zich ongens aan bijna 23.000 olieballen die door de meisjes van de vakscholen aan het Rapenburg en het Galgewater zijn verkocht. De opbrengst – bijna duizend gulden – is voor het Nationaal Rampenfonds. De Vries uit de Haarlemmerstraat heeft ze allemaal in één dag gebakken. De olieballenactie is een idee van C. Duijndam van de Hoge Rijndijk, actief in de padvinderij. Hij zit ook achter de bliksemactie 'heite voor een karweitje' en de actie 'Mouwen omhoog, het land moet droog', waarbij elke padvinder één gulden voor het Rampenfonds verdient. De olieballenbakker probeert Van Kinshot nog voor een poffertjesactie te porren. Maar dat hoeft niet van de burge-meester. Twee Leidenaren stellen nog voor een extra toeslag van tien cent op pakjes sigaretten te heffen voor het Rampenfonds. "Naast genot, geld in de pot."⁶²

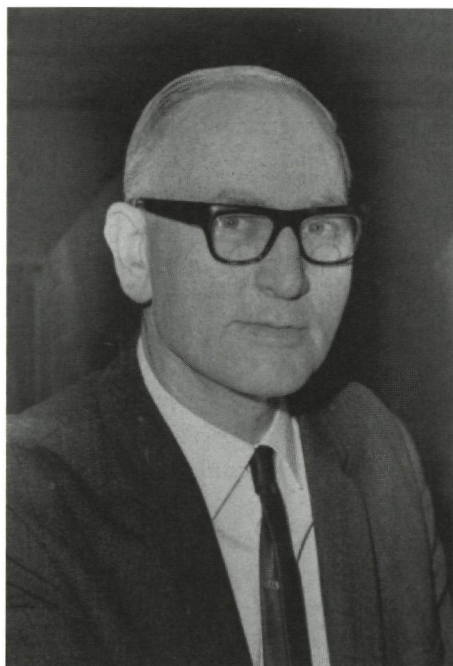
De grote man achter de hulp is wethouder Menken. Hij constateert ander-

halve week na de ramp dat het getroffen gebied nog behoefte heeft aan “kinderkruikjes met kruikenzakjes” en vooral kleine huishoudelijke artikelen als scharen, lucifers, zeep en spiegeltjes.⁶³ Hij bedenkt de sigarenkistjesactie: scholieren van zeven middelbare scholen vullen kistjes met kleine spulletjes met een waarde van zo’n tien gulden. Meer dan duizend kistjes gaan naar het rampgebied. Vlissingen krijgt de helft. Drie meisjes, één uit elke zuil, mogen mee om de vijfhonderd kistjes naar Vlissingen te brengen. Meisjes, geen jongens, omdat het eigenlijk toch een ‘meisjesactie’ is.⁶⁴ Menken drukt de scholen op het hart de leerlingen te vragen “geen ruchtbaarheid aan deze zaak” te geven. Ter verduidelijking stelt hij dat deze keer geen journalisten meegaan, zoals de eerste twee hulpzendingen wel het geval is geweest. Nu heet het: “Wij hebben geen behoefte aan ‘show’.”

Uiteindelijk zijn het de Leidse scholieren Bep Kern en Rinie Hoeks die op 19 februari naar Vlissingen meegaan om de kistjes uit te reiken. Met dit derde Leidse konvoi komen de wethouders Menken en Jongeleen zelf mee. “Hier waren kleine gaven elk op zich zelf, maar met grote liefde, verzameld”, aldus een verslaggever van de *Provinciale Zeeuwse Courant*, “en vooral daardoor een treffend bewijs van de uitdrukkelijke wil van de Leidenaars om te helpen, niet met woorden, maar met daden!”⁶⁵ Ook burgemeester Kolff is geroerd: “Dat men hier in Vlissingen, dat de laatste twaalf jaar zoveel slagen te incasseren heeft gekregen, nog niet moedeloos is geworden, is zeker voor een belangrijk deel te danken aan het medeleven van zovelen, in het bijzonder in Leiden.”⁶⁶

Jan Romeyn, evacué van een boerderij tussen Ouwerkerk en Nieuwerkerk op Schouwen-Duiveland, bedankt Leiden vanuit Vlissingen met een kaartje voor het “keurig verzorgde naaikistje” dat hij kreeg. De sigarendoos met inhoud komt goed van pas. “Wij hebben totaal niets kunnen redden dan de kleren die wij aan hadden. Wij hadden een landbouwbedrijf waar thans niets meer overeind staat. Wij zijn daar gebleven tot het huis instortte.”⁶⁷ Zijn gezin, man, vrouw en twee kinderen (tweeëneenhalf jaar en tien maanden), is gered. “U kunt wel begrijpen dat wij erg blij zijn met nuttige dingen.”⁶⁸ Romeyn is niet de enige. Wethouder Menken ontvangt dagelijks “een grote stroom enthousiaste dankbetuigingen”.⁶⁹ Menkens sigarenkistjesidee is een doorslaand succes.

De inzamelingswoede van Nederland en ook Leiden kent geen grenzen. Anderhalve week na de ramp meldt wethouder Menken dat er ondanks de transporten nog zeven volle pakhuizen zijn, “goed voor 25 vrachtauto’s”.⁷⁰ “Van de zijde van het Nederlands Rode Kruis, dat zelfs in eigen magazijnen geen raad weet met de opslag van goederen, is bericht ontvangen een en ander voorlopig in

Wethouder Steef Menken (1909-1997) coördineerde voor het Leidse stadsbestuur de inzameling van hulpgoederen. Coll. Regionaal Archief Leiden.

Leiden te laten.” Het Rode Kruis had al drie dagen na de ramp laten weten dat de inzameling van kleding en meubilair was stopgezet, omdat in de behoefte ruimschoots werd voorzien. Niemand die zich er iets van aantrekt. Na twee weken schat het Rode Kruis dat er voor acht miljoen mensen kleding is gekomen of in aantocht is.⁷¹ Maar de meeste slachtoffers zitten nog in de evacuatiegebieden en hebben vooral nog niks aan meubels.

In het rampgebied gebeuren de “vreemdste dingen met de goede gaven”.⁷² Veel geëvacueerde plaatsen zijn nog verboden gebied; als er goederen worden uitgedeeld is er vaak over. De Leidse uitvoerder D. Fuchs, in mei in Bruinisse bezig een barakkenkamp te bouwen, ziet het dorp bezaaid met honderden schoenen. “Nu vraag ik mij af of dat de dank is aan het Nederlandsche volk”, klaagt Fuchs namens ook drie andere Leidenaren, die in Bruinisse werken, verontwaardigd bij het Leidse college van B en W, “voor de spontane hulp die geboden is door alle lagen van de bevolking, ook de Leidenaren. Ik heb dan ook de moeite gedaan om een zak met schoenen op te rapen, die als bewijs kan dienen.”⁷³ Hij wil dat Van

Kinschot een einde maakt aan “deze schreeuwende toestand”. Het Leidse college wil dat ook en eist een onderzoek naar de schoenen. Volgens burgemeester Michaëlis, die getipt door Fuchs door het Rode Kruis om opheldering wordt gevraagd, ging het hier om een “partij zeer oude schoenen, die wij uit Hilversum kregen en waar veel on-paren tussen zaten”.⁷⁴

‘Kop ophouden’

Leiden zamelt in totaal 214.000 stuks textielgoed in.⁷⁵ Een derde daarvan wordt als votten opgeruimd. Van de rest gaat een groot deel naar de adoptiegemeente Nieuwe Tonge, maar ook naar andere getroffen dorpen als Zevenbergen. In de Leidse opslagplaatsen blijven zo’n 124.000 goederen ongebruikt liggen, waaronder 449 spuwdoekjes voor baby’s, 332 bh’s en 61 paar jarretels.⁷⁶ Het restant wordt tot en met het voorjaar van 1954 onder zo’n vierduizend arme stadgenoten verdeeld. Een gezin in de Irenestraat krijgt een tweepersoonsbed, omdat de dochter van dertien met twee zusjes in één bed en de zoon op de vloer moet slapen.⁷⁷ Het Katholiek Sociaal Bureau aan het Plantsoen vraagt voor een schoenmakersgezin in de Janvossensteeg tweepersoons matrassen en dekens. “Het zijn nette mensen.”⁷⁸ Een Leidenaar oppert het idee een deel van het overschot aan kleding onder de Ambonezen te verdelen, omdat hij had geconstateerd dat hun kleding “absoluut onvoldoende was aangepast aan de wisselvalligheden van het Hollandse klimaat”.⁷⁹ “Het zijn toch ook landgenoten?”

Met adoptiegemeente Nieuwe Tonge heeft Leiden grootse hulpplannen. Gemeenteraadslid L. Questroo komt dinsdag 17 februari het Flakkeese dorp het goede nieuws vertellen. Zo’n tweehonderd leden van het Vrouwen Hulp Korps zijn dan al bezig de huizen in het geëvacueerde dorp droog te boenen. Zij slapen in Dirksland. Politieagenten moeten plunderingen voorkomen. Voor het gemeentehuis treft de Leidenaar een groepje mensen. “Stoere mannen, de gezichten staan ernstig.”⁸⁰ Burgemeester C. van Hofwegen (“Kop ophouden en niet pessimistisch zijn”) is een van die stoere mannen. Questroo vertelt hem van de komende Leidse hulp. “Even komt zijn gezicht uit de plooi en worden er handen geschud... ‘Maar dat is prachtig nieuws, dat wist ik nog niet. Leiden adopteert, maar dat is fijn. Komt u gauw mee naar mijn kamer.’” Daar blijkt dat familie van de burgemeester in Leiden woont en dat hij de Leidse wethouder Jongeleen goed kent. Tijdens de rondleiding door het dorp, waar het water tot twee meter kwam, blijkt bijna alles kapot te zijn. Overal liggen kadavers. “Nieuwe Tonge biedt een troosteloos beeld, een verdrinken dorp. Het leven is er uit...”

Verdronken koeien op de Battenoordse Dijk in Nieuwe Tonge. Foto door A. van Vliet, 1953. Coll. Streekarchief Goeree-Overflakkee.

De directeur van gemeentewerken in Leiden, ir. D. Boogerd, gaat met twee collega's op 19 februari kijken wat er allemaal moet gebeuren. Ten eerste moet het gat in de zeewering dicht. "Wederopbouw kan dus nog niet worden begonnen."⁸¹ Er is dringend behoefte aan een technisch ambtenaar, een "doortastend man" om leiding te geven aan het herstelwerk, omdat de gemeentearchitect in de rampnacht is verdronken. Verder moeten er wc's en douches komen voor de helpers alsook een tankwagen voor de aanvoer van vers water.

Zo'n twee weken later gaan burgemeester Van Kinschot en zijn wethouders Menken en Jongeleen zelf naar Nieuwe Tonge om te kijken. Van Kinschot ziet een "troosteloze ellende", een "catastrophale chaos".⁸² Veertig procent van de huizen is zo ernstig verwoest dat ze moeten worden afgebroken.⁸³ De hulp uit Leiden is dan al op gang gekomen. Administratief ambtenaar N. Melman zit er al om het ambtelijke apparaat weer nieuw leven in te blazen – hij blijft twee maanden – en Boogerd van Gemeentewerken, bekijkt wederom welke voorzieningen er nog moeten worden getroffen. De Leidse GG & GD-arts W. von Lieberstein

komt kijken en chef Gemeentelijke Gebouwendienst J. Voorbach en zijn collega Hillenaar zetten de gemeentelijke technische dienst weer op poten. Burgemeester Van Hofwegen van Nieuwe Tonge omschrijft de Leidse ambtenaren later als het "puikje van Leiden".⁸⁴ Omdat de waterleiding kapot is, zorgt een Leidse tankauto twee maanden voor vers water uit Middelharnis. Verder is er kleding aangevoerd voor de driehonderd mannen die aan de dijken werken en de rommel in het dorp opruimen. Vrouwen en kinderen zijn nog niet teruggekeerd. De verwachting is dat ze niet voor het einde van het jaar in hun huis kunnen terugkeren. "Nieuwe Tonge ziet vol spanning uit naar hetgeen Leiden wil doen. Leiden van zijn kant wil helpen, spoedig en afdoend."⁸⁵

'... de hoeren, jazeker!'

Na terugkomst in Leiden stellen Burgemeester en Wethouders *f* 50.000 beschikbaar voor hulp aan de adoptiegemeente, naast *f* 6.600 voor een barak voor de arbeiders en nog eens ruim *f* 5.000 voor sanitaire voorzieningen.⁸⁶ Leidenaar Brouwer, die op het Noordeinde woont, leent gratis zijn typemachine uit aan burgemeester Van Hofwegen van Nieuwe Tonge.⁸⁷ Menken biedt "groepen vrouwen" aan om de drooggevallen huizen schoon te maken en de huisraadschade op te nemen, een aanbod waar de zwaar getroffen gemeente dankbaar gebruik van maakt. Een ploeg van 24 meisjes van de R.K. vakschool aan het Galgewater onder leiding van lerares Johanna de Goede en "meijuffrouw" G. Bruschke maakt deel uit van deze vrouwelijke hulpcolonnes uit Leiden, ook wel de "meisjesclubs" of "de dames van de modderploeg" genoemd. Uiteindelijk wisselen groepen leerlingen van de twee Leidse huishoudscholen elkaar af bij het schoonmaken van de huizen. Burgemeester Van Hofwegen toont zich "zeer enthousiast over de enorme hulp welke de Leidse meisjes geboden hebben en nog bieden".⁸⁸

Het Nieuwe Tongense PvdA-raadslid Jan Huijsen ziet dat anders. Hij constateert door de aanwezigheid van de Leidse vrijwilligsters "onzedelijke toestanden" in Nieuwe Tonge, waar alleen nog wat mannen zijn achtergebleven.⁸⁹ Van Hofwegen heeft de terugkeer van de vrouwen en kinderen uitgesteld, omdat de kleuterschool als keuken voor de hulpverleners dient. Er zou dus geen school kunnen zijn "en de kinderen zomaar los over het dorp laten lopen, dat mocht niet". Maar Huijsen wil dat de naar het Westland geëvacueerde vrouwen wél terugkeren, omdat de mannen die de rommel opruimen nogal veel belangstelling krijgen voor de vrijwilligsters. "Er waren vrouwen bij die kennelijk nogal een saai huwelijk hadden. En de mannen in Nieuwe Tonge stonden 'op rantsoen', dus dan

vraag je om problemen. Want het gebeurde toch dat je 's avonds zo'n brave huisvader met zijn arm om zo'n griet achter de molen in het donker zag verdwijnen." De vrouw van de burgemeester is het roerend met Huijsens pleidooi eens. "Ja, die had intussen ontdekt dat één van de vrijwilligsters wat al te ondeugend met haar man omging." De Leidse meisjes krijgen een bedenkelijke naam. Tandarts en Rode Kruis-voorzitter W. Sypkens uit Sommeldijk – een dorpje iets boven Nieuwe Tonge – zegt: "Op een gegeven moment hadden we nota bene de lichte brigade uit Leiden op bezoek ... de hoeren, jazeker! Die kwamen op hún manier helpen. Die dachten natuurlijk dat er wat viel te verdienen met zoveel mannen op elkaar. We hebben zo'n snol één of twee nachten in onze Rode Kruispost opgesloten. De politie had toen geen ruimte, want de cellen stonden vol water."⁹⁰

In mei, als Menken nog eens in Nieuwe Tonge kijkt hoe de hulp verloopt, is er nog één groepje meisjes van de R.K. Huishoudschool actief als enquêtrices voor de huisraadschade.⁹¹ Tachtig procent van de bevolking woont er al weer, veelal bij elkaar in.

Menken ziet in vergelijking tot zijn eerdere bezoek een dorp dat "heel wat fleuriger" is. "De straten zijn in ieder geval weer schoon, dus zonder slib, puin en rommel. Leiden heeft aan het herstel een waardevolle bijdrage kunnen geven."⁹² Ambtenaar Fleur van de Leidse Sociale Dienst leidt het rampschadebureau in het dorp. De Leidenaren J. Grosman, elektricien, en P. van der Steen, gasfitter, zijn dan al vijf weken achtereen bezig gas- en lichtleidingen te repareren en de dorpeelingen te helpen bij de reparatie van strijkijzers en radio's, "voor zover er nog iets van overgebleven was". De 120 nieuwe huizen die nog moeten worden gebouwd, zijn een klus voor het Leidse bouwbedrijf Van der Heiden uit de Atjehstraat.⁹³ De bouwsom bedraagt een miljoen gulden. Het Leidse bedrijf mag de klus pas klaren na geheim onderzoek door de gemeente. De directeur van gemeentewerken heeft eerst de schadecommissie Rijnland in de Breestraat gevraagd om "inlichtingen omtrent de vakbekwaamheid en betrouwbaarheid" van Van der Heiden.⁹⁴ De commissie laat weten dat het Leidse bouwbedrijf een gunstige reputatie heeft.⁹⁵

Nieuwe Tonge vraagt Leiden nog om hulp bij het op gang brengen van het kerkelijk leven in de overwegend orthodox protestantse gemeente. Daarom werken enige tijd de Leidse dominees Vossers, De Wit, Kleermaker en Ottevanger in het gebied.⁹⁶ Overleg met de Leidse Jeugd Actie is gepland om ook het verenigingsleven te helpen herleven. "Nieuwe Tonge had enige zeer bloeiende verenigingen", vertelt van Hofwegen Menken, "maar er ontbreekt een actief persoon om op het terrein van het verenigingsleven stimulerend op te treden."⁹⁷

Ontstemming

De innige relatie tussen Nieuwe Tonge en Leiden verslechtert als burgemeester Van Hofwegen in juni in de *Nieuwe Leidsche Courant* opeens zegt dat de hulp van Leiden “beneden de maat” is gebleven.⁹⁸ Alblasserdam, een andere adopterende gemeente, die onder meer de complete inrichting van het dorps huis en de kleuterschool verzorgde, heeft zeker meer gedaan, aldus Van Hofwegen. “We hebben hier niet de indruk dat de bevolking van Leiden voor deze adoptie zo enthousiast is. Had men bijvoorbeeld eens niet voor een bloemetje kunnen zorgen toen de herstelbare huizen weer zover waren dat de bewoners er in konden terugkeren?” Nieuwe Tonge had ook op hulp van de Leidse studenten gehoopt. “Van hun belangstelling is niets gebleken.” Burgemeester Van Kinschot is woedend en eist opheldering van Van Hofwegen.⁹⁹ Vooral ook omdat de Leidenaars het verhaal geloven en in “ontstemming” zijn geraakt over de vermeende gebrekkige hulpverlening.

Van Hofwegen sust de boel. Hij stelt dat de journalist niet goed heeft opgeschreven wat hij gezegd heeft.¹⁰⁰ Niet hĳ, maar de bevolking van Nieuwe Tonge vindt dat de Leidse hulp tegenvalt. Wat hij bedoelde is dat de hulp “meer van bevolking tot bevolking” moet zijn en minder officieel door het stadsbestuur. Dat realiseert Leiden zich ook. Daarom wordt het Burgerij Comité Adoptie Nieuwe Tonge opgericht. Dit comité, met Leidse verenigingen als de speeltuinverenigingen, het Groene Kruis en de Leidse Jeugd Actie en wethouder Van Schaik als voorzitter, moet het lamgeslagen verenigingsleven in Nieuwe Tonge nieuw leven inblazen.¹⁰¹ Het doel is niet zozeer “materiële als wel ideële hulp”.¹⁰² Toch wijst Menken er op dat het niet bij ideële ondersteuning van het verenigingswerk mag blijven. Volgens hem verwacht Nieuwe Tonge ook wel degelijk “materiële hulp” van het burgerijcomité. Geld dus. “De instelling der bevolking is daar nu eenmaal zo.”¹⁰³ Hij oppert een voetbalwedstrijd te organiseren waarvan de opbrengst naar het muziekkorps in Nieuwe Tonge kan gaan.

In het kader van het opkrikken van het gemeenschapsleven houden de Leidse Jeugd Actie en het Leidse Volkshuis tijdens de zomervakantie van 1953 drie weken kinderspelen in Nieuwe Tonge. Bijna tweehonderd kinderen doen drie weken lang elke dag mee aan sport en knutselen. “Men kreeg de indruk dat de gehele Nieuwe Tongense jeugd deelnam”, rapporteert een Leidse jeugdwerker.¹⁰⁴ “Want elk kind dat men in het dorp tegenkwam was wel een bekende van de club en groette op z’n Nieuwe Tongens met: ‘héééé juf’ of ‘héééé meneer’.” Voor de spelletjes en het sporten zijn het sportveld en het schoolplein beschikbaar. “Het

veld was uiteraard in zeer slechte conditie, doch er is toch gebruik van gemaakt.”

Zo komt het allemaal weer goed tussen Leiden en Nieuwe Tonge. Van Hofwegen laat Leiden weten dat zowel de jeugd als de ouders zeer ingenomen zijn “met de wijze waarop de jeugd niet ‘zomaar’ is bezig gehouden, doch verantwoord is geleid in de richting van zelfredzaamheid, het aangename met het nuttige verenigd”.¹⁰⁵ Als dank voor de Leidse hulp krijgt burgemeester Van Kinschot op het Flakkeese eiland in augustus 1955 de zilveren erepenning van de gemeente Nieuwe Tonge. In aanwezigheid van bijna de gehele bevolking van het “vlaggend en dankend” Nieuwe Tonge staat burgemeester Van Hofwegen nog even stil bij de Leidse hulp. “De mannen en vrouwen die uw stad onmiddellijk na de eerste Rampdag naar Nieuwe Tonge zond, worden door ons gezien als de voorlopers van de puinruimers.”¹⁰⁶ De Leidse hulpverleners hebben, volgens Van Hofwegen, een “voortreffelijk voorbeeld van mensenliefde en waarachtige samenwerking” gegeven. Het Leidse college wandelt langs de nieuwe speeltuin, met speeltoestellen beschikbaar gesteld door onder meer de Leidse speeltuinverenigingen en de gemeente, naar de nieuwe raadszaal, waarvan de nieuwe vloerbedekking, het groene laken tafelkleed en een schilderij en twee aquarellen van de schilder Volkers door Leiden zijn geregeld. Daarna verricht Menken nog een “piëteitvolle daad”. Een inwoonster krijgt van hem, zo’n tweeëneenhalf jaar na de ramp, het sigarenkistje met naaispullen dat was gemaakt door een Leidse leerling die op weg naar school bij een aanrijding was overleden.¹⁰⁷ Als afsluiting van de adoptie biedt de Leidse burgemeester Nieuwe Tonge een nieuwe muziekkoezel met het Leidse wapen aan. De oude koepel was door het water vernietigd. Leiden wilde eerst zelf de muziektent bouwen, maar dat wilden de eilanders toch liever zelf doen. Leiden besloot toen maar de rekening te betalen, die uiteindelijk fors hoger (duizend gulden) is dan geraamd. De directeur Gemeentewerken laat na afloop van de adoptie het Leidse college weten de in rekening gebracht kosten aan “de zéér hoge kant” te vinden.¹⁰⁸ De prijzen van het plantenmateriaal zijn bijvoorbeeld dubieus hoog. “Het is niet onmogelijk dat zwarte lonen zijn weggewerkt in de materiaalprijzen.” Ook de keuze van het plantenmateriaal rond de koepel is “niet gelukkig”. “Diverse van de gekochte gewassen zullen aldaar niet goed kunnen gedijen.” Hij durft geen advies uit te brengen wat te doen met de gepeperde rekening. Het Leidse college laat het maar zo en betaalt zonder morren.

‘Weg is dat zware kruis?’

Van Kinschot heeft zelf nog een cadeau mogen bedenken waarmee de adoptie-

gemeente iets terug wilde doen. Leiden besluit dat de dankbaarheid zich het beste toont in een partij bloembakken op het stadhuisplein. Het college van B en W en de gemeenteraad van Nieuwe Tonge komen de bakken begin september 1955 zelf bekijken. Het gaat om vijf bloembakken die op de balustrade van het stadhuis komen aan de kant van de Vismarkt. Chef plantsoenendienst A. Galjaard heeft de bakken van bloemen en planten voorzien. Van Kinschot ziet in de fleurige bakken het symbool van de “zo gelukkig ingezette opbloei van Nieuwe Tonge”.¹⁰⁹ Hij herinnert aan de rampen die Leiden in de loop der eeuwen troffen, zoals het Beleg van 1574, de Kruitramp van 1807 en de Stadhuisbrand van 1929, die net als de Ramp van 1953 “met de inzet van alle krachten” te boven zijn gekomen.

De plichtplegingen tussen Leiden en Vlissingen zijn dan al lang geweest. Die waren in het rampjaar, in juli, al geweest. Bij een laatste bezoek van een Leidse delegatie met onder anderen Van Kinschot, Menken, het comité ‘Leiden helpt Vlissingen’ met Van der Blom en de hoofden van de scholen die de sigarenkistjes hadden gevuld, toonde Vlissingen zich “ontroerd door de spontane hulp en het hartelijk medeleven van de Leidse burgerij”, “evenals in 1945”.¹¹⁰ De Leidse burgemeester verklaarde dat Leiden het tot zijn plicht rekende om in de bange februaridagen ogenblikkelijk bijstand te verlenen. Een aller-, allerlaatste gift was een zogeheten stokladder. Een geschenk van de Leidse brandweer aan die van Vlissingen. Zo’n stokladder, die hadden ze in Vlissingen nog niet.¹¹¹

De eerste evacués die Leiden mocht ontvangen, de familie Molengraaf uit Zuidland, zijn dan al weer drie maanden terug op Putten. Twee maanden verbleef het elftallig gezelschap in het Hervormde Tehuis voor ouden van dagen, ook wel het Gereformeerde Minnehuis genoemd. Vader Molengraaf, arbeider in een vlasfabriek, liet op 2 april 1953 een “dichterlijke ontboezeming” in de krant zetten, als dank voor de Leidse hulp:¹¹²

*Geachte burgers, medemenssen,
Dit 's de familie uit ons land
Die vandaar toen weg moest vluchten
Door de hoge waterstand.
Ja wij zijn U allen dankbaar
Wat U voor ons heeft gedaan.
Die dankbaarheid blijft in gedachten,
Leiden zal ons nooit ontgaan.*

*Nu is de tijd dan weer gekomen,
Vrijdag breekt de dag weer aan
Dat wij allen – zeer gelukkig –
Naar ons eigen huis toe gaan.
Dan is alles weer vergeten?
Weg is dat zware kruis?
Maar wij kunnen nooit vergeten:
Leiden en het Minnehuis.*

Noten

- 1 Gesprek met Jacobus van der Blom in januari 2003.
- 2 Decennialang is aangenomen dat er 1.835 mensen omkwamen. Ramp-historicus Kees Slager publiceerde in zijn herziene versie van zijn boek *De ramp* dat er in de rampnacht een jongetje werd geboren dat enige uren later verdronk en niet in de officiële dodenlijsten heeft gestaan. Kees Slager, *De ramp. Een reconstructie van de watersnoodramp van 1953* (Amsterdam/Antwerpen, herziene druk, 2003) 9.
- 3 *De Ramp. Nationale uitgave met een voorwoord van HM de Koningin* (Amsterdam 1953).
- 4 Korte overzichten van de hulp van Warmond aan het rampgebied verschenen in *De Warmonder* van 22 januari 2003 (van Jaap van Rij) en 29 januari 2003 (van André van Noort). Over de hulp uit Voorhout schreef Emiel van der Hoeven een verslag in het voorjaarsnummer in 2003 van *Dwars op*, uitgave van de Historische Kring Voorhout. De auteur van dit artikel over de Leidse hulp publiceerde op 1 februari 2003 in het *Leidsch Dagblad* (LD) al een artikel over hetzelfde onderwerp. Dat verhaal is de basis van dit, verder uitgewerkte, artikel. Met dank aan het redactiearchief van de *Provinciale Zeeuwsche Courant* (PZC) en de afdeling Post- en Archiefzaken van het stadhuis in Leiden.
- 5 Gesprek Van der Blom, januari 2003.
- 6 Het LD van 5 februari 1953 stelt dat er op maandagmiddag in het stadhuis een 'bespreking' plaatsvond waar het gemeentebestuur besloot een bedrag van f 10.000 beschikbaar te stellen. Volgens het krantenbericht kwam het geld van een anonieme schenker. Het LD van 16 februari 1953 bericht dat het Leidse college op de avond van de ramp al met bestuursleden van het Leidse Rode Kruis heeft vergaderd en dat toen is besloten gezamenlijk geld en goederen in te zamelen en op het stadhuis een centraal bureau voor de hulpverlening in te stellen.
- 7 LD 4 februari 1953.
- 8 LD 2 februari 1953.
- 9 LD 17 februari 1953.
- 10 Op 1 april 1953 werd in de Morspoortkazerne een gedenkplaat onthuld ter herinnering aan het werk van de manschappen in de 'bange Februaridagen'. "Hoewel de kookploegen waren ingesteld op de verzorging van plusminus 200 personen, waren het er ook wel eens 800, die in een minimum van tijd werden bediend." LD 1 april 1953.
- 11 LD 16 februari 1953.
- 12 Brief 5 februari 1953 van D. Vogelenzang aan de curator van de universiteit, archief College van curatoren van de Rijksuniversiteit Leiden 1878-1953, inv.nr. 1940, in Universiteit Leiden.
- 13 LD 3 februari 1953.
- 14 LD 7 februari 1953.
- 15 Ibidem.
- 16 LD 5 februari 1953.
- 17 Brief secretaris Nationale Raad van Advies en Bijstand van het Nationaal Rampenfonds aan B en W Leiden, 11 september 1953, Archief Watersnoodramp 1953 in stadhuis Leiden, hierna aangeduid als Archief Ramp.
- 18 Brief Van Kinschot aan Van Welzen, 5 februari 1953, Archief Ramp.
- 19 LD 17 februari 1953.
- 20 LD 2 februari 1953.
- 21 Ibidem.
- 22 LD 3 februari 1953.
- 23 Verslag bezoek aan de gemeente Nieuwe Tonge op vrijdag 1 mei 1953, Archief Ramp. Op verzoek van burgemeester Van Hofwegen gaan er in mei uit dat pakhuis onder andere twee strijkplanken, twee zinken babybadjes, vijftien wandspiegels, twee wastafels, twintig tuinstoelen, een doos met

- leesboeken en een koperen bloempot naar de Leidse adoptiegemeente Nieuwe Tonge.
- 24 P.J.M. de Baar, 'De speciale band tussen Leiden en Vlissingen', *LD* 1 februari 1993. Nederlandsch Volksherstel koppelde Leiden aan Vlissingen. Onmiddellijk toog het comité 'Leiden helpt', dat al snel tot 'Leiden helpt Vlissingen' werd omgedoopt, aan de slag. Een collecte bracht f 55.000 op en in drie schepen werden goederen met een waarde van f 200.000 naar Vlissingen gebracht. Het Leidse stadsbestuur gaf f 40.000 voor een medisch centrum.
 - 25 *LD* 2 februari 1953.
 - 26 Brief 2 februari 1953 van Van Kinschot aan Kolff, Archief Ramp.
 - 27 Brief Menken aan Kolff, 5 februari 1953, Archief Ramp.
 - 28 *LD* 5 februari 1953.
 - 29 *PZC* 7 februari 1953. Volgens deze krant kwam het transport van het Leidse comité niet op dinsdag aan, maar op woensdag.
 - 30 Gesprek Van der Blom, januari 1953.
 - 31 *LD* 5 februari 1953
 - 32 Brief G. van Rosevelt aan B en W Leiden, 13 februari 1953, Archief Ramp.
 - 33 *LD* 3 februari 1953.
 - 34 Telegram Commissaris van de Koningin van Zuid-Holland aan Van Kinschot, 7 februari 1953, Archief Ramp.
 - 35 *LD* 5 februari 1953.
 - 36 Notitie, z.j., Archief Ramp.
 - 37 Selma Leydesdorff, *Het water en de herinnering. De Zeeuuse watersnoodramp 1953-1993* (Amsterdam 1993) 166.
 - 38 Aldus Leffelaar in zijn verslag in het *LD* van 4 februari 1953.
 - 39 Slager, *De ramp. Een reconstructie* (Goes 1992) 270.
 - 40 Brief Directeur Leidse GG & GD aan B en W Leiden, 2 maart 1953, Archief Ramp.
 - 41 *LD* 6 februari 1953.
 - 42 Ibidem.
 - 43 *PZC* 10 februari 1953.
 - 44 Brief Kolff aan Van Kinschot, 10 februari 1953, Archief Ramp.
 - 45 Brief Kolff aan Van Kinschot, 12 februari 1953, Archief Ramp. De Vlissingse fotograaf J. Dert, die op de rampzondag in een bootje door de Vlissingse binnenstad voer, in Slager, *De ramp*, 169: "Toch was het allemaal niet zo angstig, want je moet bedenken dat het water alleen maar over het muurtje van de Vissershaven was gekomen, maar er geen echte stroomgaten waren, waardoor de stad voor lange tijd onder water zou zijn komen te staan. Bovendien hadden we in Vlissingen tijdens de beschietingen en bombardementen in de oorlog heel wat erger dingen meegemaakt."
 - 46 Zie: Slager, *De ramp*. Slager schrijft op p. 283 dat er nogal wat gemeentebesturen zijn die hun geldinzamelingen niet in de grote pot van het Nationaal Rampenfonds willen zien verdwijnen, maar het genoeg willen smaken herkenbaar als goede gever in een van de rampgebieden op te treden. "Het gevolg is dat er geen dorpje in het rampgebied is, of het wordt door minstens één gemeente geadopteerd."
 - 47 Brief B en W aan VNG, 12 februari 1953, Archief Ramp. Burgemeester Van Kinschot bij de raadsvergadering van 16 februari 1953: "Gelukkig kan Vlissingen niet tot de zwaarst getroffen gemeenten gerekend worden, welke voor adoptie in aanmerking komen. Wij menen dan ook, dat Leiden zijn zorgen zeker ook nog over een andere gemeente in het rampgebied moet uitstrekken." *LD* 16 februari 1953.
 - 48 Slager, *De ramp*, 362.
 - 49 Notulen Burgemeester en Wethouders, 17 februari 1953.
 - 50 Brief Kolff aan Van Kinschot, z.j., Archief Ramp.
 - 51 *PZC* 7 februari 1953.
 - 52 *LD* 6 februari 1953, doorslag persbericht ook in archief Ramp.
 - 53 Jacobus van der Blom, voorzitter van het comité 'Leiden helpt Vlissingen', heeft het

- persbericht niet in de krant zien staan, omdat hij toen al weer met een konvooi in Vlissingen zat. En die heeft hij en niet de gemeente georganiseerd, beweert hij in een telefoongesprek in januari 2003 als hij 89 jaar is. Hij bestrijdt het persbericht van vijftig jaar geleden, maar kan er niet echt boos meer om worden. "Van een prestigestrijd kan ik me niks herinneren. Als die er was, waren we er onmiddellijk mee gestopt."
- 54 Gesprek Van der Blom, januari 1953. Hij is in maart toch nog een keer naar Vlissingen geweest om medische boeken en instrumenten naar een arts te brengen. "Dokter Hartman in de Breestraat was één van de artsen die spullen meegaf." Het comité 'Leiden helpt Vlissingen' onder leiding van Van der Blom krijgt f 145 aan reiskostenvergoeding van de gemeente. Notitie uitgaven watersnoodramp 1953, Archief Ramp.
- 55 LD 10 februari 1953.
- 56 LD 11 februari 1953.
- 57 LD 13 februari 1953.
- 58 LD 14 februari 1953.
- 59 LD 2 februari 1953.
- 60 LD 16 februari 1953.
- 61 Verslag van ds. Kloek in LD 20 februari 1953.
- 62 LD 9 februari 1953.
- 63 Brief Menken aan Leidse scholen, 10 februari 1953, Archief Ramp.
- 64 Ibidem.
- 65 PZC 21 februari 1953.
- 66 Ibidem.
- 67 Brief J.W. Romeyn aan Sociale Dienst Leiden, 25 februari 1953, Archief Ramp.
- 68 Kees Slager heeft voor zijn boek *De ramp* uitgebreid gesproken met Jans vrouw Corry, die haar ervaringen tijdens de ramp op papier heeft gezet. Nadat hun huis in elkaar zakte, wist de familie zich op een stuk hout drijvende te houden. Toen ze nog op de zolder zaten, hadden ze al afscheid van elkaar genomen. "Dat was een moment, dat je je hele leven bijblijft. En ik denk zo vaak: 'Dat moeten ook al die mensen hebben meegemaakt, die het niet hebben overleefd.' Maar wij hebben het overleefd. Hoe het mogelijk was, begrijp ik nog niet" (p. 176). Later begint de familie Romeyn een landbouwbedrijf in de Noord-oostpolder, omdat de dokter Corry Romeyn had afgeraden dat op Duiveland te doen, waar ze vandaan kwamen. "Ik kom nog graag in Zeeland, maar als het stormt zal ik er nooit naartoe gaan" (p. 421).
- 69 Brief Menken aan Leidse scholen, 9 maart 1953, Archief Ramp.
- 70 LD 11 februari 1953
- 71 Slager, *De ramp*, 273-274. Talloze pakhuisen liggen afgeladen vol. De directeur van het Rode Kruis spreekt van een "ramp in een ramp".
- 72 Ibidem, 281.
- 73 Brief D. Fuchs aan college B en W Leiden, 21 mei 1953, Archief Ramp.
- 74 Citeerd in Slager, *De ramp*, 282.
- 75 Notitie Menken, 22 juni 1954, Archief Ramp.
- 76 LD 13 mei 1953.
- 77 Brief Kerkelijke Gezinszorg aan gemeente Leiden, 27 april 1953, Archief Ramp.
- 78 Brief Katholiek Sociaal Bureau aan gemeente Leiden, 27 april 1953, Archief Ramp.
- 79 LD 26 februari 1953.
- 80 LD 19 februari 1953.
- 81 Verslag directeur Gemeentewerken aan B en W Leiden, 20 februari 1953, Archief Ramp.
- 82 LD 28 februari 1953.
- 83 Volgens de *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 16 oktober 1953 heeft de ramp, bij alle ellende, toch ook iets goeds voor Nieuwe Tonge gedaan. Het heeft een ingrijpende sanering mogelijk gemaakt: krotwoningen zijn gesloopt, sloten gedempt, wegen verbreed en kruispunten verbeterd.
- 84 LD 6 september 1955.

- 85 LD 28 februari 1953.
- 86 Notulen Burgemeester en Wethouders, 27 februari 1953
- 87 Brief W. Brouwer aan B en W, 18 april 1953, Archief Ramp.
- 88 LD 13 mei 1953.
- 89 Slager, *De ramp*, 302.
- 90 Ibidem, 304.
- 91 Verslag bezoek aan de gemeente Nieuwe Tonge op vrijdag 1 mei 1953, Archief Ramp. Vanwege het werk in Nieuwe Tonge bieden de meisjes aan een week later op schoolvakantie te gaan om de verloren gegane tijd op school in te halen.
- 92 LD 13 mei 1953. Door de inzet van gemeentepersoneel bij adoptie van Nieuwe Tonge kan Leiden niet meer bijdragen aan de gecoördineerde duurzame hulpverlening onder leiding van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG). De VNG doet in het voorjaar van 1953 tweemaal vergeefs een poging Leidse gemeente-ambtenaren voor hulp in te schakelen. De directeur Sociale Zaken verklaart zijn weigering om personeel voor de VNG af te staan met de mededeling dat zijn ambtenaar Fleur al in Nieuwe Tonge zit. Brief directeur Sociale Zaken aan Menken, 12 mei 1953, Archief Ramp.
- 93 *Nieuwe Leidsche Courant (NLC)*, 13 juni 1953.
- 94 Brief directeur Gemeentewerken aan vereniging schadecommissie Rijnland, 15 mei 1953, Archief Ramp.
- 95 Vereniging schadecommissie aan directeur Gemeentewerken, 16 mei 1953, Archief Ramp.
- 96 LD 13 mei 1953 en NLC 13 juni 1953. In de NLC ontkent Kleermaker dat er in het Flakeese dorp een "hel- en verdoemenis-geloof" is.
- 97 Verslag bezoek aan de gemeente Nieuwe Tonge op vrijdag 1 mei 1953, Archief Ramp.
- 98 NLC 13 juni 1953.
- 99 Brief B en W Leiden aan Van Hofwegen, 26 juni 1953, Archief Ramp.
- 100 Brief Van Hofwegen aan B en W Leiden, 3 juli 1953, Archief Ramp.
- 101 De volgende organisaties maakten deel uit van het comité: Leidse Jeugd Actie, Bond Harmonie- en Fanfarekorpsen, Vereniging Ex Animo, afdeling Leiden van de N.A.T.U., Het Groene Kruis, de R.K. Leeszaal, de Sportraad, Vereniging Handenarbeid, Vormen en Tekenende, de Federatie Speelverenigingen, Mannenkoor Kunst na Arbeid, afdeling Leiden van het W.K.A., het Wit-Gele Kruis en de openbare leeszaal Reuven.
- 102 Verslag bijeenkomst Burgerij Comité Adoptie Nieuwe Tonge, 19 oktober 1953, Archief Ramp.
- 103 Ibidem.
- 104 Verslag van de Leidse vakantiebezigdheden te Nieuwe Tonge, 21 augustus 1953, Archief Ramp.
- 105 Brief Van Hofwegen aan B en W, 19 augustus 1953.
- 106 LD 6 september 1955.
- 107 Ibidem.
- 108 Brief directeur Gemeentewerken aan B en W, 30 december 1955, Archief Ramp. De door Nieuwe Tonge in rekening gebrachte kosten bedroegen f 8.500.
- 109 LD 8 september 1955.
- 110 LD 8 juli 1953.
- 111 Volgens Jan Dröge, *Het stadhuis van Leiden* (Leiden 2001) 54 staat er in de kasten achter het buffet van de lees- en koffiekamer van het Leidse stadhuis een servies dat Vlissingen Leiden geschonken zou hebben als dank voor de verleende hulp na de ramp in 1953. Dat klopt niet. Het servies is Leiden geschonken als dank voor de hulp onmiddellijk na de oorlog.
- 112 LD 2 april 1953.

Wateroverlast na de demping van de Langebrug

Een emotioneel beladen conflict

Pieter Kwaadgras

De overkluisde grachten in de Langebrug en Papengracht werden van gemeente-wege in de jaren 1955 en 1956 gedempt met goede bedoelingen, maar daarna ontstonden onverwacht problemen. Dit is het verhaal van volstromende kelders, spuitende gootsteenafvoeren, putjes en toiletten, gezien door de bril van een oud-bewoner wiens ouders destijds daadwerkelijk overlast ondervonden.¹

Boze bewoners, elkaar tegensprekende ingenieurs, juristen en gemeentepolitici kwamen in het geweer. De emoties liepen hoog op en het papier stapelde zich op. Ten slotte bleef een aantal bewoners en ondernemers met een kater achter. Zij moesten zelf voorzieningen aanbrengen en draaiden voor de schade op.

De gemeente wachtte af en werd niet geconfronteerd met juridische procedures. De plannen voor aansluiting op het centrale rioleringsstelsel gingen door zoals ze waren gepland. Alleen werd er een dynamische regenmeter (pluviograaf) geplaatst op de voormalige brandweerkazerne aan de Langebrug. Zo kon de gemeente zich weren tegen eventuele onterechte schadeclaims. De teleurgestelde bewoners en ondernemers van Breestraat, Langebrug en aangrenzende straten hebben echter van verdere actie afgezien.

Intern heeft men bij de Dienst Gemeentewerken wel lering getrokken uit deze natte en onwelriekende geschiedenis. In het vervolg werden bewoners betrokken bij plannen die gevolgen zouden hebben voor de afwatering van een gebied.

Bewegredenen en voorbereidingen

Op 13 oktober 1954 besloot de gemeenteraad gelden beschikbaar te stellen voor het slopen van de overkluizingen en het dempen van de nog aanwezige grachten

Pieter Kwaadgras bewoonde in de jaren '50 en '60 het pand Diefsteeg 9.

Diefsteeg 9, omstreeks 1957.

in de Langebrug en de Papengracht en voor het aanleggen van rioleringen in de genoemde straten. Deze overkluisde grachten maakten deel uit van Rijnlands boezem en stonden in open verbinding met het Rapenburg en het Steenshuur. Zij verzorgden de afwatering van de straten en woningen in de omgeving. De panden van de Langebrug en de Papengracht loosden direct op de overkluisde grachten, terwijl aansluitende straten via bestaande oude en vaak nog gemetselde riolen ook hierop loosden. Het gebied dat afwaterde via de gracht in de Langebrug was betrekkelijk groot.

Aanleiding om de Langebrug te dempen en hier een riool in aan te leggen, was de slechte staat waarin de overkluizing zich bevond. Aangezien vele rioleringen van huizen aan de Langebrug, Breestraat en Papengracht rechtstreeks op open water in de gracht loosden, werd deze situatie uit een oogpunt van hygiëne niet meer in overeenstemming geacht met moderne maatstaven. Het heeft bij de beleidsmakers dan ook van meet af aan in de bedoeling gelegen de geplande riolering in de Langebrug aan te sluiten op het centrale rioleringsstelsel, waardoor bemaling van het riool mogelijk zou worden. Hierbij werd uitgegaan van het gemengde stelsel, waarbij zowel rioolwater als hemelwater op het beoogde riool zouden uitkomen.

Het dempen van de Langebrug, het afbreken van de overkluizing en het aanleggen van de riolering in de Langebrug werden uitgevoerd in 1956. Destijds verbaasde mijn vader, Joseph Kwaadgras, bewoner van Diefsteeg 9, zich over de relatief geringe afmetingen (40 bij 60 cm) van het betreffende riool, niet beseffend hoeveel discussie dit later zou opleveren. Hij stelde hierover destijds nog een vraag aan een van de uitvoerders van dit project.

Het riool van de Langebrug werd ontworpen door de Dienst Gemeentewerken. Ir. D.Y. Lem was nauw betrokken bij de planmatige voorbereiding, waardoor hij naderhand mede verantwoordelijk werd gehouden voor de problemen met het riool. Lem had destijds wel gepleit voor iets ruimere afmetingen van het riool (50 bij 75 cm).

Boosheid en schrik van de bewoners

Na de voltooiing van het project deden zich vooral tijdens hevige regenbuien ernstige problemen voor: dan stroomden vele kelders onder water. Het water kwam tevoorschijn uit schrobputjes, toiletten en gootsteenafvoeren, maar ook via keldervloeren. Blijkens de handelingen van de gemeenteraad van 12 mei 1958 werd er uit de kelder Diefsteeg 9 op een zondag zo'n drieduizend liter rioolwater weg-

De afbraak van de overkluizing van de Langebrug ter hoogte van Diefsteeg 9, 1956.

gepompt. Voor mijn vader was deze gebeurtenis destijds aanleiding de verantwoordelijke wethouder op zondagochtend op te bellen met het verzoek de problemen zelf in ogenschouw te komen nemen. Wethouder Jongeleen gaf telefonisch opdracht tot het leegpompen van de kelder. Hij verscheen die zondagochtend niet zelf ten tonele.

Een curieuze anekdote is de geschiedenis van een wijnhandelaar aan de Breestraat, die werd geconfronteerd met flessen wijn waarvan de etiketten door het water waren afgeweekt. De wijn moest vervolgens geanonimiseerd voor een eenheidsprijsje en tegen sterk gereduceerd tarief worden verkocht.

Het personeel van de Dienst Gemeentewerken verrichtte een inventarisatie van de problemen die bewoners en ondernemers ondervonden na de demping van de grachten in de Langebrug en Papengracht. Panden aan de Zonneveldstraat, Pieterskerkgracht, Lokhorststraat, Breestraat, Langebrug, Pieterskerkhof, Pieterskerkchoorsteeg, Papengracht en Diefsteeg hadden last van de demping.

De genoemde handelingen van de gemeenteraadsvergadering van 12 mei 1958 geven een betrekkelijk levendig beeld van de toen ondervonden overlast.

De afbraak van de overkluizing van de Langebrug ter hoogte van de Diefsteeg, 1956.

Boze bewoners en verontruste raadsleden

Zestien 'rioolgedupeerden' wendden zich op 3 juli 1957 schriftelijk tot de gemeente. Mijn vader speelde hierbij een coördinerende rol. De zestien bewoners – verenigd onder de noemer 'commissie rioolgedupeerden' – vroegen aandacht voor de door hen ondervonden problemen en drongen aan op een oplossing. Een antwoord van de gemeente bleef echter uit, ook nadat de betrokken groep bewoners zich op 7 december 1957 met een nieuwe brief tot de gemeente had gewend.

In het voorjaar van 1958 was voor de bewoners kennelijk de maat vol. De gemeenteraadsleden werden benaderd en in april 1958 verschenen er diverse artikelen in de plaatselijke en landelijke pers.

Het raadslid J. van Iterson van de Protestants Christelijk fractie stelde het college van B en W schriftelijk vragen en vroeg aan de gemeenteraad de verantwoordelijke wethouder A.J. Jongeleen te mogen interpellieren over de problemen met het riool van de Langebrug. De antwoorden op de door Van Iterson gestelde vragen vindt men terug in de brief van 8 mei 1958 van de directeur Gemeentewerken aan het college van B en W en in de handelingen van de gemeenteraadsvergadering van 12 mei 1958.

Op 2 mei 1958 (tien dagen voor de gemeenteraadsvergadering over de problemen met het riool in de Langebrug) kreeg de 'commissie rioolgedupeerden' schriftelijk antwoord van het college van B en W. In deze brief wordt de onderzochte overlast in verband gebracht met lekkende, poreuze rioolleidingen, lekkende, poreuze keldervloeren en keldermuren en een te lage ligging van wc's, schroobputjes en gootsteenafvoeren. Het college van B en W wees er bovendien op dat de juiste ligging van de oude rioolleidingen niet meer kon worden achterhaald, omdat de overzichtskaarten door de stadhuisbrand verloren waren gegaan. De bewoners kregen het advies aanpassingen in hun woningen aan te brengen. De gemeente stelde de bewoners en ondernemers hiermee verantwoordelijk voor de oplossing van het probleem. De gemeente ging niet in op de reeds aangerichte schade aan goederen en opgeslagen materialen. Voor het uitblijven van een antwoord werd begrip gevraagd; het technische onderzoek nam geruime tijd in beslag. Het college van B en W betreurde wel dat het antwoord hierdoor lang op zich had laten wachten.

Een bewogen gemeenteraadsvergadering

De problemen met de pas aangelegde riolering in de Langebrug werden vervolgens vrij uitvoerig besproken in de gemeenteraadsvergadering van 12 mei 1958. De discussie duurde ruim twee uur. De inbreng van de diverse raadsleden in deze vergadering, zoals vastgelegd in de handelingen en in een tamelijk uitvoerig verslag in het *Leidsch Dagblad*, maakt het mogelijk een goed beeld te krijgen van de emoties van gedupeerde bewoners.

De frustraties en woede over het binnendringende rioolwater en de verontwaardiging over het uitblijven van een reactie van de gemeentelijke overheid waren hoog opgelopen. In reactie op de kritische opmerkingen van gemeenteraadsleden over het uitblijven van een antwoord van gemeentewege op de brieven van de gedupeerde bewoners trok de wethouder het boetekleed aan, ofschoon hij opmerkte de Dienst Gemeentewerken in december 1957 wel tot spoed gemaand te hebben. Voor het overige betoogde hij dat de gemeente geen fouten had gemaakt, en daarentegen met het aanbrengen van terugslagkleppen de bewoners zelfs behoorlijk was tegemoetgekomen. *De gemeente had ook niet kunnen voorzien dat er technische bezwaren aan het daglicht zouden treden na de aanleg van het riool, omdat de gemeente niet op de hoogte was van het bestaan van lekkende en poreuze kelders en lekkende en poreuze rioolleidingen, die onder de huizen liggen*, zo betoogde wethouder Jongeleen.

Er waren geen fouten gemaakt en derhalve kon de gemeente ook niet aansprakelijk worden gesteld voor de schade die was ontstaan. Op dit standpunt zou de gemeente niet meer terugkomen.

Op de vraag of het college van B en W bereid was maatregelen tot verbetering te nemen, antwoordde de wethouder dat de gemeente wel bereid was te onderzoeken of er versneld toe kon worden overgegaan het riool in de Langebrug aan te sluiten op de centrale riolering.

Aan het einde van de discussie nam de gemeenteraad een voorstel aan van de raadsleden Van Iterson en Woudstra. Het college van B en W werd uitgenodigd zo mogelijk binnen drie maanden de gemeenteraad voorstellen te doen toekomen met maatregelen die nodig zijn de lozing van de percelen aan de Langebrug op afdoende wijze te verbeteren. Bovendien verwachtte de raad een raming van de kosten en een tijdsplanning met betrekking tot de uitvoering van de werkzaamheden. Dit voorstel van de gemeenteraad werd na enige discussie met algemene stemmen aangenomen.

Botsende opvattingen van ingenieurs

Op 30 mei 1958 gaf het college van B en W opdracht aan het technisch adviesbureau van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (bureau Dwars, Hederik en Verhey) een onderzoek in te stellen en aanbevelingen te doen om de lozing van de door wateroverlast getroffen percelen te verbeteren. Tevens kreeg de directeur Gemeentewerken opdracht een plan te maken voor de aansluiting van het Langebrug-riool op de centrale riolering.

Op 15 augustus 1958 zond ir. Hederik een voorlopig rapport aan het college van B en W. In deze rapportage (hierna ook genoemd: het rapport van Hederik) werden de ondervonden problemen toegeschreven aan een wijziging in de afwateringstoestand, ontstaan door demping van de Langebrug en de Papengracht en het vervangen hiervan door een riolering. De gevolgen hiervan konden zich manifesteren in een verhoging van de grondwaterstand en een stijging van de waterspiegel in het riool bij hevige regenval. Er ontstond op deze wijze waterdruk in het riool. Wanneer er nu lekke rioleringskanalen onder de huizen liggen en de aansluitpunten van de ontvangstoestellen (putten, afvoeren en toiletten) onder het niveau van de hoogst te bereiken rioolwaterspiegel liggen, ontstonden de problemen die de bewoners van het getroffen gebied ook daadwerkelijk ondervonden. In het rapport werd er op gewezen dat terugslagkleppen in de praktijk vaak niet werken. Opvallend aspect van het voorlopige rapport van Hederik is zijn

stelling dat bij aansluiting van het Langebrug-riool op het centrale rioleringsstelsel de problemen voor de bewoners bij hevige regenval zouden toenemen. Uiteindelijk pleitte Hederik voor de aanleg van een bemalen parallelriool in de Langebrug, waarbij 'huishoudelijk water' en water via dakafvoeren zoveel mogelijk werden gescheiden. Hederik kwam tot een kostenraming van f 115.000 voor het aanleggen van dit riool. Hij gaf echter in overweging dat aanpassingen in de panden die overlast ondervonden waarschijnlijk goedkoper zouden zijn.

Op 22 augustus werd dit voorlopige rapport van Hederik besproken met het college van B en W. Op 1 september ontving het college van B en W het definitieve rapport van Hederik, dat vervolgens werd doorgestuurd naar de commissie Openbare Werken.

In reactie op het rapport van Hederik schreef de directeur Gemeentewerken op 29 oktober 1958 een zeer uitvoerige en uiterst theoretisch getoonzette nota onder de titel 'Nota riolering Langebrug'. Hij keerde zich tegen de oplossing van een tweede parallelriool, als zijnde te duur. Tevens voerde hij praktische en technische bezwaren aan. De nota bevat tal van gegevens waaruit blijkt dat de afdeling Gemeentewerken plaatselijk aanvullend onderzoek verrichtte. Zo werd er een stijging van de grondwaterstand geconstateerd. De directeur Gemeentewerken beklemtoonde overigens wel de bevinding van Hederik dat het riool in de Langebrug voldoende ruim van afmeting was. Tevens onderstreepte de nota het belang van de aansluiting op de centrale riolering. Een aardig detail is de vraag van de directeur Gemeentewerken naar een zelfregistrerende pluviograaf, een regenmeter die ook verschillen in regenintensiteit kan meten. Deze regenmeter zou later op de brandweerkazerne van de Langebrug een plaatsje krijgen, met als motief een middel ter beschikking te hebben zich te verweren tegen onterechte schadeclaims van bewoners.

Op 3 februari 1959 reageerde Hederik kort en bondig op de nota van directeur Gemeentewerken. Hij bleef achter zijn rapport staan, zij het dat hij wat minder positief is in zijn uitspraken. In het dossier van de afdeling Gemeentewerken wordt nog melding gemaakt van een bijeenkomst waarbij zowel Hederik als Lem hun op een aantal aspecten tegenstrijdige opvattingen mochten toelichten.

Uiteenlopende opvattingen over de juridische aansprakelijkheid

Het rapport van Hederik, de 'Nota riolering Langebrug' en het plan voor de aanleg van een verbindingsriool via het laatste stukje gracht van het Levendaal naar de Korevaarstraat bleven vrij lang hangen bij de commissie Openbare Werken.

Op 6 mei 1960 bracht zij advies uit. Uit een verslag van de commissie blijkt dat de leden Van Iterson en Zitman zich, als minderheid in de commissie, niet konden vinden in het standpunt van het college van B en W dat iedere aansprakelijkheid voor de schade van de hand moet worden gewezen. Zij stelden zich op het standpunt dat het nog te vroeg was hierover definitieve uitspraken te doen.

Het college van B en W was inmiddels doende om de juridische kant van de zaak te verkennen. Er verscheen op 29 december 1959 een nota 'Wateroverlast percelen Langebrug', waarin de juridische aspecten aan de orde komen. In het verlengde hiervan bracht de raadsman van de gemeente, mr. Ph.J. de Ruyter de Wildt, advies uit. De opvatting van deze jurist kwam er in het kort op neer dat de gemeente niet aansprakelijk was voor de schade, omdat de overlast het gevolg zou zijn van de *slechte en abnormale toestand van de onderwerpelijke panden* en er tussen de demping van de gracht in de Langebrug en de vervanging hiervan door een riool enerzijds en de ondervonden wateroverlast anderzijds geen causaal verband zou bestaan.

Raadsleden uiten twijfels en kritiek

Nadat het voorgenomen besluit tot het aanleggen van het verbindingsriool van de Langebrug naar de Korevaarstraat, de demping van het laatste stukje Leven-daal en het verbreden van de Groenebrug ter advisering was voorgelegd aan diverse commissies van de gemeenteraad, kwam dit ter finale besluitvorming aan de orde in de gemeenteraadsvergadering van 4 juli 1960. In de motivering van het besluit werd gesteld dat door het aanleggen van het verbindingsriool de overlast was te beperken, doch niet geheel was weg te nemen. De aansprakelijkheid voor de schade werd eveneens besproken en op basis van de argumenten, genoemd door de raadsman van de gemeente, van de hand gewezen. Tijdens de vergadering maakten enkele raadsleden kritische opmerkingen over de wijze waarop de aanleg van het riool technisch was uitgevoerd. Hierbij kwam de lage ligging van het aangelegde riool ook aan de orde. De effectiviteit van de aansluiting van het bestaande riool op het centrale rioleringsstelsel werd op het punt veiligheid betwijfeld. Het raadslid Woudstra voelde in dit opzicht toch nog steeds nattigheid.

Ten aanzien van het afwijzen van de juridische verantwoordelijkheid voor de door bewoners en ondernemers geleden schade was er naast bijval ook twijfel te beluisteren bij sommige raadsleden. Zo uitte het raadslid mr. dr. J. van der Poel (KVP) veel twijfels over de juridisch houdbaarheid van de opstelling van de

gemeente ten aanzien van de aansprakelijkheid. Deze jurist stelde dan uiteindelijk een cruciale vraag: heeft de gemeente bij de aanvang van de demping van de Langebrug kunnen voorzien dat de kelders, in de toestand waarin zij zich toen bevonden, niet meer zouden voldoen aan de eisen die door de nieuwe situatie zouden worden gesteld? Later op die avond zou wethouder Jongeleen hierop kortweg ontkennend antwoorden. Van der Poel zou het voorgenomen besluit van het college van B en W uiteindelijk alleen ondersteunen omdat in de tekst van het besluit een passage over de aansprakelijkheid ontbreekt.

Die avond ging wethouder Jongeleen nog in op de diepe ligging van het riool. Hij betoogde dat deze situatie veel voorkomt in de binnenstad en derhalve niet bijzonder is. Het voorgenomen besluit van het college van B en W werd zonder hoofdelijke stemming aangenomen.

Maatregelen van bewoners en ondernemers

Inmiddels had mijn vader niet stilgezeten. Hij besloot in 1960 de overlast te beperken door het aanbrengen van een rioolafsluiter. Deze werd geplaatst in de rioolafvoer onder de keldervloer in een nisje dichtbij de gevel aan de Langebrug. Wanneer zich nu een hevige stortbui voordeed, kon deze afsluiter voorkomen dat er via de gootsteenafvoer en het in de kelder aanwezige toilet water binnendrong in de kelder. In de praktijk was het probleem hiermee in belangrijke mate opgelost.

Ook andere bewoners en ondernemers, onder wie de exploitant van bioscoop Trianon, troffen maatregelen. Sommige particulieren legden echter het hoofd in de schoot en besloten hun kelders dicht te maken.

Bespreking

Een belangrijk punt is de kwestie van de aansprakelijkheid. Hoewel de gemeente met het uitvoeren van de werkzaamheden op zich rechtmatig handelde, is zij tekortgeschoten in het vooraf voorlichten en waarschuwen van de betrokken bewoners. Uit de nog ter beschikking staande archiefstukken blijkt dat er vooraf geen grondige omgevingsanalyse is verricht. In de nota 'Wateroverlast percelen Langebrug' van 29 december 1959 werd defensief gereageerd op het punt van de voorzienbaarheid van de schade. In de gearchiveerde stukken werd echter geen brief aangetroffen waaruit blijkt dat de gemeente de bewoners en ondernemers in de omgeving voorafgaande aan de uitvoering van het project heeft betrokken bij de uitvoering of hen heeft gewaarschuwd. De gemeente heeft destijds te weinig

De woonkelder onder Diefsteeg 9 gefotografeerd in de richting van de Breestraat, omstreeks 1953.

werk gemaakt van het inschatten van de gevolgen van de demping van de grachten en heeft hierop onvoldoende beleidsmatig ingespeeld. In het boek *Hoogstraat op stelten* (1987) zet de stadsadvocaat mr. J.H.A. Linskens uiteen hoe de gemeente met het voeren van intensief overleg met belanghebbende ondernemers en eigenaren bij de restauratie van de keldergewelven van de Hoogstraat voor zichzelf een heldere juridische positie heeft kunnen bereiken. Op grond hiervan kwam Linskens dan ook tot de conclusie dat er bij dit restauratieproject geen aanleiding was om aan bestuurscompensatie te denken. Dergelijk overleg heeft ontbroken bij de demping van de Langebrug.

Veel aandacht is uitgegaan naar de afmetingen van het riool in de Langebrug. De afmetingen van een riool dienen echter in een context te worden geplaatst. Van belang zijn de berekeningen over de veiligheid, wat de 'faalkans' is van het riool, hoe men dit falen definieert, en ten slotte hoe dit alles zich verhoudt tot de omgeving waarin men het riool aanlegt.

Op basis van het bovenstaande is het dan ook waarschijnlijk te achten dat de

gemeente wel aansprakelijk was voor de aanvankelijk aangerichte schade aan goederen en opgeslagen materialen bij bedrijven en particulieren, alsmede voor de kosten verbonden aan het schoonmaken en reinigen.

Het is curieus dat de gemeente op het niveau van de wethouder geen poging heeft ondernomen tot een informeel gesprek met de bewoners te komen. Door het langdurig uitblijven van enig levensteken van de gemeentelijke overheid nam de boosheid en frustratie van de gedupeerde bewoners en ondernemers alleen maar toe. De tijdgeest van de vijftiger jaren was hier waarschijnlijk mede debet aan. Het betrekken van bewoners bij het realiseren van grote infrastructurele werken was toen nog geen gemeengoed.

De directeur Gemeentewerken en de wethouder stelden zich beiden weinig flexibel op. Het was ten slotte de gemeenteraad die het initiatief moest nemen om tot een bestuurlijke afwikkeling van de problemen te komen.

Ten slotte draagt de communicatie tussen de zestien bewoners en de verantwoordelijke wethouder alle kenmerken van een symmetrische escalatie, die uiteindelijk leidde tot een voor de bewoners (deels ondernemers) negatieve uitkomst. Wellicht hadden initiatieven om te komen tot een informeel overleg vanuit de bewonersgroep tot een beter resultaat kunnen leiden en heeft de publiciteit juist een meer inschikkelijke houding van de gemeente in de weg gestaan.²

Noten

Geraadpleegde literatuur en bronnen

Handelingen gemeenteraad, 12 mei 1958 en 6 juli 1960.

Leidsch Dagblad, 13 mei 1958.

H.J.A. Linskens, 'Eigendomsrecht en bestuurscompensatie. Juridische aspecten' in: L. Barendregt e.a., ed., *Hoogstraat op stellen. De restauratie van de kelders onder de Hoogstraat en van de Visbrug te Leiden* (Leiden 1987) 85-91.

[Ton van Noort, ed.], *Water in de wijk. Verleden, heden en toekomst van water in de Leidse Pieters- & Academiewijk en Levendaal-West* (Leiden 2002).

G. Vaes en J. Berlamont, Laboratorium voor Hydraulica K.U. Leuven: 'Waarom overstromen rioleringen?', januari 2003.

'De demping van de overkluisde gracht en de aanleg van een riolering in de Langebrug, 1958-1960'; het betreft hier waarschijnlijk een schaduw dossier bijgehouden door wethouder Jongeleen, dat bij het Regionaal Archief Leiden als volgt is gearriveerd: archiefnr. 550; toegang 550, inv. nr. 411.

Dossier Langebrugdemping 1957-1960 gemeentesecretarie en het dossier riooldemping Langebrug van de afdeling Gemeentewerken.

1 De aanleiding tot het schrijven van dit artikel was de restauratie van het pand Diefsteeg 9 te Leiden, het huis waarin ik ben opgegroeid. Het prachtige resultaat van deze restauratie bracht mij ertoe de geschiedenis van dit huis voor de nieuwe bewoners in kaart te brengen. Bij een bezoek aan het Regionaal Archief Leiden kreeg ik het boek *Water in de wijk* in handen. In dit boek stond het verhaal van 'Thomas Osendrop' (in werkelijkheid mijn

vader, Joseph Kwaadgras), die werd geconfronteerd met het onheil van 'cryptisch water'. Dit verhaal is de redactionele bijdrage van mr. ir. L. Barendregt, oud-directeur gemeentewerken, aan dit boek. De correspondentie die ik met hem mocht voeren, motiveerde mij tot verder onderzoek, wat uiteindelijk de basis ging vormen voor dit verslag.

2 Dit artikel is geschreven vanuit het perspectief van een oud-bewoner, wiens ouders destijds daadwerkelijk ernstige hinder hebben ondervonden na de aanleg van het riool in de Langebrug. De weergave en selectie van de gebeurtenissen kunnen dan ook niet als volledig objectief worden beschouwd. Vanuit het geschetste gezichtsveld heb ik er wel naar gestreefd een zo compleet mogelijk overzicht te geven. Ik heb mij hierbij gebaseerd op de vermelde informatiebronnen. Veel dank ben ik verschuldigd aan mr. ir. L. Barendregt, die mij door zijn redactionele bijdrage aan het boek *Water in de wijk* heeft geïnspireerd om verder onderzoek te doen. Daarnaast heeft hij mij op bondige en heldere wijze, zowel schriftelijk als mondeling, uitleg gegeven over een aantal technische aspecten die destijds aan de aanleg van het riool waren verbonden. Hierdoor werd deze problematiek ook voor een leek toegankelijk. Ten slotte heeft hij mij geholpen met het opsporen van een aantal archiefstukken die ik op eigen kracht niet had kunnen inzien. Tot slot ben ik ook dank verschuldigd aan het personeel van het Regionaal Archief Leiden, dat mij steeds geduldig en vriendelijk behulpzaam was bij mijn speurtocht in het archief.

Luchtfoto van het laboratorium vanuit het zuidoosten, 1924. KLM Aerocarto.

De bouwgeschiedenis van het Kamerlingh Onnes Laboratorium te Leiden, 1856-2004

David Geneste

De bouwgeschiedenis van het Kamerlingh Onnes Laboratorium aan het Steenschuur te Leiden wordt in grote mate bepaald door het streven naar meer bruikbaar vloeroppervlak en een grotere doelmatigheid van de inrichting. Het resultaat was een aaneenschakeling van soms provisorische en soms doordachte, maar immer ingrijpende verbouwingen en uitbreidingen van het oorspronkelijke ontwerp uit 1856. De hier gereconstrueerde bouwgeschiedenis brengt aan de hand van literatuur en archief- en beeldmateriaal chronologisch de belangrijkste ingrepen in kaart.¹

Voorgeschiedenis

Het besluit tot de oprichting van een 'Gebouw bestemd voor het onderwijs in de Natuur-, Schei- en Ontleedkunde' voor de Leidse universiteit in 1856 dient geplaatst te worden in het kader van de explosieve groei die het natuurwetenschappelijke bedrijf in Europa in de tweede helft van de 19de eeuw doormaakte. Tot die tijd waren de universitaire fysica en chemie gehuisvest geweest in niet veel meer dan provisorisch uitgeruste kabinetten in een van de universitaire gebouwen of, in het ergste geval, in woonhuizen in de binnenstad. Veranderende opvattingen over de beoefening en status van de natuurwetenschappen in de 19de eeuw, waarbij onder andere experimenten door hoogleraren en studenten zélf werden uitgevoerd, maakten een omvangrijk instrumentarium en een meer doelmatige, flexibele en representatieve behuizing noodzakelijk.²

Bij de Leidse universiteit was deze situatie rond 1850 niet veel anders. Hier was de scheikunde ondergebracht in een *Laboratorium Chemicum* dat zich achtereenvolgens in de Hortus Botanicus, in de achtertuin van Rapenburg 67 en aan de Nonnensteeg bevond; het *Theatrum Physicum*, voor de natuurkunde, had zijn stek eveneens aan de Nonnensteeg, maar verhuisde in 1823 naar het nieuw

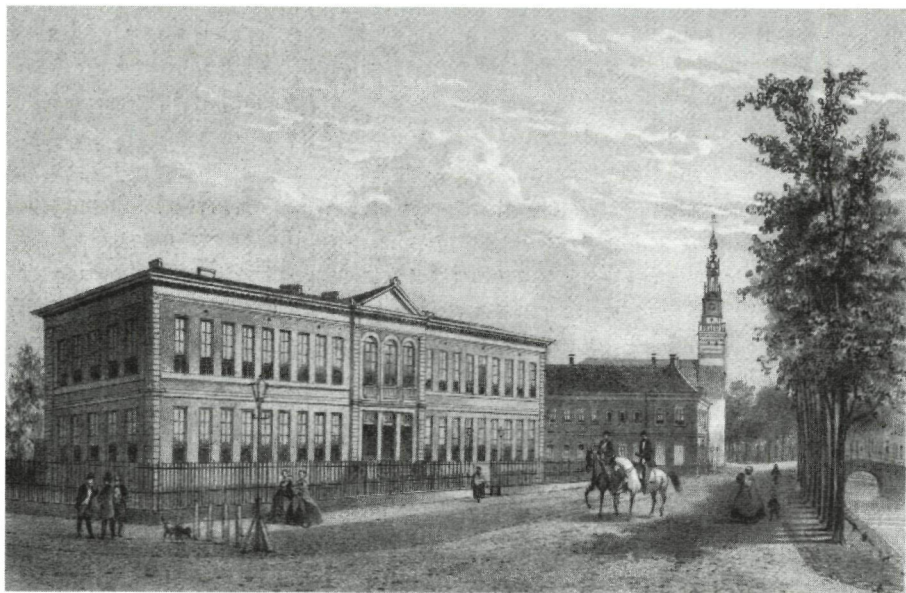
David Geneste is bouwhistoricus.

pand op de hoek van de Houtstraat met de Papengracht (het huidige Museum van Oudheden) om zo de historische instrumentenverzameling beter te kunnen conserveren.³ Ondanks deze geleidelijke vooruitgang in de behuizing heerste er bij de docenten en studenten grote onvrede over de slechte werkomstandigheden. De toenmalige hoogleraar chemie A.H. van der Boon Mesch (1804-1874), die voor zijn scheikundige onderwijs sinds 1828 aangewezen was op het omgebouwde laboratorium van de Industrieschool aan de Aalmarkt, diende bij de curatoren van de Leidse universiteit in 1846 daarom een volledig uitgewerkt plan in voor een nieuw chemisch laboratorium dat meer studenten en nauwkeurigere proefnemingen kon faciliteren. In dezelfde tijd deed ook de hoogleraar in de natuurkunde, P.L. Rijke (1812-1899), zijn beklag over het kleine en donkere zaaltje in het pand op de hoek van de Papengracht en de Houtstraat. Aangemoedigd door de ontevredenheid onder de studenten, stuurden curatoren in 1854 een ontwerp naar de minister voor een *nieuw aanzienlijk gebouw* met ruimte voor de chemie (inclusief ruim auditorium), fysica en een anatomisch kabinet en theater. Dit gebouw was gepland op de Kleine Ruïne en begroot op 200.000 gulden. Hiervan stelden curatoren voor de helft uit eigen inkomsten te financieren. De minister had echter ernstige financiële bezwaren en de 'architect des konings' Henri F.G.N. Camp (1821-1875) werd verzocht een ontwerp te maken voor de helft van dit bedrag. Uiteindelijk werd de bouwsom van 150.000 gulden grotendeels door de universiteit zelf verstrekt.

De van oorsprong Henegouwse Camp had zich in 1853 in Den Haag gevestigd om de verbouwing van paleis Noordeinde te leiden, nadat hij al in 1851 voor Willem III de 'comediezaal' van paleis Het Loo had verbouwd.⁴ Hij had een reputatie opgebouwd als vertegenwoordiger van een nuchtere, neoclassicistische vormtaal, een trant die bij tal van opdrachtgevers destijds zeer in de smaak viel. Naast zijn functie als hofarchitect bleef Camp particulier architect, in welke hoedanigheid hij het Leidse laboratorium, de Sterrewacht (1859) en het Academisch Ziekenhuis (1867) aan de Steenstraat ontwierp.

Het nieuwe laboratorium in de periode 1859-1882

De Leidse gemeenteraad stelde de grond kosteloos beschikbaar en in het najaar van 1857 werd begonnen met het *heijen der palen* door de aannemer, de heer Van Berkum uit Utrecht.⁵ In 1858 was het uitwendige gereed en op 20 oktober 1859 werd het nieuwe laboratorium op feestelijke wijze in gebruik genomen. Het laboratorium kwam op het sinds 1807 braakliggende terrein van de Kleine

Voorgevel van het laboratorium gezien vanuit het zuidwesten. Litho door P.W.M. Trap naar G.J. Bos, ca. 1860.

Ruïne. Het stond geheel vrij met een riante tuin aan de achterzijde en was omgeven door vier straten. De hoofdgevel liep evenwijdig aan het water en sprong iets terug ten opzichte van de rooilijn van het Rapenburg en het Steenschuur. Camp had een gebouw op T-vormige grondslag ontworpen, waarin de verschillende disciplines en verzamelingen een eigen vleugel kregen: de scheikunde in het linkerdeel, de natuurkunde in het rechterdeel, en de ontleedkunde in de vleugel aan de achterzijde (de lange stok van de T) met een halfronde uitbouw van één bouwlaag aan de kopse kant waarin de sectietafel met theater ondergebracht waren. Door een gebrek aan gelden (en spoedig ook ruimte), werd besloten te wachten met de huisvesting van de fysiologie. Interessant in dit kader zijn ook twee ontwerptekeningen voor een ronde ijskelder, gesitueerd direct naast het later gebouwde Fysiologisch Laboratorium op de hoek van de Nieuwsteeg en de Zonneveldstraat.⁶

De lange, symmetrische voorgevel werd opgetrokken in een classicistische stijl afgewerkt met neo-Griekse elementen. Deze verheven trant werd rond 1850 zeer frequent toegepast bij voorname, representatieve gebouwen. De voor- en zijgevels van het hoofdbouwwerk zijn 21 vensterassen lang en vijf breed, en verdeeld over

twee identieke verdiepingen. De centrale hoofdentree heeft een bordestrap en is geplaatst in een licht geprononceerde en drie assen brede risaliet die wordt bekroond door een fronton dat oorspronkelijk was voorzien van Grieks-geïnspireerde sculpturen in de vorm van drie akroterieën. Met uitzondering van de rijker uitgevoerde middenrisaliet, bestaat de opzet van sober uitgevoerde gevels uit achtruits-vensters, geblokte lisenen op de hoeken, omlopend lijstwerk van natuursteen en een monumentale kroonlijst.

Bij binnenkomst door de hoofdentree was er eerst een vestibule en trappenhuis met dubbele bordestrap die naar de eerste verdieping en de drie afdelingen leidde. Getuige de gerestaureerde trap in de linkervleugel van het huidige gebouw, moet het centrale trappenhuis monumentaal van uitvoering zijn geweest, met een bordes en hardstenen trappalen en treden.⁷ Vanuit het centrale trappenhuis verkreeg men links toegang tot de chemie, rechts tot de fysica en rechtdoor tot de anatomie. Behalve de representatieve hoofdingang en trap, was elke afdeling voorzien van eigen ingangen aan de achterzijde en van interne trappen.

Over de inwendige opzet en het praktisch functioneren van het gebouw direct na oplevering is het meeste bekend met betrekking tot de fysica in de rechtervleugel.⁸ Hier waren op de begane grond drie identieke werkkamers voor praktische oefeningen, een grotere collegezaal en een aparte werk- en zitkamer voor de hoogleraar; de bovenverdieping was bestemd voor het natuurkundig kabinet. Het bestek geeft waardevolle informatie over de opzet en de constructie van het gebouw, dit in relatie tot de activiteiten en experimenten die daar plaats hadden. Zo zijn de balklagen over de gehele lengte van het gebouw 'van midden tot midden gemeten', wat betekent dat ze op de buitenmuren rusten en er dus geen gebruik is gemaakt van dragende (dwars geplaatste) tussenmuren.⁹ Er lijkt echter één uitzondering. De lengtedoorsnede van de rechtervleugel van het gebouw, die in zijn geheel in gebruik was bij de fysica, laat zien dat een deel van de vleugel op de eerste en tweede verdieping is voorzien van dwars geplaatste en kortere balklagen of in ieder geval van een andere balkstructuur dan die voor de rest van het gebouw is gebruikt. Meer specifiek betreft het hier twee rechthoekige ruimtes, waarin proeven met natuurkundige instrumenten werden gedaan (begane grond) en opgesteld (eerste verdieping) en die derhalve een meer solide ondergrond behoeften of waar aan de balken instrumenten opgehangen moesten kunnen worden, dit alles ten bate van nauwkeurigere experimenten. Ook in de linkervleugel, die voor de chemie, lijkt er in het meest linkse lokaal op de eerste verdie-

ping gebruik gemaakt te zijn van een dwars geplaatste balklaag die wordt ondersteund door twee (waarschijnlijk gietijzeren) zuiltjes, dit ter overspanning van de op specifiek verzoek van Van der Boon Mesch aangebrachte 'grote' collegezaal.

Het laboratorium werd bij oplevering in 1859 met gemengde gevoelens ontvangen. Enerzijds was er waardering voor de *ruime gangen en sierlijke trappen* waarbij alles *op hechte en groote* schaal gebouwd was en *luchtigheid en licht* prioriteit hadden gehad.¹⁰ De direct betrokkenen waren echter minder enthousiast. De functionaliteit en omvang van het laboratorium konden bij de inwijding nog enige hoop oproepen, maar een jaar later werd het gebouw te klein en verouderd bevonden. Zo moest het al voor de opening aangepast worden om de natuurkundige instrumentenverzameling *voor togt te bewaren*.¹¹ Ook over het uiterlijk was men allerminst tevreden: het gebouw, met zijn *nederigen voorgevel en bespottelijk, tweeslachtig bolvormig achterdeel* werd in de studenten Almanak van 1860 een *monstrum horri[b]ile visu* (een gedrocht met een verschrikkelijke aanblik) genoemd.¹² Het grootste bezwaar was echter de beperkte functionaliteit, te meer

*De achterzijde van het laboratorium met tuin gezien vanuit de Zonneveldstraat, omstreeks 1860-1867.
Coll. Historisch Academisch Museum.*

omdat de bij het ontwerp en inrichting betrokken hoogleraren Van der Boon Mesch en Rijke in het nieuwe laboratoriumgebouw weinig anders deden dan wat zij al jaren deden: het geven van demonstratiecolleges. Van 'moderne' werkruimtes voor praktische oefeningen was geen sprake. De derde hoogleraar die het laboratorium betrok, de anatoom H.J. Halbertsma, was de enige die het gebouw min of meer naar de eisen van zijn tijd gebruikte. Typerend is Halbertsma's sarcastische opmerking, uitgesproken tijdens zijn rectoraat in 1865, waarbij hij de hoop uitsprak *dat de nieuwe gebouwen zoodanig worden uitgevoerd, dat zij tot het gebruik waarvoor zij bestemd zijn, met zorg worden geschikt gemaakt en er thans niet, gelijk weleer, een klooster in een gehoorzaal, een huis Gods in een theatrum anatomicum en een weeshuis in een ziekenhuis veranderd worden*.¹³ Toen J.M. van Bemmelen en A.P.N. Franchimont in 1873 tegelijkertijd hoogleraar in respectievelijk de anorganische en organische chemie werden, troffen zij tot hun grote ontzetting een totaal verouderd en ontoereikend chemisch laboratorium aan. Vooral Franchimont was ontzet over de te kleine collegekamers, het ontbreken van magazijn- en kelderruimtes, de onlogische indeling van de vertrekken en de beperkte ventilatiemogelijkheden. Volgens hem was er *bij de bouw zelfs niet gelet op de meest bescheiden eischen voor een chemisch laboratorium: noch wat materialen noch wat indeeling betreft*.¹⁴ De beide hoogleraren probeerden het laboratorium daarom direct zo goed mogelijk voor het praktisch werken in te richten: zo werd een werkzaal door Franchimont als privé-laboratorium in gebruik genomen en de vroegere werkkamer van Van der Boon Mesch door Van Bemmelen ingericht. Twee werkruimtes bleven voor de studenten over; de grote collegezaal op de eerste verdieping werd namelijk in tweeën gesplitst. Maar nog grotere ingrepen zouden pas vanaf de jaren 1880 plaats hebben.

De eerste verbouwingen onder Kamerlingh Onnes in de periode 1882-1903

Ook bij de afdeling natuurkunde in de rechtervleugel van het laboratorium kampte men met ruimtegebrek. Op de begane grond waren maar twee ruimtes waarin praktische proeven gedaan konden worden, een kleine kamer voor de hoogleraar en een zeer bescheiden werkplaats voor de (enige) amanuensis in het souterrain. De gehele eerste verdieping diende als fysisch kabinet waar de omvangrijke instrumentenverzameling uitgesteld stond. Deze achterhaalde opzet veranderde met de komst van Heike Kamerlingh Onnes (1853-1926), die in 1882 Rijke opvolgde en tot hoogleraar in de experimentele natuurkunde en de

meteorologie benoemd werd.¹⁵ Met zijn credo 'door meten tot weten', wat zoveel betekende als dat proefondervindelijk onderzoek centraal moest staan, bouwde Kamerlingh Onnes de volkomen onbruikbaar geworden werkplaatsen om tot enkele van de meest geavanceerde onderzoekslaboratoria ter wereld. Om dit niveau te bereiken had Kamerlingh Onnes zich verdiept in de prestigieuze laboratoria van Straatsburg, Göttingen en Leipzig, waarbij in het bijzonder dat van Straatsburg hem tot voorbeeld strekte. Ook Kamerlingh Onnes' studie-ervaringen in het laboratorium van de Duitse chemicus Robert Bunsen te Heidelberg aan het begin van de jaren 1870, speelden een rol bij de herinrichting van het Leidse laboratorium.¹⁶

De eerst drie jaar van zijn aanstelling gebruikte Kamerlingh Onnes om zijn vleugel in het laboratorium inwendig te reorganiseren en geschikt te maken voor de noodzakelijkste onderwijs- en onderzoeksdoeleinden.¹⁷ Zo werd de instrumentenverzameling verplaatst naar twee kamers op de zolder en kwam de eerste verdieping vrij voor onderwijs aan de medici. Toen bleek dat er geen geld beschikbaar gesteld zou worden voor de bouw van een geheel nieuw fysisch laboratorium en dat de verhuizing van de chemie nog enige tijd op zich zou laten wachten, begon Kamerlingh Onnes zich vanaf 1885 te concentreren op de inrichting van zijn eigen laboratorium op de begane grond van de fysische vleugel. Leidend principe hierbij was dat iedere gevorderde student een werkkamer voor onderzoek met een eigen instrumentarium toegewezen kon krijgen. Deze privé-laboratoria kwamen aan een centrale gang te liggen, waartoe enkele tussenmuren uit de bestaande situatie verwijderd moesten worden. Ook had Kamerlingh Onnes in 1884 een plan ingediend voor twee nieuwe aanbouwen in de tuin ten noorden van het gebouw, die de basis zouden gaan vormen voor zijn wereldbepaalde lage-temperaturenlaboratorium. Deze uitbreiding werd uiteindelijk pas in 1890 tegen de achterzijde van het hoofdgebouw gerealiseerd, gevolgd in de periode tot aan 1903 door een reeks van aanbouwsels.¹⁸ Deze bijgebouwen waren één bouwlaag hoog, rechthoekig van grondplan en door een doorlopende inwendige gang met elkaar verbonden voor een zo effectief mogelijk gebruik. Ze kwamen te liggen in de tuin naast en achter de oorspronkelijke fysische vleugel aan de zijde van de Langebrug. Voor de bouwtrant werd een vereenvoudigde variant van het (neoclassicistische) hoofdgebouw gekozen. Twee opvallende elementen in het geheel waren de vrijstaande schoorsteen van het ketelhuis, achter op het terrein en, op de hoek Langebrug-Zonneveldstraat, rechts van het Fysiologisch Laboratorium, het vrijstaande gasmetergebouw. Deze locatie werd vanaf

Het Kamerlingh Onnes Laboratorium gezien vanuit het zuiden, midden 20ste eeuw.

1906 de zetel van de afdeling theoretische natuurkunde onder leiding van H.A. Lorentz (1853-1928). Het *Kabinet van Natuurkundige Werktuigen* ging vanaf 1887 door het leven als *Natuurkundig Laboratorium en Kabinet*.

Over de geschiedenis van de chemische en anatomische vleugels in dit tijdvak is niet bijzonder veel bekend. Waarschijnlijk heeft het vooruitzicht van de verhuizingen van deze afdelingen de realisatie van ingrijpende en kostbare verbouwingen en uitbreidingen gestremd. In 1885 betrok de anatomie een gloednieuw laboratorium naast het Academisch Ziekenhuis aan de Steenstraat, het zogenaamde *Boerhaave Laboratorium* van de Rijksbouwkundige voor Onderwijsgebouwen enz. Jacobus van Lokhorst. De hierdoor overbodig geworden en onpraktische halfronde snijzaal aan de kopse kant van het laboratorium aan het Steenshuur werd afgebroken. Het anatomische kabinet bleef daarentegen waarschijnlijk nog een tijd in het oude laboratorium gehuisvest. De anorganische chemie verhuisde in 1901 naar een nieuw laboratorium in Vreewijk, gevolgd door de organische chemie in 1918. Hierdoor kwam er aanzienlijk meer ruimte vrij in het hoofdgebouw, maar het is niet bekend of en, indien zo, hoe deze ruimte werd verdeeld en ingericht door de chemici en fysici.

De tweede uitbreiding in de periode 1918-1922

Het hart van de talloze uitbreidingen van het fysisch laboratorium aan het einde van de 19de eeuw bestond uit de 'koudste plek ter wereld', het lage-temperatu-

renlaboratorium waarin Kamerlingh Onnes op 10 juli 1908 het gas helium via een vijftrapscascade bij een temperatuur van -259°C vloeibaar wist te maken en waarvoor hij in 1913 de Nobelprijs voor natuurkunde toegekend kreeg.¹⁹ Hoeveel waardering dit grensverleggende onderzoek ook afdwong, het laboratoriumcomplex kampte in de jaren 1910 met een nijpend gebrek aan ruimte en adequate faciliteiten. Na het vertrek van de anatomie en de anorganische chemie, kwam er wel extra ruimte in het hoofdgebouw vrij, maar het zou tot 1918 duren voordat de fysica het gehele gebouw tot haar beschikking kreeg en er ingrijpende plannen tot herinrichting op tafel kwamen. En hoewel er nog enige tijd wederom sprake was van de bouw van een geheel nieuw fysisch laboratorium, werd er in 1918 overgegaan tot de langverwachte verbouwing, uitbreiding en vernieuwing van het bestaande complex. In nauwe samenwerking met de hoogleraren Kamerlingh Onnes, Lorentz en Kuenen, maakte architect P.J.M. van Oerle, districtbouwkundige voor de Rijksuniversiteitsgebouwen te Leiden, onder toezicht van de Rijksbouwkundige voor de gebouwen van onderwijs enz., J.A.W. Vrijman, uitbreidings- en verbouwingsontwerpen.²⁰ Op 18 november ging de eerste schop de grond in en de daaropvolgende jaren verrees het nieuwe laboratorium als een *phoenix uit de asch*.²¹

Behalve talloze interne verbouwingen werden geheel nieuwe afdelingen opgetrokken die werden geconcentreerd op twee locaties. Ten eerste werd de hoofdingang verplaatst naar de Nieuwsteeg. Hier werden ook twee werkkamers voor de instrumentenmakerij, een prepareerkamer, enkele kleinere vertrekken en een indrukwekkende collegezaal op de eerste verdieping gerealiseerd. De amfitheater-vormige zaal lag in het verlengde van Camps neoclassicistische voorgevel en werd derhalve in een vergelijkbare trant opgetrokken. Inwendig bood de zaal plaats aan 147 toehoorders en de galerij aan 50. Zij was voorzien van een moderne projectie-inrichting en zeer uitbundig gedecoreerd. Bij de laatste verbouwing is deze zaal zoveel mogelijk in de oorspronkelijke toestand teruggebracht, waarbij veel aandacht is uitgegaan naar de oorspronkelijke kleurstelling.

Een volgende ingreep betrof de bebouwing aan de andere zijde van het complex. Hier werd het gebouwtje van de afdeling theoretische natuurkunde aan de Langebrug 111 met een bouwlaag verhoogd, uitgebreid met een collegekamer, bibliotheek, lees- en enkele werkkamers, en verbonden met de aanpalende laagbouw van de experimentele natuurkunde. De nog resterende open ruimtes in de tuin werden verder bebouwd, onder meer met twee kamers voor elektrotechnische metingen. Tegen de centrale risaliet van de voorgevel (de voormalige

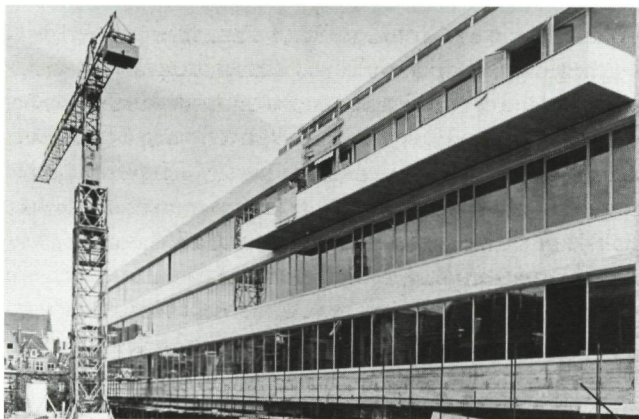
hoofdingang) werd, opmerkelijk genoeg, een portiek met balkon in dezelfde stijl als het hoofdgebouw geplaatst, dat dienst ging doen als lokaal voor de galvanometers (om zwakke elektrische stroom te meten).²²

In de krappe jaren 1930 moest Kamerlingh Onnes' uitbreidingsplan in de kast blijven liggen.²³ Als eerbetoon werd het laboratorium in 1932 wel omgedoopt in 'Kamerlingh Onnes Laboratorium'. Op 3 november 1933 werd aan de zijde van de Langebrug ter hoogte van de afdeling theoretische natuurkunde het zogenaamde 'Lorentzpoortje' in de gevel aangebracht. Het ontwerp kwam van de kunstenaar Franzen Heslenveld.²⁴ In dezelfde periode werd ook het ketelhuis en de brandstoffenruimte aan de Langebrug met een bouwlaag verhoogd.

Uitbreiding- en nieuwbouwplannen vanaf 1960

Reeds ten tijde van Kamerlingh Onnes hadden er plannen bestaan om de fysica uit te breiden op de locatie van het fysiologisch laboratorium aan de Zonneveldstraat. Dit gebouw, dat in 1867 naar een ontwerp van *den Heer v. Gelder* voor de Amsterdamse fysioloog Adriaan Heynsius (1831-1888) werd gebouwd, was eveneens opgetrokken in neoclassicistische stijl en had uitwendig alle schijn van een statig landhuis.²⁵ Eén vleugel van de begane grond was bestemd voor de fysiologische chemie. Deze bestond uit een laboratorium met zuurkast en donkere kamer, een weegkamer en een titreerkamer. In de andere vleugel bevonden zich de woon- en werkvertrekken van de custos en een *kamer voor vivisectiën*. Boven het laboratorium bevonden zich op de eerste verdieping de collegezaal, de kamers van de hoogleraar en van de assistent, een kamer voor microscopie, en een *physische kamer*. In dit vertrek konden instrumenten trilvrij opgesteld worden, omdat ze geplaatst waren op een tweede balklaag, die losstond van de loopvloer. Dat het laboratorium goed functioneerde blijkt wel uit een bezoek van de Franse fysioloog Charles Richet in 1879. Hij omschreef het als *zeker het grootste en best ingerichte van de Hollandse fysiologische laboratoria*, dat in Frankrijk navolging diende te krijgen.²⁶ Net als bij het laboratorium aan het Steenshuur het geval was, werd het fysiologisch laboratorium herhaaldelijk ingrijpend verbouwd en uitgebreid, het meest ingrijpend in 1874 met de toevoeging van twee vleugels, en in 1914-1915.

Een van de aanleidingen voor het vertrek van de fysiologie uit het hoofdgebouw was ongetwijfeld het regelmatig terugkerende conflict tussen de fysioloog Willem Einthoven en de vijftig meter verderop actieve Kamerlingh Onnes, wiens luidruchtige proeven regelmatig interfereerden met de trillinggevoelige on-

*De uitbreiding aan de Zonneveldstraat, 1967.
Coll. Historisch Academisch
Museum.*

derzoekingen van Einthoven. Voordat het tot nieuwbouw voor de fysica kwam, werd in 1952 besloten tot een modernisering van het lage-temperaturenlaboratorium.²⁷ Drie afdelingen werden verbouwd: het deel met het magneetlokaal en de kleine glasblazerij, daterende van de verbouwing van de linkervleugel uit 1918-1921, de grote glasblazerij en enkele werkruimtes aan de Langebrug, en het lagere bouwdeel dat direct aansluit op de bestaande bebouwing aan de achterzijde, dat zou gaan fungeren als het laboratorium voor lage-temperaturenonderzoek. Om meer ruimte te verkrijgen, werd naar alle waarschijnlijkheid bij deze uitbreiding ook de achterzijde van het hoofdgebouw en de gehele achterbouw met een gedrukte, derde bouwlaag verhoogd. Om de oorspronkelijke eenheid in het gevelveld aan de achterzijde zoveel mogelijk te waarborgen, werd besloten de kroonlijst op de verhoogde gevel terug te plaatsen.

Eind jaren 1950 werd besloten tot de algehele afbraak van het oude laboratorium en de op de hoek Nieuwsteeg-Zonneveldstraat gelegen conciërgewoning.²⁸ De vrijgekomen locatie aan de Zonneveldstraat zou worden gebruikt voor een partiële uitbreiding van het Kamerlingh Onnes Laboratorium. In 1960 kreeg het Leidse architectenbureau K.M.P. Schutte en G.H. Bellard de opdracht een voorlopig ontwerp te maken.²⁹ De gemeente had hierbij de voorwaarde gesteld dat het gebouw niet hoger mocht worden dan vijftien meter, opdat de Pieterskerk in het stadsbeeld ter plaatse zou blijven domineren.³⁰ Al snel bleek dat de vereiste ruimte niet op het beschikbare terrein kon worden gerealiseerd. Besloten werd daarom om ook het Instituut Lorentz (i.c. de afdeling theoretische natuurkunde) af te breken en een plaats op de tweede en derde verdieping in de nieuwbouw te geven. In 1967 werd dit nieuwe gebouw betrokken. Het uitgevoerde ontwerp

bestond uit een zakelijk, functioneel en blokvormig bouwdeel opgetrokken uit staal en beton. Het geheel was tachtig meter lang, achttien meter breed en vijftien meter hoog, en bestond uit vier bouwlagen met een terras en uitbouw op het dak en een dubbele op staal gefundeerde kelder. De gevels waren bekleed met lintvensters en travertijn en Belgische hardsteen. De nieuwbouw was met het ketelhuis van het oude laboratorium verbonden door een opvallende verbindingsgang aan de Langebrug die aan de buitenzijde van een betonnen graatskelet was voorzien. De kunstenaars Wessel Couzijn en Ger Lataster voerden een houtsculptuur en enige wandschilderingen uit in de kantine en de daarnaast gelegen hal. De interne afwerking was verder zeer sober. Het bewaard gebleven Lorentzpoortje uit 1933 kreeg de functie van entree op de begane grond in de doorgang tot het binnenterrein links in het nieuwe gebouw.

Begin jaren zeventig verhuisden de meeste afdelingen van de Leidse natuurkunde naar het geheel nieuwe complex in de polder Leeuwenhoek. Hier ging de aandacht vooral uit naar de astrofysica en de molecuulfysica; de theoretische natuurkunde en de experimentele groepen van de sectie *gecondenseerd materie bij lage temperaturen* bleven tot 1997 achter in het oude, verwaarloosde en deels leegstaande gebouw in de binnenstad.³¹ In datzelfde jaar werd besloten het complex in te richten als nieuwe Faculteit der Rechtsgeleerdheid. In 2000 werd het gebouw bovendien benoemd tot Rijksmonument. Architect Hans Ruijsseanaars maakte in opdracht van de universiteit een ambitieus restauratie- en verbouwingsplan.³² Inwendig werd alles vernieuwd, met uitzondering van het trappenhuis in het linkergedeelte van het gebouw uit 1859, de collegezaal uit 1918 en de kapconstructie. Centraal in het complex, op de locatie van de oorspronkelijke vleugel voor de Ontleedkunde, kwam een geheel nieuwe met glas overkapte faculteitsbibliotheek. De slinger aan bijgebouwen aan de Langebrug werd verwijderd en vervangen door een deels glazen nieuwbouw met collegezalen. De vleugel uit 1960 aan de Zonneveldstraat werd met een bouwlaag verhoogd om plaats te bieden aan college- en werkgroep ruimtes en docentenkamers. De strakke 'jaren 60-gevel' kreeg bovendien een ander aanzicht. In de resterende ruimte van het oorspronkelijke hoofdgebouw werd de begane grond ingericht voor administratieve en facilitaire afdelingen, de eerste verdieping als restaurant en de zolder als magazijn en archief. De voorgevel van Camp werd geheel gerestaureerd en kreeg weer de functie van hoofdtoegang. Het gebouw werd op 8 september 2004 feestelijk geopend en gaat sedert door het leven als het *Kamerlingh Onnes Gebouw*.

Noten

- 1 Dit artikel is een bewerking van hoofdstuk 3 (Bouwgeschiedenis) uit het rapport *Bouwhistorische verkenning Kamerlingh Onnes Laboratorium Leiden* (Leiden 2005) dat door de auteur werd vervaardigd voor Dröge, Bureau voor Bouwhistorie te Leiden.
- 2 Voor de ontwikkeling van de natuurwetenschappen in Nederland, zie onder meer K. van Berkel, *In het voetspoor van Stevin. Geschiedenis van de natuurwetenschap in Nederland, 1580-1940* (Meppel 1985) met name 35-49 en 132-139.
- 3 Voor het Leidse Laboratorium Chemicum, zie W.P. Jorissen, *Het chemisch (thans anorganisch chemisch) laboratorium der universiteit te Leiden van 1859-1909 en de chemische laboratoria dier universiteit vóór dat tijdvak en hen, die er in doceerden* (Leiden 1909) 9-24 en voor het Theatrum Physicum, zie P. de Clercq, *Het Leids Fysisch Kabinet* (Leiden 1989) 6-10.
- 4 De meest volledige inleiding tot Camp biedt C. van der Peet en G. Steenmeijer (red.), *De Rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers* (Rotterdam 1995) 115-117, waaraan ook deze gegevens zijn ontleend. Voor een oeuvre-overzicht van Camp, zie www.bonas.nl, onder Henri F.G.N. Camp.
- 5 Informatie ontleend aan een artikel met een gravure van F. Weissenbruch uit een krant, waarschijnlijk de *Leidsche Courant*. Zie Leiden, Historisch Academisch Museum, archief 34418 (4531/p1).
- 6 Foto's van de doorsneden, plattegronden en geveltekeningen van de ijskelder bevinden zich in Leiden, Historisch Academisch Museum, archief 77275 (4531/p129). Tevens bestaat er een situatietekening uit onbekende bron, daterende van omstreeks 1875, waarop de ijskelder aangebracht is.
- Vriendelijke mededeling van Dirk van Delft.
- 7 De langsdoorsnedetekening bij het bestek laat echter een veel eenvoudiger soort bordestrap zien dan de huidige trap in de linkervleugel doet vermoeden, met trappalen in de vorm van lotusknoppen. De trap bevindt zich echter wel op dezelfde locatie. Het is niet geheel zeker of het oorspronkelijke ontwerp reeds bij de uitvoering is aangepast of dat de huidige trap er bijvoorbeeld bij de verbouwing van 1918 is ingezet. Zie de relevante paragraaf hieronder en de tekeningen in Leiden, Universiteitsbibliotheek, Archief Curatoren II, 303II, Camp nr. 1-6.
- 8 Frans van Lunteren en Lodewijk Palm (red.), *De natuurwetenschappen in Nederland in de negentiende eeuw* (Rotterdam 1995) 112.
- 9 *Bestek en voorwaarden* 1856, p. 5, Leiden, Universiteitsbibliotheek, archief Curatoren II 303 II.
- 10 Citaten ontleend aan D. van Delft, *Heike Kamerlingh Onnes, de man van het absolute nulpunt. Een biografie* (Amsterdam 2005) 175.
- 11 *Leidsche Studenten-Almanak* 1863, 163.
- 12 Ibidem.
- 13 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw* (s-Gravenhage 1992) 119-123.
- 14 Geciteerd naar Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 175.
- 15 De verbouwing van het laboratorium onder Kamerlingh Onnes wordt het meest uitvoerig beschreven in Van Delft, *Heike Kamerlingh Onnes, 178-190* en J.L. Oosterhoff, 'De opkomst van een "Vaderlandse Natuurkunde" aan de Leidse Universiteit in de tweede helft van de negentiende eeuw' in: W. Otterspeer (red.), *Een universiteit herleeft. Wetenschapsbeoefening aan de*

- Leidse Universiteit vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw* (Leiden 1984) 103-124.
- 16 Oosterhoff, 'De opkomst', 110 en 119 en Van Delft, *Heike Kamerlingh Onnes*, 69.
 - 17 Otterspeer, *De wieslag van hun geest*, 177.
 - 18 Zie ook de uitbreidingstekeningen uit 1894 in Den Haag, Nationaal Archief, afdeling Tekeningen en Kaarten, archief Rijksgebouwendienst en rechtsvoorgangers 1824-1945, inv.nr. 842.30.
 - 19 Voor Kamerlingh Onnes en de ontwikkeling van het lage temperatuuronderzoek, zie A.C. van Helden, *De koudste plek op aarde. Kamerlingh Onnes en het lage-temperatuuronderzoek 1882-1923* (Leiden 1989).
 - 20 De verbouwingen en uitbreidingen worden het meest uitvoerig beschreven in C.A. Crommelin (red.), *Het Natuurkundig Laboratorium der Rijksuniversiteit te Leiden in de jaren 1904-1922*. (Leiden 1922) 69-77.
 - 21 Ibidem, 71.
 - 22 J. Bosscha e.a., *Het Natuurkundig Laboratorium der Rijksuniversiteit te Leiden in de jaren 1882-1904* (Leiden 1904) 73-75.
 - 23 C.J. Gorter e.a., *Documentatie met betrekking tot de opening van de partiële uitbreiding van het Kamerlingh Onnes-laboratorium en het nieuwe Instituut Lorentz op donderdag 22 juni 1967* (Leiden 1967) 1.
 - 24 Vriendelijke mededeling van Corrie van Maris.
 - 25 Voor het Fysiologisch Laboratorium, zie A. Heynsius, 'De inrichting van het laboratorium' in: A. Heynsius (red.), *Onderzoekingen gedaan in het Fysiologisch Laboratorium der Leidse Hoogeschool* (Leiden 1869) 1-7.
 - 26 W. Otterspeer, 'Het Fysiologisch Laboratorium en Adriaan Heynsius. De tijd van toen', *Leidsch Dagblad*, 8 februari 1993, 10.
 - 27 De modernisering van het laboratorium wordt het meest uitgebreid besproken in A.F.A. Reynhart, *De modernisering van het Kamerlingh Onnes Laboratorium te Leiden (uitgegeven ter gelegenheid van de officiële ingebruikneming van een uitbreiding van het Natuurkundig Laboratorium van de Rijksuniversiteit te Leiden)* [Leiden 1952].
 - 28 Dit nieuwe Fysiologisch Laboratorium werd in 1953 of 1954 ontworpen door H.F. Mertens.
 - 29 Schutte ontwierp ook het bestuursgebouw van de Leidse universiteit met appartementencomplex in het bouwblok aan het Stationsplein. Het bureau was gehuisvest aan de Cronesteinkade 18 te Leiden.
 - 30 Voor de nieuwbouw uit 1960, zie Gorter e.a., *Documentatie*, 10-15.
 - 31 H.J. de Jonge en W. Otterspeer (red.), *Altijd een vonk of twee. De Universiteit van Leiden van 1975 tot 2000* (Leiden 2000) 154.
 - 32 Voor een bespreking van de verbouwing door Ruijsenaars, zie onder meer J. Crone, 'Hybride constructie verbindt heden en verleden. Faculteit der Rechtsgeleerdheid te Leiden', *Bouwwereld* 2 (2005) 39-45.

De schrik van de Kaag

Elizabeth den Hartog en Dirk Jaap Noordam

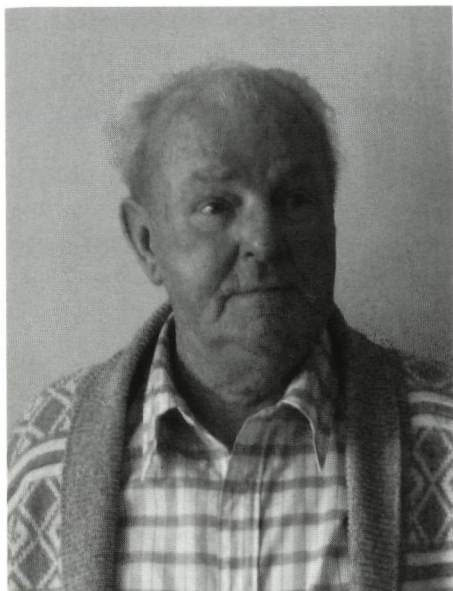
'De schrik van de Kaag' noemde Adam de Groot zichzelf, vanwege de hoge snelheid waarmee hij met zijn sleepboten de Kagerplassen bevoer. Zo vertrouwd was hij met de wateren in en rond Leiden dat hij zelfs bij dichte mist feilloos de weg wist te vinden en de snelheid van het schip niet hoefde aan te passen. Ieder boompje, iedere struik was hem bekend. Maar Adam de Groot was dan ook van jongs af aan met het schippersvak opgegroeid. Zelf begon de jongen al op elfjarige leeftijd met het transport van binnenschepen met de vlet Amja I, die niet zozeer sleepte als wel duwde. Adam, de oudste van vijf broers, moest dus al vroeg aan de slag, ondanks de leerplichtwet die in 1901 was ingesteld om kinderarbeid tegen te gaan en die het doel had te bevorderen dat kinderen van zes tot twaalf jaar behoorlijk lager onderwijs zouden genieten. Er is nog een foto uit die tijd, met Adam voorin de Amja I met de Zijlpoort op de achtergrond. De sleepboot Amja was vernoemd naar de vier oudste jongens van het gezin: Adam, Marinus, Jan en Albert. Al was het maar een kleine boot, met een 8 pk motor, toch is er met die capaciteit zo'n twintig jaar gevaren: het vermogen van het bootje was toereikend om de Katwijkse kotters te slepen. In 1941 werd de motor vervangen door een krachtiger 20 pk motor. Maar toen de schepen steeds groter werden, moest er uiteindelijk naar een groter formaat schip worden omgezien met een groter sleepvermogen. De Amja II, die omstreeks 1954 in gebruik kwam, had een 24-28 pk motor, die later werd vervangen door een 80 pk motor. De laatste sleepboot was de Kees; deze had een nog zwaardere motor, 240 pk; deze werd omstreeks 1978 tot een duwboot omgebouwd.

De periode 1934-1959: in dienst van vader

Adam de Groot, die in 1923 in Amsterdam werd geboren, stamt uit een echte schippersfamilie. In 1915 liet zijn gelijknamige grootvader een aak bouwen, die dienst deed voor de binnenvaart. Op een gegeven moment zette hij een handel op in brandstoffen en turf, langs de Oude Vest in Leiden. Daarvoor werd niet de

Elizabeth den Hartog is kunsthistorica.

Dirk Jaap Noordam is historicus.

Schipper Adam de Groot, 'de schrik van de Kaag'.

aak gebruikt, maar een Neckar-schip dat ooit gebouwd was om de rivier de Neckar te bevaren. Dit schip lag aangemeerd ter hoogte van de Pauwbrug tegenover de Katholieke Meisjesschool. Vanaf dit schip werd niet alleen handel gedreven, er werd ook gewoon op gewoond. Behalve het schip had grootvader ook een pakhuis aan de Oude Vest, ter hoogte van de Oostdwarsgracht. Dit bedrijf werd in eerste instantie overgenomen door zijn jongste zoon Cor, en toen Cor er in 1938 mee ophield door diens broer Jan (Johannes).

Jan had ondertussen een eigen handel opgezet met de zeiltjalk waarop Adam in 1923 te Amsterdam werd geboren. In 1934 vestigde Jan zich in Leiden, langs de Zijlsingel. Vanaf het zeilschip 'de Hoop' handelde Jan in turf, briketten, eierkolen, cokes en antraciet, en zoals in die tijd gebruikelijk was, hielpen de vijf jongens mee in het bedrijf van hun vader. Dat betekende dat ze altijd roetmoppen hadden, vol kolenstof zaten. De kolenhandel was de voornaamste inkomstenbron van de familie en het slepen van schepen, waarmee Adam vanaf zijn elfde jaar werd belast, was bijzaak.

Adam bleef lange tijd in dienst van zijn vader, die aanvankelijk was aangesloten bij een sleepvaartcentrale die vanuit de haven werd bestierd door de heer Troost. Deze directeur kreeg de opdrachten binnen en verdeelde ze dan onder de aangesloten schippers, zoals De Groot, Oude Knijf, Beers en Berends. Via de centra-

le werd in de loop der tijd een soort vaste-klantendienst opgebouwd, maar schippers van de te slepen boten namen op een gegeven moment zelf rechtstreeks contact op met De Groot. Dat gaf frictie met de centrale en daarop stapte De Groot nog voor de Tweede Wereldoorlog uit de sleepdienstcentrale en ging op eigen houtje verder. Een probleem was dat niet, want sommige klanten waren bereid een transport een dag of twee uit te stellen om maar met De Groot te kunnen varen. Bovendien kon hij, dankzij zijn vrije opdrachten, ook werk krijgen.

De verantwoordelijkheid voor het slepen van het bedrijf De Groot lag geheel bij Adam, die per sleepbeurt, waarvoor hij de enige op het schip was, *f* 5,15 in de wacht sleepte. In een goede week werd er zelfs tot *f* 45 verdiend en dat was mooi meegenomen, want in de jaren dertig had men het niet breed. Er werd vooral gevaren op Valkenburg, waar een kalkbranderij was, en op Katwijk, waar zich de kalkzandsteenfabriek van Van Herwaarden bevond, die later naar Hillegom is verhuisd. In het ene geval bestond de vracht uit schelpen, in het andere geval uit cement of kolen. Aan veevervoer deed De Groot niet. Dat werd gedaan door firma's als Windhorst en De Landbouw uit Uithoorn. Die vertrokken 's ochtends vroeg en haalden overal het vee op om het naar de markt te brengen. Een vaste klant van de sleepdienst van De Groot was Klink uit Brielle, die met zijn zeilklipper de Presalutes twee keer per maand volgeladen met schelpen vanuit Zeeland naar Valkenburg voer. De klipper van Klink kwam met de sleepdienst Haarlemmermeer NV van Rotterdam naar Leiden en arriveerde daar meestal rond een uur of vier in de middag. Vader De Groot werd dan gebeld of hij het schip naar Valkenburg kon brengen. Die klus werd geklaard door Adam, die daar meestal tot een uur of tien 's avonds mee in de weer was. Niet alleen was het spannend, er was ook veel eer aan te behalen, want slepen was echt vakmanschap. Het slepen was bovendien verre te verkiezen boven het gesjouw met kolen.

Om in Valkenburg en Katwijk te komen, voer men door de binnenstad van Leiden. Dat kostte nogal wat tijd, omdat er in Leiden verscheidene bruggen genomen moesten worden: de Schrijversbrug, Havenbrug, Pauwbrug, Jan Vossenbrug, dan was er nog een klapbrug ter hoogte van de Lakenhal, de Turfmarktbrug, Blauwpoortsbrug, Rijnzichtbrug en buiten het centrum de Vinkbrug, Spoorbrug en Haagsche Schouwbrug. Iedere brug had een brugwachter en het kon soms wel een kwartier duren eer men de brug gepasseerd was. Als men Leiden eenmaal uit was, kon je met een beetje geluk in vijf kwartier in Katwijk of Valkenburg zijn. Maar ook na Leiden waren er verschillende bruggen van rijk of provincie.

De Amja I met de jongens van De Groot voor de Zijlpoort.

De Tweede Wereldoorlog

De oorlogsjaren verliepen voor het gezin De Groot zonder noemenswaardige problemen. De jongens hoefden niet in dienst omdat ze bij het bedrijf van vader nodig waren en daar kwam bij dat de Duitsers schippers niet konden missen vanwege het vervoer van bouwmaterialen voor de aanleg van de *Atlantikwall*. Wat er in de gesleepte schepen zat, kon De Groot niet zoveel schelen. Hij sleepte alleen maar, dat was zijn boterham. Helemaal op het eind van de oorlog ging het toch bijna mis. Dat was op Dolle Dinsdag. De Amja I en een schip dat juist werd gesleept werden door de Duitsers gevorderd en Adam kreeg opdracht naar Voorschoten te varen en daar veertien auto's van de *Wehrmacht* op te halen die zonder benzine stonden. De auto's moesten naar Alkmaar worden gebracht en wel direct. Maar het was zondag en op zondag weigerde De Groot dienst te doen. Werken op zondag, dat hoorde niet. Dus werd er op maandag gevaren. Op

maandagavond kwamen De Groot, zijn schippersknecht en een Duitser aan in Spaarndam waar men helemaal niet blij was met dit transport, omdat men vreesde voor beschietingen door de Engelsen. Op dinsdag ging het verder via de Zaan richting Alkmaar, maar in Alkmaar kwamen ze nooit aan, want plots verschenen er dertien Engelse jagers boven hun hoofd en die hebben het hele transport in puin geschoten, de auto's en ook de boten. De drie opvarenden hadden nog net tijd om zich in het riet langs de oever te verschuilen, maar de Duitser overleefde het niet. Berooid en zonder schip is De Groot toen teruggelopen tot aan het dichtstbijzijnde station en uiteindelijk is de Amja I door Ballast uit Amsterdam met een grote bok opgehaald. Na reparatie ging het schip nog jaren mee.

De periode bij Van Hoeken

Hoewel Adam voor zijn vader werkte, sleepte hij vanaf de jaren vijftig ook wel eens voor Pieter van Hoeken, die in Leiden een bijzonder winstgevende houthandel had. Van Hoeken was dan ook zeer vermogend. Deze firma, de Gebroeders van Hoeken, werd gesticht door Jasper Jakobus van Hoeken (1844-1911) en Petrus Johannes van Hoeken (1846-1926), wier vader Adrianus Jacobus scheepstimmerman was. Het was een groot bedrijf waar wel driehonderd man werkzaam waren. In de tijd dat Adam de Groot voor Van Hoeken werkte, was A.J. van Hoeken, de zoon van Pieter van Hoeken, de bedrijfsleider.

Uit deze periode zijn twee logboeken van de Kees bewaard, waarin door de verschillende schippers die voor Van Hoeken hout en schuiten vervoerden, verslag wordt gedaan van de reis. Als alles in orde was, werd het verslag voorzien van een paraaf. Meestal tekende A.J. van Hoeken, alleen als er problemen waren geweest en A.J. geen verantwoordelijkheid wilde nemen, tekende P. van Hoeken.

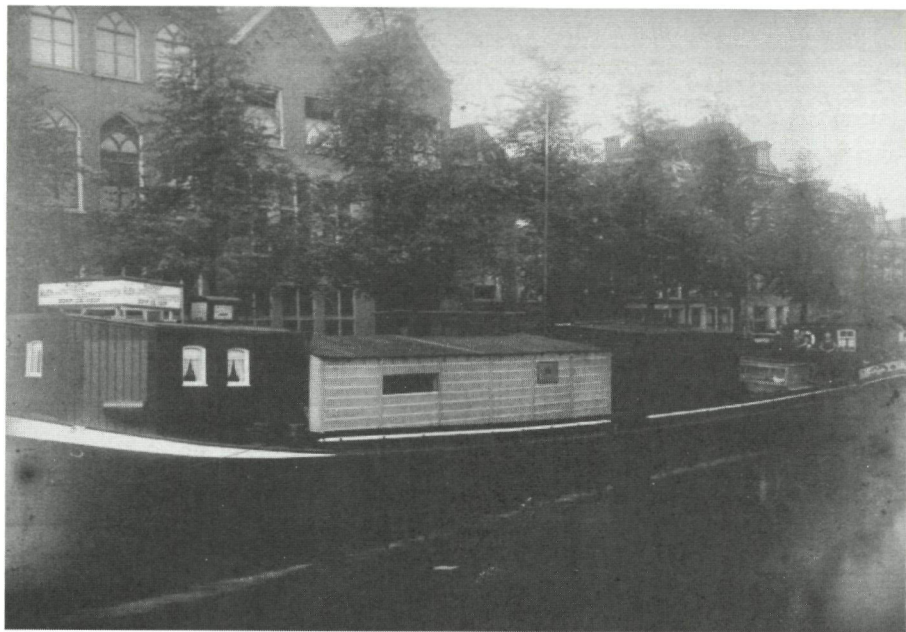
De Kees werd in 1929 bij Van der Beldt in West Grafdijk gebouwd. De scheepswerf 'Voorwaarts' van Van der Beldt was in 1921 gesticht en heeft bestaan tot 1987. De Kees was een fraaie Amsterdamse sleepboot. Amsterdamse sleepboten hebben een roef (woning) aan de voorzijde, daarachter zit de machinekamer, dan komt de stuurhut en het achterdek is voor de touwen en de beting. De beting bestaat uit twee zware verticale buizen of balken, die door het dek steken en onderin het schip via een fundatie aan de kiel zijn verankerd, met aan de bovenzijde een dwarsstuk om de touwen aan vast te zetten. Wat een Amsterdamse sleepboot anders maakt dan andere is de stuurhut. Op de eerste plaats is deze inklapbaar, in verband met de vele bruggen in Amsterdam. Op de tweede plaats staat deze achterop het schip, vlakbij de beting. Bij een Rotter-

damse sleepboot zit de stuurhut bijvoorbeeld meer voor op het schip. Het verschil is duidelijk. Vanuit de stuurhut kan bij een Amsterdammer ook de beting in de gaten worden gehouden en is er dus alleen een schipper nodig, bij een Rotterdammer zijn altijd twee mannen nodig, één voor de stuurhut, één voor de touwen. In de praktijk waren er op een Amsterdammer ook vaak twee. Alleen een eigenaar mocht zowel de touwen als de stuurhut bedienen; was het schip geen eigendom, dan waren twee mannen verplicht.

Het eerste logboek loopt van 7 september 1956 tot 13 september 1961 en daaruit blijkt dat er met de Kees gemiddeld zo'n vier keer per maand gevaren wordt voor Van Hoeken. Een enkele keer wordt ook de Amja II ingehuurd. Logboek II loopt van 1961 tot 1965: in deze tijd zijn de gevaren bestemmingen wat diverser dan in de tijd ervoor.

Over het algemeen gaat het om geregelde transporten van Leiden naar de Amsterdamse Minervahaven of de houthaven. Het traject ging via de Kaag, de ringvaart van de Haarlemmermeer, de Schipholbrug, de Nieuwe Meerplas en brug, naar Amsterdam, waar dertien bruggen moesten worden gepasseerd. Vandaag de dag grenst de noordwestzijde van de Minervahaven aan het bedrijven-terrein Houthavens. Dit terrein dankt zijn naam aan drie havens, te weten: de Oude Houthaven aan de Van Diemenstraat, de Houthaven aan de Gevleweg en de Nieuwe Houthaven langs de Danzigerkade. Vanaf de late 19de eeuw breidde de houthaven zich enorm uit, vooral langs de Tasmanstraat en de Spaarndammerdijk. Was de Amsterdamse houthaven van oorsprong een stapelhaven, in later tijd nam de transitohandel een grote vlucht en werd het hout direct van de zeeschepen op binnenvaartschepen of op treinen en vrachtwagens overgeladen. De schepen werden echter steeds groter en daarom sloegen vanaf de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw schepen hun last steeds vaker al in het westelijk havengebied over op kleinere vaartuigen. Dit leidde tot het inrichten van de huidige binnenvaarthaven in de Oude Houthaven.

In de regel werd er met lege bakken naar Amsterdam gevaren. Het hout werd in Amsterdam direct van de zeeschepen op de bakken geladen. Dat gebeurde door medewerkers van de firma Oud-Haarlem, die in Amsterdam aan de houthaven gevestigd was, in de buurt van de Tasmanstraat tegenover DSM. Deze firma was een soort overslagbedrijf. Als de bakken geladen werden, dan werd het hout bedekt met dekkleden zodat het niet nat werd. Vervolgens gingen de volle bakken terug naar Leiden.

Grootvaders Neckar-schip in de Oude Vest, met aan boord de broers Cor en Jan de Groot.

Het waren lange dagen; in alle vroegte werd vaak op pad gegaan en meestal waren de mannen niet voor de avond thuis en geregeld pas na middernacht.

1-12-56

Amsterdam

Vertrokken 8.30 Aankomst Oud Haarlem 9.- Vertrek Minervahaven 10,30

Veel oponthoud in de stad (veel scheepvaart, spertijd). Aankomst Nieuwe Meer 14.45. 17.30 zaten we in dikke mist. Schipper A. de Groot, dekknecht H. Beckkruidt. Schuitvoerders Blok, Mieremet, Jongman en W. Sip. 7 uur niet verder gegaan alles stop gezet schuiten gemeerd en met de bus naar huis +/- 9 uur gegaan.

25-7-1957

smiddags om 1,30 met de trein naar A'dam. Waren om 3 u aan boord van de sleepboot.

Naar Oud Haarlem gevaren, en papieren gehaald.

Bakken gekoppeld en Dekkleden geteld. Was er een zoek, later tocht [sic!] gevonden.

Zijn om 5 u vertrokken met 3 bakken no 16-17-19. Alles goed verlopen en waren om 1,20 aan de zaak. Bakken gemeerd aan het keizerrijk en naar huis 2 uur. A. de Groot. Bemanning: A. de Groot, N. Barends, H. Arnoldus, A. Vervoorn, H. Terpstra.

De dekschuiten (bakken) waarmee onder Van Hoeken gevaren werd, waren genummerd van 11 t/m 20 en hadden een verschillend laadvermogen dat varieerde tussen de 107 en 115 ton. Dat was lastig en daarom rekende Adam ongeveer 112 ton per schuit. Soms werden er huurschuiten toegevoegd. Deze waren kleiner en konden dus minder lading meenemen.

Op de boot is steeds een kapitein of stuurman aanwezig, soms een dekknecht en per schuit is er steeds een schuitvoerder. Veel in de logboeken voorkomende namen zijn Jonker, Koos Kluivers, Jonkman, Mieremet, Blok en Nol Barends. Met deze laatste maakte Adam de meeste reizen. Nol zorgde voor koffie aan boord en maakte ook brood klaar voor de mannen. Warm eten was er niet aan boord. Als men een paar dagen weg was van huis, dan at men soms aan land, wat weer problemen gaf bij thuiskomst omdat de penningmeester dat niet zonder meer wilde vergoeden. Adam kon echter wel een potje breken bij Pieter van Hoeken en deze maakte er nooit een probleem van en zo kwam alles uiteindelijk toch goed.

De dekschuiten, twee tot vier à vijf stuks, werden aan elkaar gekoppeld en dan ging de sleep op pad. De sleepboot met vier bakken erachter was 115 meter lang. De belangrijkste taak van de schuitvoerders was de touwen te laten vieren wanneer de sleep door de bocht moest. De rest van de tijd hadden ze niet veel te doen. Meestal gingen de mannen onder het dekzeil liggen, want het was vaak bar koud. Gezelligheid was er ook al niet, want de schuiten waren vaak zo hoog gestapeld dat je moeilijk van de ene op de andere schuit kon komen. Dat was een gevaarlijke klimpartij en mocht er iets gebeuren, dan kostte het veel te veel tijd om op tijd weer terug te zijn om de touwen te bedienen.

De Groot omschrijft Van Hoeken als een heerser en een kapitalist, maar kon het desondanks goed met hem vinden. Van Hoeken kwam op een dag met het voorstel dat Adam een oliehandel zou moeten beginnen. Zo geschiedde: in 1959 ging De Groot bij zijn vader weg om directeur te worden van de NV Olie en Huisbrandcentrale A. de Groot. Directeur noemde hij zich echter nooit; hij was en bleef voor zijn klanten gewoon 'Adam'. Het bedrijf was gevestigd op een hoek van het terrein van Van Hoeken. Het was hard werken, zo hard dat zijn broek na

De Kees bij houthandel Van Hoeken, 1969.

drie jaar van zijn kont viel, zoals hij het formuleerde, maar het loonde wel. In 1962-1963 had hij al een omzet van 1,3 miljoen liter. In deze periode was er minder tijd voor het sleepwerk. In de winter was Adam bezig met zijn brandstofbedrijf. Voor slepen was toen gemiddeld misschien maar twee maal in de maand tijd. In de zomer werd er minder brandstof verkocht en was er weer tijd om wat vaker uit slepen te gaan. Daar komt bij dat er juist in de zomer veel te slepen was, niet zozeer hout, maar ook kotters, die in de regel in de zomer werden opgeknapt, en woonschepen. Toch was het gemiddeld niet meer dan vier maal in de maand.

In 1967 stopte Van Hoeken met het bedrijf. De Groot had inmiddels de nodige aandelen in zijn bezit en nam het over. Ook kocht hij van Van Hoeken de al genoemde Kees.

Een sleepboot is geen straaljager

Het logboek meldt natuurlijk of een vaart goed verlopen was of niet. Vooral het weer speelde daarbij een rol; storm, slecht weer, mist, vast ijs. Vooral de februari-maand van 1959 moet koud zijn geweest, want dan is er sprake van dikke mist en ijs in de ringvaart en op de Kaag. Met slecht weer konden er bovendien minder bakken op sleep genomen worden.

Bruggen zorgden soms voor veel oponthoud. In het logboek van de Kees wordt daarvan regelmatig melding gemaakt. Op 16 november 1961 bijvoorbeeld:

In de stad zeer veel oponthoud, terwijl er geen scheepvaart was. Voor een brug een uur gelegen met noch twee schepen. de brugwachter was bij de brug want er kwam uit tegenovergestelde richting scheepvaart aan. toen dat er door was ging de brug dicht en is de Brugwachter waarschijnlijk naar huis gegaan. ik heb nog geblazen met de hoorn maar dat hooren zij niet met een mond hoorn. Wij liggen nu voor de Brug bij de veiling en het is nu 23,20, dit is halverwege in de stad.

Later bleek dat de Bruggewachters ons hebben laten liggen en drie bruggen terug eerst weer anderen schepen zijn gaan halen van tegenovergestelde richting. dat heeft geduurt tot 0,15 u. Terwijl ze ons direct mee had kunnen nemen. Zo heeft de vaart door de stad 5 u geduurd, normaal 2,5 u. Wij waren om 0,2 u in de sluis en om 7.00 u in Leiden. Bakken in de rijng gemeerd daar ik om 8 uur bij een olieklant moet zijn.

5-7-63

Om 5 u aan boord Motor klaargemaakt en vertrokken.

Waren om 9.15 in de NM sluis en om 11 u Oud Haarlem 24 Dekkleden in magazijn gebracht en om 11,40 gaan koppelen.

Ik heb AJ [Van Hoeken] gebelt maar die was niet op kantoor. Tijdens het bellen werd de verbinding verbroken. Even later moest ik aan de telefoon komen. Toen was de heer PS aan de lijn. die ging nogal te keer dat wij om 5 u vertrokken waren en pas om 11 u bij Oud Haarlem waren. Geachte Heer van Hoeken u denkt toch niet dat het een straaljager is die in de korst mogelijke tijd op zijn plaats van bestemming is.

1/11/63

In de stad veel oponthoud. We hebben voor 1 brug van 21 tot 23 u gelegen voor de rest was het elke brug liggen tot de bruggewachter er was. Ik geloof dat ze een langzaamaan actie deden. want dit is toch wel heel erg. Het wordt tijd dat er een brief aan B en W van A'dam gestuurd word of daar niet iets aan gedaan kan worden.

Heel lastig was natuurlijk de spertijd in Amsterdam. Daar bleven de bruggen tussen 4 uur 's middags en 8 uur 's avonds gesloten in verband met de avondspits. In de ochtend speelde dat probleem niet, omdat de bakken dan niet beladen

waren en men gewoon onder de bruggen door kon varen. Het was dus zaak om te proberen om voor 4 uur de stad uit te zijn, anders was er gegarandeerd 4 uur oponthoud.

Om op één dag op en neer te kunnen, werd 's ochtends in alle vroegte vertrokken met de lege bakken, zo rond 5 à 6 uur. Als alles goed ging was men om 10 uur in de houthaven van Amsterdam. Dan moesten de bakken worden opgeladen, gekoppeld en van dekkleden voorzien. Op de terugweg was de sleep dus veel zwaarder en bovendien moesten nu alle bruggen open. Lukte het om voor spertijd door Amsterdam te komen, dan was men rond 10 uur weer in Leiden. Lukte dat niet, dan werd het ver na middernacht of ging men naar huis, om de sleep de volgende dag voort te zetten.

De vertragingen waren lang niet altijd aan het weer, aan de brugwachters of aan verkeersdrukte te wijten. Soms deed de motor het niet en moest de sleepboot zelf op sleep. Soms waren de bakken te breed, wat moeite gaf met manoeuvreren en dat kostte veel tijd. De sleep was dan ook gehouden aan een bepaalde lengte. Op 5 april 1962 kreeg De Groot in Amsterdam te horen dat de sleep te lang was, *daar je in de stad maar 60 m lengte mag varen. Wij waren 130 m en dat ik toch wel een beetje buiten mijn boekje ging. het is namelijk zo dat de gemeten verordening voorschrijft 60 meter gekoppelde sleep achter de boot.* Een te lange sleep maakte het manoeuvreren bovendien niet gemakkelijker: *vijf bakken is wel een beetje veel vooral als de windt achter is dan kun je als je moet stoppen de sleep niet houden en kom je dwars door de vaart te liggen met alle gevolgen dat de boel onklaar loopt.*

Het kwam geregeld voor dat de bak slecht geladen was, zodat de bemanning van de schuit niet bij het roer kon en de schuit onbestuurbaar was of dat een deel van de lading overboord viel als de sleep plotseling moest stoppen. Vertraging trad ook op omdat de schuiten niet altijd geladen waren als de sleepboot kwam.

Eénmaal is er sprake van een drenkeling, een jongeman die last had van duizelingen en aldus te water raakte. En ongelukken lagen natuurlijk in een klein hoekje. Een schuit zit snel ergens tegenaan.

23/5/1960

6 uur met de trein naar A'dam. 7,45 aan boord alles klaar gemaakt en naar Oud Haarlem gevaren. Papieren gehaald en 18 dekkleden uit magazijn weer aan boord gehaald daar er nog niets afgedekt was. Zijn om 16 u gaan varen en waren om 11 uur in de Houthaven. begin van de stad ging alles goed. waren om 12,30 bij de brug

aan de Overtoom. en moesten een uur wachten tot 13,30 daar zij dan zaterdags niet draaien. Toen wij om 13.30 weer gingen varen en voor de Zijlbrug kwamen, moesten wij stoppen voor vaart uit tegenovergestelde richting. Voordat wij stopten heb ik drie korte stoten op de hoorn gegeven ten teken dat ik achteruit aan het draaien was. er kwamen drie schepen aan de eerste twee ging alles goed, maar de derde kon er niet meer langs daar mijn 3 bak en 4 bak over waaide. Aan de overkant lag een BM een moterscheepje. Doordat het schip van tegenovergestelde richting toch door kwam zetten kwam hij tegen onze 3e en 4e bak terecht en kreeg een duw en kwam zo tegen de BM aan. Waardoor hij is gekraakt volgens de eigenaar die ons, in de ringvaart bij Schiphol aanhieldt. Ik heb er niets van gezien. K vld Meer en N. Barends Jonkman Hans Bal wel. Ik heb de namen opgegeven van ons, en gezecht dat hij moest invoor-meeren wie die schipper was. Er was veel wind.

6/7/62

Met de Kees in opdracht v Koster voor de Firma Rietveld Heibedrijf naar Zoeterwoude om een Heibak naar het Rapenburg te brengen. ik was om 9,45 aan boord. motor klaargemaakt en gaan varen. was om 10.15 bij de opslagplaats van Rietveld. bak achter de Kees met een paar palen en via de Nieuwe vaart naar de Wattesingel daar.

Toen we bij de Trekvluit bij de Brug waren en noch een Boot lengte van de brug ging de brug open. voor tegenvaart. Ik gaf één stoot op de Hoorn als waarschuwing en zag dat de brugwachter tegen de schipper van tegenovergestelde richting een teken met zijn handen gaf dat hij moest wachten dus ik voer door want toen was de brug nog maar half open. Toen ik door de brug kwam lag het MS Jozina schuin in de vaart. hij had 1 stoot op de Hoorn gegeven ten [teken] dat hij naar zijn goede wal zou gaan. dit wou schijnbaar niet lukken want: de Jozina kwam wel naar me toe. Ik was inmiddels langzij de Jozina. Kreeg een stoot en sloeg tegen een ander schip dat daar gemeerd lag. de Hijbak kreeg ook een flinke duw en kwam vooruit precies met een slag tegen het schip de Harlie die daar gemeerd lag en sloeg een scheur in de Kop. aan stuurboord zeide. De schipper van de Jozina kwam uit de stuurhut en zei tegen de vrouw van de Harlie schipper Knol denk er om er zit een gat in de kop. anders varen ze door. dit was op mij bedoeld. ik heb de Kees met sleep langzei de Harlie gemeerd en zei tegen de vrouw van de harlie ik zal even naam en adres van de Jozina vragen want die was al weer door gevaren. Toen ik bij de bruggewachter kwam en vroeg of hij de Jozina voor de brug kon houden zei hij dat ik zelf maar naar de volgende brug (Lammerenbrug) moest gaan. dit heb ik gedaan maar die stond ook al open. Toen de Jozina in de brug

De Kees regelt het treinverkeer.

kwam en ik vroeg of hij zijn adres achter wilde laten zei hij wat wil je er mee. ik zei dat het goed was maar als hij niet kwam dat ik de Wilhelmusbrug zou bellen om hem er voor te houden. Toen kwam hij aan de wal en vroeg wat ik van plan was, en begon weer te beledigen met als wat mooi was van je bent een boer en zulke mensen hooren niet op een sleepboot en sterf enz. enz.

Hij zou wel even naar de brugwachter gaan. Ik ben ook bij de bruggewachter geweest en vroeg of hij mij of de tegenligger een sein had gegeven om te stoppen.

Hij zij ik heb de sleepboot met sleep niet gezien. Volgens mij wel. ik vroeg waarom hij geen roode vlag had. Toen zei hij wij hebben hier niets – geen vlag geen lichten.

Ik heb de naam van de tegenligger dat is schipper M. van Lingen schip Jozina. Oudekerk a/d Rijn is verzekerd bij Oranje Groningen... schipper die aangevaren is H. Knol schip Harlie liggende trekvluit voor de brug. Het is ongeveer 11 u gebeurt.

Verder waren er nog twee man van Rietveld aan boord op de Heibak, als getuigen voor mij.

De Kees als duwboot.

Met de Katwijkse kotters door Leiden

Begin jaren zestig begon Adam de Groot met het vervoeren van Katwijkse kotters. Deze gingen als casco naar West Graftdijk of Zaandam, waar ze werden opgebouwd en van machines voorzien. Via het Spaarne in Haarlem, de Haarlemmerringvaart en de Kaag, waar men bleef overnachten, ging het de volgende dag naar Katwijk. De tocht ging dwars door Leiden. Aanvankelijk was dat niet zo'n probleem, maar naarmate de kotters groter werden – en dat gebeurde in de jaren zestig in een razend tempo – kwam het steeds vaker voor dat de kotters vast kwamen te zitten in de bagger van de ondiepe grachten in Leiden. Met die situatie maakte het gemeentebestuur korte metten, zeker toen een sleep twaalf uur kwam vast te zitten tussen de haven en de Schrijversbrug. De kotters staken in deze tijd namelijk 3,5 meter in het water en in de binnenwateren mocht dat maar 2,5 meter zijn. Vandaar dat het verplicht werd gesteld de schepen tijdens het slepen van achteren op te lichten. Dat gebeurde met een bok, een reusachtig gevaarte dat achter de kotter werd geplaatst en dat het schip uit het water lichtte. De sleep werd zo wel steeds groter. Achter de bok kwam een sleepboot, die stuurde; voor de kotter kwam een sleepboot die de zaak op sleep nam.

Om langs de brug te komen werd er op volle vaart op af gevaren om te voorkomen dat het schip langs de kant zou vastlopen. Eén keer, omstreeks 1964, ging dat goed mis, bij de spoorbrug in Leiden. De Groot had de breedste kotter uit zijn loopbaan op sleep. Hem was verteld dat het schip 6,60 meter breed was, maar dat bleek de binnenmaat te zijn. De werkelijke breedte was 6,75 meter. Veel ruimte om te manoeuvreren bestond er niet en zo werd het schip dus met volle vaart in de kant van de brug geramd. De kotter was nauwelijks los te krijgen en het spoorverkeer tussen Leiden en Utrecht lag uren lang plat.

Tot 1970 sleepte men door de binnenstad van Leiden. Op 9 augustus van dat jaar berichtte *De Nieuwe Leidse Courant* hoe op die dag de laatste vaart door Leiden werd gemaakt. Toen kwam noodzakelijkerwijs het accent op andere soorten slepen te liggen. In de jaren zeventig ging het vooral om het slepen van kraanschepen die grond vervoerden ten behoeve van dijkverzwaring.

Omstreeks 1978 hield het slepen op en werd de Kees, zoals vermeld, een duwboot. Adam vond het slepen, dat hij vanaf 1934 had gedaan, echter veel leuker dan duwen. Hij hield het nog tien jaar vol, tot hij op 65-jarige leeftijd het bedrijf voor gezien hield. 'De schrik van de Kaag' verkoos een bestaan aan de wal.

Besluit

Schippers hadden weliswaar een vaste ligplaats, maar waren toch nu eens hier, dan weer daar. Daarom vielen ze onder de woonwagenvet. Omdat ze niet deelnamen aan het geregelde leven in een wijk, stonden ze overal buiten. Schippersvolk werd volgens Adam niet al te hoog aangeslagen, het stond op één lijn met zigeuners en ander zwerfvolk. In de oorlog veranderde dat. Toen had men aardappelen nodig en brandstof en dat was bij de schippers wel te halen en in de winkel niet meer. Maar ook al werd hij door velen beschouwd als een soort woonwagbewoner, toch had De Groot veel plezier in het werk dat hij meer dan veertig jaar verrichtte. Vooral het slepen van de Katwijkse kotters deed hem veel genoegen. Bovendien was het beeld dat men van hem had niet zo negatief. De Kagerplassen waren een geliefd reisdoel in de weekeinden en op die dagen deed De Groot het rustig aan. Plezierscheepjes legden graag aan in de nabijheid van de Amja of de Kees, omdat dat zo veilig was. Het weer kon omslaan door een plotselinge storm uit zee, en De Groot kon dan helpen veilig weer aan wal te komen. Een schipper zal immers nooit een schip in nood laten verkeren. Hoewel Adam best nog eens een sleeptocht zou willen maken, is het twijfelachtig of dat nog zal

gebeuren. Ook al is hij nog in bezit van het groot vaarbewijs, de Kees is niet SI (Scheepvaart Inspectie)-gekeurd. Sinds 2000 mag het schip slechts als plezierboot gebruikt worden, en zelfs daarvoor was een ontheffing vereist, omdat alles wat er op en aan een sleepboot hoort te zitten op een plezierboot niet thuishoort. Verwijdering zou echter betekenen dat het hele schip gesloopt zou moeten worden. Maar al vaart Adam dan niet zelf, het bloed kruipt waar het niet gaan kan. De huidige schipper op de Kees is zijn kleinzoon Mark (die spijtig liet weten dat hij eigenlijk Adam had moeten heten). Wanneer Mark met de Kees door Leiden vaart, dan heeft hij nog altijd profijt van het feit dat zijn grootvader de brugwachters jarenlang van een fikse fooi voorzag om de wachttijd te bekorten. 'De schrik van de Kaag' is dus niet vergeten.

Voor dit verhaal werd Adam de Groot twee maal geïnterviewd, op 3 februari 2005 en op 24 maart 2005. Deze twee keer was Adam vergezeld van zijn zoon Jan en kleinzoon Mark. Daarnaast is gebruikgemaakt van de logboeken van de Kees.

Een geadelde textielbaron in Leiden

Cornelis Johannes Leembruggen (1838-1905) I

Herman Amptmeijer en Dirk Jaap Noordam

Toen in het negende jaar van de nieuwe door Mussolini ingestelde jaartelling (1931) het zevende Italiaanse Adelsboek verscheen, werd de in Leiden woonachtige baron Guglielmo Adriano Leembruggen daarin opgenomen.¹ Hij was de zoon van Cornelio Giovanni (Cornelis Johannes) Leembruggen, die volgens zijn in memoriam in het *Leidsch Jaarboekje* van 1906 ook de titel van baron voerde.² Als zodanig komt de vader in verschillende bronnen uit Leiden voor. Het in memoriam rept niet over het hoe en waarom van deze Italiaanse titel. Wel blijkt eruit dat Cornelis Johannes een belangrijk textielfabrikant was in de tweede helft van de 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw. Overigens is de aandacht voor deze Leidse grootindustrieel in de literatuur minimaal geweest.³

In dit artikel wordt ingegaan op de loopbaan van de baron, zijn politieke en maatschappelijke betrokkenheid bij zijn woonplaats en daarbuiten, het mece-naat, zijn invloed in het economische en sociale leven van de stad Leiden en uiteraard op de merkwaardige omstandigheden die verbonden waren aan het verkrijgen en het voeren van de baronnentitel.

Jeugd, opleiding en huwelijk

De latere baron Leembruggen (Kees voor familie⁴) werd in Leiden op 8 augustus 1838 geboren als zoon van de textielfabrikant en directeur van het bedrijf 'P. Clos & Leembruggen', Adrianus Cornelis Leembruggen (Leiden 9 maart 1815 - Leiden 17 augustus 1877).⁵ Deze behoorde tot de derde generatie die leiding gaf aan de in 1766 opgerichte firma.⁶ De moeder Carolina Maria Pluijgers (Leiden 17 juni 1815 - Leiden 28 september 1860) was de dochter van een predikant die in de periode 1814-1837 in Leiden stond. De leden van beide families Leembruggen en Pluijgers, van wie enkelen in Rotterdam als handelaren in chemica-

Herman Amptmeijer is oud-raadslid en oud-ambtenaar van de gemeente Leiden.

Dirk Jaap Noordam is historicus.

Cornelis Johannes Leembruggen (1838-1905). Coll. Familiearchief Leembruggen.

liën en drogerijen optraden, waren ook door andere huwelijken nauw met elkaar verwant, want twee zusters van zijn vader trouwden met broers van zijn moeder, van wie een echtpaar op dezelfde dag huwde als zijn ouders.⁷ Een derde broer van zijn moeder was Willem George Pluijgers, van 1838-1859 leraar klassieke talen aan het Stedelijk Gymnasium in Leiden, waar hij in de periode 1846-1859 ook de functie van conrector vervulde.⁸ Met Robert Fruin, de latere hoogleraar vaderlandse geschiedenis, kwam hij op voor de klassieke talen en richtte hij zich tegen wiskunde en moderne talen.⁹ In 1858 werd Pluijgers bibliothecaris van de Leidse Universiteitsbibliotheek, een functie die hij met succes bekleedde.¹⁰ Mogelijk leidde dit er ook toe dat hij in 1862 hoogleraar werd aan de Leidse Universiteit en daar Latijn en Griekse oudheden onderwees.

Ook aan vaderskant werden de huwelijken gesloten met nauwe verwanten: twee andere tantes waren getrouwd met neven van de Amsterdamse tak van de Leembruggens.¹¹ Het initiatief tot dergelijke kruishuwelijken lag bij de Leidse leden van de familie, gezien het feit dat zij zowel met andere naamgenoten als met telgen uit de familie Pluijgers trouwden.¹² Het was een voor Leiden en Leidse grote wolfabrikanten ongebruikelijk verschijnsel, want het kwam bij families als Krantz, Van Wijk en Zaalberg niet voor. De motieven voor een dergelijk huwelijkspatroon zijn niet duidelijk: ze kunnen economisch geweest zijn (het instandhouden van het vermogen binnen een kleine groep en het beroep kunnen doen op kapitaal van directe familieleden). Daarnaast kunnen sociaal-psychologische factoren een rol hebben gespeeld, zoals het vormen van een klein netwerk van mensen die zeer nauw met elkaar waren verwant. Of deze huwelijkspolitiek gunstig of juist remmend was voor het familiebedrijf 'P. Clos & Leembruggen' zal hierna blijken.

Maar in de familie werden ook huwelijken buiten de groep van verwante Leembruggens en Pluijgers' gesloten. De oudste zuster van de vader, Maria Catharina (1810-1866), werd de echtgenote van Albertus Jongkindt Coninck (1804-1870), burgemeester van Aarlanderveen en lid van de Provinciale Staten, en de jongste, Annette Antoinette Mathilde Maria (1827-1886), was de vrouw van de wijnhandelaar Herman Cornelis Hartevelt (1827-1886), raadslid in de periode 1859-1886, waarvan de laatste zes jaar als wethouder.¹³

Ook uit andere verbanden van de Leembruggens bleek dat hoogleraren en textielfabrikanten tot de groep behoorden waaruit de familie haar huwelijkspartners zocht. Want Cornelis Johannes had een zuster Wilhelmina Henriette (1841-1867), die in 1867 trouwde met Michael Johan de Goeje (1836-1909), vanaf

1866 hoogleraar Arabisch en in de periode 1879-1908 liberaal raadslid.¹⁴ Het tweetal had nog een jongere broer Willem George (1845-1913), die in Nederlands-Indië ambtenaar werd.¹⁵

Hoe en waar de toekomstige baron het eerste onderwijs kreeg, is onbekend. Mogelijk werd hem en zijn zuster privé-onderricht gegeven. In 1850 werd Cornelis Johannes ingeschreven op het Leidse Gymnasium, maar hij verbleef hier slechts korte tijd.¹⁶ Van een vervolgopleiding in Nederland is niets bekend. Wel leerde Kees het vak van textielfabrikant in het buitenland, wat min of meer gebruikelijk was voor jonge mannen die waren voorbestemd hun vader als ondernemer op te volgen.¹⁷ Zo was hij in 1857 student aan de Weberschule in Mühlheim am Rhein.¹⁸ Korte tijd later werd hij in de ondernemingen van zijn vader opgenomen, want op 15 oktober 1859 werd – per circulaire aan de zakelijke relaties – meegedeeld dat C.J. Leembruggen vanaf dat moment als procuratiehouder zou optreden van de firma's 'P. Clos & Leembruggen' en van 'P. & J. van Poot & Co'. Deze onderneming Van Poot was in 1832 gekocht door grootvader Cornelis Leembruggen (1785-1865) en een zelfstandige firma gebleven maar steeds onder dezelfde leiding als 'P. Clos & Leembruggen', volgens de circularis aan de relaties van het bedrijf.¹⁹

Omdat de jonge man in 1859 pas 21 jaar oud was, kon hij in die tijd nog niet als meerderjarig worden beschouwd. Het was daarom nodig dat Cornelis Johannes handlichting van zijn vader kreeg voordat hem procuratie verleend kon worden.²⁰ Het paste trouwens in de familietraditie om de kinderen op 21-jarige leeftijd handlichting te verlenen of meerderjarig te laten verklaren: ook voor vader Adrianus Cornelis zelf was dat in 1836 gebeurd, evenals voor zuster Henriette Wilhelmina in 1862 en broer Willem George in 1866.²¹

Het lijkt er op dat nieuwe mogelijkheden voor de productie van textiel ontstonden toen in 1861 de knellende hallevoorschriften verdwenen.²² Een dergelijke ontwikkeling paste goed in het klimaat waarin liberale politici (en ondernemers) een belangrijke rol speelden.²³ Toch zal ook de persoon van de nieuwe procuratiehouder een niet onbelangrijke rol hebben gespeeld in het proces van vernieuwing binnen zijn onderneming. Hij maakte in 1861 een reis naar Bradford, een belangrijk textielcentrum in Engeland. Mogelijk wierf hij daar Charles Wood (1833-1889) aan, die in 1862 voor een jaarlijkse vergoeding van f 1.800 in de directie werd opgenomen. Wood moest de productie zo veel mogelijk inrichten op de vraag naar Engelse 'noviteiten'.²⁴ Waarschijnlijk gaf men het fabriceren van grein, saai (beide vervaardigd van wol) en vlaggendoeck op.²⁵

Toch kon de firma niet zo groot op een nieuwe leest geschoeid worden als vader Leembruggen wenste. Daarvoor was een bedrag van f 300.000 nodig, maar het lukte niet deze som bijeen te krijgen.²⁶ Het vinden van voldoende kapitaal binnen de familie bleek ook in dit geval te moeilijk. In 1862 kon een geldlening met hypotheek van f 40.000 worden gesloten bij neef Jan of Johannes (1778-1869, die tot 1855 een ververij in Leiden had geëxploiteerd) en een krediet van f 20.000 bij de weduwe De Bordes-Pompe, een aangetrouwd familielid;²⁷ in totaal dus f 60.000.²⁸ In ieder geval werd de stoomspinnerij vernieuwd en vergroot, waarbij Wood als nieuwe directeur van deze afdeling zeker actief moet zijn geweest.

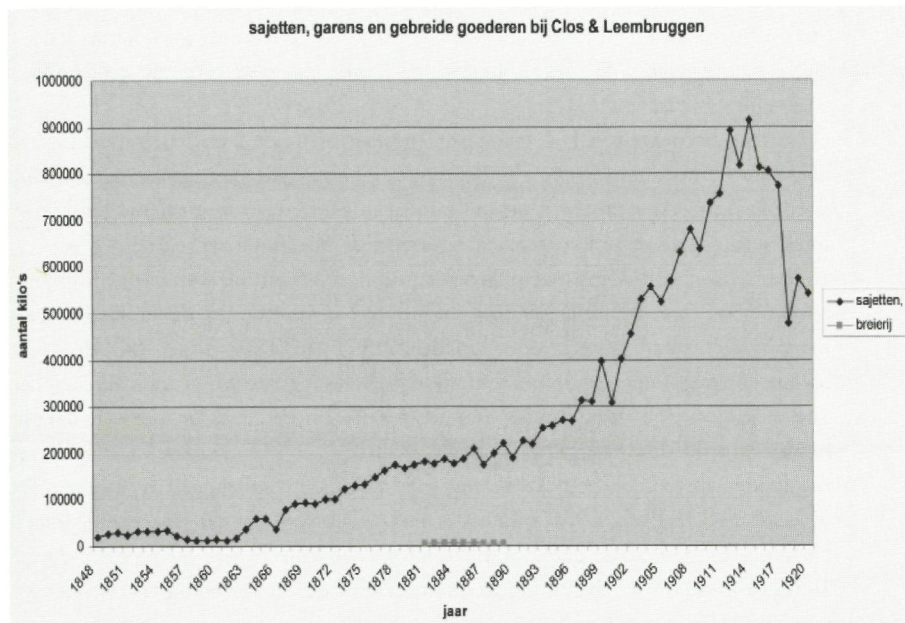
Ook in de zomer van 1863 maakte Cornelis Johannes een textielreis, dit maal naar Duitsland, waar hij Leipzig, Glamhan, Chemnitz en Plauen aandeed.²⁹ Het doel om daar een afzetmarkt op te bouwen mislukte echter, maar mogelijk kon Kees zich in deze centra verder bekwamen in de productie van textiel.

Het toeval hielp de nieuwe plannen van de onderneming wel, toen op 30 augustus 1865 om vier uur in de ochtend brand uitbrak in de fabriek op de Langegracht, waarschijnlijk door wolbroei.³⁰ Een uur later gingen ook de kostbare stoomwerktuigen verloren. Gelukkig was alles verzekerd tegen brandschade. Toevallig stond op dezelfde dag een advertentie in de *Leidsche Courant* dat de hinderwetprocedure was gestart voor de plaatsing van *vier veruketels met fournuizen* in de fabriek. In de advertentie waarin A.C. Leembruggen de brandweer bedankte, schreef hij: *Veel is verloren – maar mogt nog meerder gespaard blijven*.³¹ Na afloop gingen echter geruchten dat het bluswerk slecht was aangepakt.³² Al op 10 oktober stond de advertentie in de krant over de aanbesteding van de nieuwbouw van een fabrieksgebouw aan de Langegracht, waarvan C. Blansjaar de architect was.

De behoefte aan kapitaal bleef een rol spelen, waardoor op 1 juli 1867 de firma van 'P. Clos & Leembruggen', tot dan toe alleen gedreven door Leembruggen sr., werd uitgebreid met de vennoten C.J. Leembruggen en Johannis Schröder Visser (Rotterdam).³³ Over de firma Poot wordt in de aktes van 1867 en 1869 niets vermeld. Schröder Visser participeerde voor een kwart in de firma, wat betekent dat de waarde van Clos & Leembruggen op dat moment op twee ton werd gesteld.³⁴ In de vennootschap nam vader Leembruggen nu deel voor 50 procent en zijn zoon voor de resterende 25 procent.³⁵ Mogelijk werd de nieuwe firmant, die geen familie was van Leembruggen of van de Pluijgers, opgenomen omdat bij het faillissement in 1866 van de bankier en Cornelis Jacobus' oom

Joannes Hartevelt (waarschijnlijk Joannis Anthoni Machtildus, 1805-1873) Adrianus Cornelis geld was kwijtgeraakt.³⁶

Het accent in de productie kwam steeds meer te liggen op sajat (gesponnen garen), waarvan in 1863 ruim 37.000 kilo werd afgeleverd, men de grens van 100.000 in 1871 passeerde en de onderneming in 1891 zelfs meer dan een kwart miljoen kilo vervaardigde.³⁷

Uit de grafiek blijkt ook dat de productie van gebreide goederen in de fabriek van Poot voor het gehele concern minimaal was, en gemiddeld jaarlijks 5.602 kilo opleverde. De winst lag in de jaren rond 1870 op circa 3½ procent, wat eens te meer wijst op een rendabele onderneming.

De samenwerking met de Rotterdammer duurde overigens niet lang, want Johannis Schröder Visser overleed al in het begin van 1868, waarna zijn deel in de firma door vader en zoon Leembruggen werd overgenomen.³⁸ De eigendomsverhoudingen lagen toen voor de vader 50 procent plus 12½ procent en voor de zoon 25 procent plus 12½ procent.³⁹ De erfgenamen kregen in 1869 behalve het winstaandeel over de afgelopen periode nog f 50.000, wat wel verband zal heb-

ben gehouden met het twee jaar eerder door Schröder Visser ingebrachte bedrag.

De hoogte van dit kapitaal lijkt wel reëel te zijn geweest, want na de brand werd in 1868 een nieuwe brandverzekering afgesloten voor in totaal f 217.440.⁴⁰ De waarde van de gebouwen (f 64.300) en vooral van de machines (f 113.140) is indrukwekkend, terwijl het relatief geringe aandeel, vergeleken met textiel-bedrijven als Van Heukelom en Krantz, van de bewerkte en onbewerkte wol (f 40.000) alle drie wijzen op een bloeiend bedrijf. In diezelfde periode werd niet alleen de schuldenlast aanzienlijk teruggebracht, maar ook de fabriek gemoder-niseerd en het onroerend goed uitgebreid. In 1871 liet 'P. Clos & Leembruggen' echter de kans lopen om het aangrenzende fabriekscomplex van S.A. Meerburg (op de hoek van de Korte Mare en de Oude Singel) te kopen.⁴¹

Persoonlijke omstandigheden

Niet alleen als textiel-kroonprins was Cornelis Johannes actief. Zo werd hij op 8 december 1859 lid van de loge La Vertu, de Leidse Vrijmetselarij.⁴² Het lijkt een persoonlijke beslissing te zijn geweest van de 21-jarige Leembruggen. In de Loge trad hij eerst op als leerling, maar zijn bevordering tot gezelschap vond op 14 november 1861 plaats en die van meester al op 3 november 1862. Toch bedankte hij al op 11 oktober 1866 voor het lidmaatschap, mogelijk omdat geen belangrijke bestuursfunctie voor hem weggelegd leek te zijn.⁴³ Het optreden als vrijmetselaar betekende overigens niet dat hij hierdoor uit de Waalse kerk trad, waar hij ook dooplid van was. Beide overtuigingen konden toen gemakkelijk samengaan.⁴⁴

Een andere functie behoorde tot de verplichtingen van veel meer Leidse jonge mannen. In 1863 werd Leembruggen schutter bij de plaatselijke schutterij, in februari 1865 volgde een bevordering tot tweede luitenant en op 30 januari 1868 tot eerste luitenant.⁴⁵ Ten slotte kreeg hij in februari 1869 eervol ontslag.

Mogelijk kwam in 1869 een einde aan het vrije leven van de jongeman. In ieder geval trad hij op 19 januari 1871 te Amsterdam in het huwelijk met de achttienjarige Louise Jacoba Modderman (Batavia 2 augustus 1852 - Leiden 8 april 1875).⁴⁶ Zij was de jong wees geworden dochter van de koopman Tonco Modderman, die korte tijd consul-generaal in Kanton (China) was geweest, en Angélique Josine Eveliena Ardesch.⁴⁷ Louise (Jacoba) werd in Amsterdam opgevoed door haar twee voogden van vaders en moederskant.⁴⁸ De dagelijkse verzorging lag in handen van mej. Suze van der Stengh, die na het huwelijk met haar meeverhuisde naar Leiden.⁴⁹ De echtgenote behoorde, net als Cornelis Johannes, tot de Waalse kerk.⁵⁰

Louise Jacoba Modderman (1852-1875), sinds 1871 echtgenote van Cornelis Johannes Leembruggen. Coll. Familie-archief Leembruggen.

Willem Adriaan Leembruggen (1871-1925), het enige kind van Cornelis Johannes Leembruggen en Louise Jacoba Modderman, 1875. Iconografisch Bureau / RKD, Den Haag.

Het echtpaar vestigde zich op de Nieuwe Rijn 28, nadat Cornelis Johannes jaren lang (tot 1870) in het stamhuis, Oude Singel 78, had gewoond.⁵¹ De echtgenoten kregen slechts één kind, Willem Adriaan, geb. 11 december 1871 (overl. 1925) die ook in de Waalse geloofsgemeenschap werd opgevoed.⁵² Enkele jaren later overleed Louise al op 22-jarige leeftijd, waarschijnlijk aan tbc.⁵³ Misschien speelden bij haar een slechte gezondheid en erfelijke factoren een rol, want haar vader verliet China om gezondheidsredenen en haar moeder overleed ook betrekkelijk jong, terwijl Willem Adriaan Leembruggen eveneens aan tbc leed.⁵⁴

Dat Leembruggen in deze jaren een vooraanstaand Leidenaar was geworden, bleek uit het beroep dat op hem in 1872 werd gedaan om zitting te nemen in een comité dat een standbeeld voor burgemeester Van der Werf moest voorbereiden.⁵⁵

Vader en zoon

De productiecapaciteit werd niet alleen bevorderd door meer marktgericht te werken, ook de omstandigheden droegen bij tot groei van de onderneming. In 1873 sloten vader en zoon een nieuwe vennootschap waarin zij elk de helft bezaten.⁵⁶ In juni van dat jaar kwam een nieuw ketelhuis met nieuwe stoomketel (en schoorsteen) tot stand. In de akte van vennootschap was ook vastgelegd dat meer moest worden afgeschreven op de machines wat de modernisering van het productieproces bevorderde.

Cornelis Johannes maakte in 1874 weer een reis naar Engeland, waar hij in Bradford, Oldham en Waterfield het fabricageproces bekeek.⁵⁷ Enkele jaren later werden twee Leidse procuratiehouders in de firma benoemd.⁵⁸ In 1876 vond een grote uitbreiding plaats toen de eind 1874 geliquideerde spinnerij van de Fa. Van Heukelom & Co,⁵⁹ aan de overzijde van de Langegracht, werd aangekocht.⁶⁰ Daar kwam nu een nieuwer machinepark voor f 17.000.⁶¹

De eerste jaren als zelfstandig ondernemer

De firma 'P. Clos & Leembruggen' lag na de dood van Adrianus Cornelis Leembruggen op 17 augustus 1877 geheel in handen van zijn zoon Cornelis Johannes.⁶² Leembruggen sr. liet f 80.706,60 na, waarvan jr. een derde deel ontving, dus f 26.902,20. Voor een goed overzicht van de financiën werd begin 1878 een staat van hypothecaire inschrijvingen gemaakt. Van de lening van de inmiddels overleden neef Jan stond nog f 20.000 open. De kredietfaciliteit van f 20.000 door de weduwe De Bordes-Pompe was overgenomen door haar schoonzuster mevrouw Pompe-Leembruggen⁶³ en inmiddels teruggebracht tot

f 4.000. In totaal bedroeg de schuldenlast in 1878 dus nog f 24.000.⁶⁴

In 1880 was de spinnerij van 'P. Clos & Leembruggen' het belangrijkste wol-verwerkende bedrijf in Leiden geworden, tenminste als men dat afmeet aan de drie stoommachines en de drie stoomketels, die in totaal 84 pk leverden.⁶⁵ De firma's Krantz (de op een na grootste met 75 pk), Le Poole, Parmentier, Scheltema en Zaalberg hadden – meestal veel – minder machines, ketels en pk's.⁶⁶ Alleen De Heyder & Co. die een katoendrukkerij, -weverij en -blekerij bezat, had (met 232 pk) een veel grotere capaciteit. De spinnerij van Clos aan de Langegracht was in 1880 voorzien van een stoommachine en twee stoomketels, alle drie groot en nieuw geplaatst.⁶⁷

Dat Cornelis Johannes voortvarend te werk ging, blijkt uit zijn besluit om eind 1880 de firma 'P. & J. van Poot & Co' nieuw leven in te blazen als fabriek voor machinaal gebreide goederen (kousen en sokken).⁶⁸ De eerste jaren gebeurde dit als onderdeel van 'P. Clos & Leembruggen', dat hiermee een deel van zijn afzet veilig stelde. Nadat Cornelis Johannes' broer Willem George teruggekomen was uit Nederlands-Indië begon deze in 1884 voor een jaarlijkse vergoeding van f 7.000 als administrateur in de fabriek van Poot.⁶⁹ Twee jaar later nam hij deze onderneming waarin een machinale breierij was gevestigd over en was hij korte tijd eigenaar van de firma.⁷⁰ Een succes lijkt dit optreden niet te zijn geweest, want in 1889 kocht de aangetrouwde neef Willem Pompe (1860-1891) het complex.⁷¹

Slechts enkele jaren zou men gebruik kunnen maken van het gemoderniseerde bedrijf waarin de vroegere firma Van Heukelom was gevestigd. Want op de late avond van 20 mei 1884 moest de torenwachter van het stadhuis op de alarmtrompet blazen: de wolspinnerij aan de Langegracht stond volledig in brand en er was geen redden meer aan.⁷² Niettemin schonk de firma een bedrag van f 100 aan het ongevallenfonds van de brandweer als dank voor de betoonde hulpvaardigheid.⁷³ Op 1 oktober daaropvolgend adverteerde architect W.F. van der Heyden dat op 13 oktober 1884 in het Heerenlogement zou worden aanbesteed: *het ontruimen der ruïnen en verder afbreken der gebouwen op het terrein aan de Vestwal nabij de voormalige Marepoort en het maken van een brandvrij fabrieksgebouw van steen en ijzerconstructie.*

De verzekering dekde de schade van de stoomwolspinnerij en breierij, die wat de machines betreft f 24.000 bedroeg, een kapitaal dat men niet te groot achtte.⁷⁴ Later bleek dat de schade aan de wol, garens en gebreide goederen uit de fabriek aan de Langegracht op f 32.676,18 moesten worden gesteld.⁷⁵ De verdere verliezen aan gebouwen en machines bedroegen in totaal ruim f 51.000.

Al in 1885 werd de nieuwbouw in gebruik genomen, nu verbonden door een luchtbrug met de fabriek aan de overzijde van de Langegracht.⁷⁶ In de nieuwbouw kwam geen eigen stoommachine te staan.

Leembruggen en het sociale vraagstuk

In 1890 was 'P. Clos & Leembruggen' duidelijk gegroeid in vergelijking met de situatie van tien jaar daarvoor, toen Poot bovendien ook nog een onderdeel vormde van de firma.⁷⁷ Het aantal stoommachines en -ketels bleef onveranderd (dus van elk drie). Maar het aantal pk's was van 84 gestegen tot 350. De andere belangrijke textielondernemingen hadden nu een grotere achterstand gekregen dan in 1880.⁷⁸ Het bedrijf had 194 arbeiders in dienst, dus veel minder dan de Leidsche Katoenmaatschappij (LKM) met 845 werknemers.⁷⁹ Deze LKM gebruikte in haar twee fabrieken elf stoommachines en zes -ketels, die overigens slechts 392,5 pk leverden. Net als in 1880 was 'P. Clos & Leembruggen' het belangrijkste wolverwerkende bedrijf in Leiden, dat in 1890 echter de andere wolfabrieken, zoals Zaalberg, Van Wijk en Krantz, veel verder achter zich liet.

De gegevens over de arbeiders en arbeidsters zijn afkomstig uit de Enquête naar de arbeidstoestanden in de fabrieken die in 1889 betrokkenen ondervroeg.⁸⁰ Al omstreeks 1860 was in Nederland een discussie ontstaan over kinderarbeid waarvoor Leiden de belangrijkste gegevens leverde.⁸¹ De meningen over het vraagstuk van de noodzakelijkheid en wenselijkheid van het te werk stellen van jongens en meisjes beneden de leeftijd van veertien jaar liepen hier in deze stad uiteen.⁸² Cornelis Leembruggen, grootvader van de toekomstige baron, verklaarde dat men in de textielfabrieken geen zeer jonge kinderen kon gebruiken en keerde zich tegen een (zijns inziens overbodige) wetgeving.⁸³

Leembruggen had gelijk met zijn constatering, want kinderarbeid in de fabrieken daalde na 1860.⁸⁴ Toch hadden de tijdgenoten de indruk dat de voortgaande mechanisering vrouwen en kinderen in de fabriek haalde.⁸⁵ Directeur Heijkoop van 'P. Clos & Leembruggen', zelf op zijn dertiende in 1843 bij de onderneming begonnen, constateerde dat vanaf 1865-1870 vrouwen en vooral meisjes in de fabriek begonnen te werken. De jongsten onder hen hadden echter de leeftijd van twaalf jaar al bereikt. Uit de cijfers van Heijkoop en die van het Gemeenteverslag bleek dat het om een grote groep vrouwen en meisjes ging: 137 of 150, welke aantallen veel hoger lagen dan van de mannen en jongens. De directeur verklaarde dit verschijnsel uit het feit dat men bij de uitbreiding van de fabriek niet voldoende jongens kon krijgen. Het gebruik van de verbeterde

machines had geen rol gespeeld. Het laatste argument lijkt wel hout te snijden, het eerste veel minder. Het verschil hing samen met de veranderingen in het productieproces bij de firma. Sajetten en wollen garens hadden de plaats ingenomen van de greinen, zoals eerder al aan de orde kwam. Daarbij kwam het accent op het spinnen te liggen, een bewerking die, traditioneel gezien, meestal door vrouwen en meisjes werd verricht. Het inzetten van leden van het zwakke geslacht had ook het voordeel dat de loonkosten lager kwamen te liggen. Vrouwen verdienden als regel in de Leidse fabrieken in 1886, volgens het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond (ANWV), ten hoogste f 5, de meesten echter f 4.⁸⁶ Ook deze lagere beloning was een erfenis uit de vroegmoderne en pre-industriële tijd.

De meisjes bij 'P. Clos & Leembruggen' kregen niet meer dan f 2,10-f 4,50 per week.⁸⁷ Volwassen vrouwen zullen ongetwijfeld meer hebben ontvangen, maar het lijkt uitgesloten, ook gezien de cijfers van het ANWV, dat zij zelfs maar in de buurt kwamen van de mannelijke spinners. De verdiensten van deze groep lagen bij vier andere textielfabrieken gemiddeld tussen f 6,75 en f 8,75 per week.⁸⁸ Omdat in zijn fabriek zo veel meisjes en vrouwen werkten, zal Leembruggen geen voorstander zijn geweest van de nieuwe rolpatronen waarbij de man het geld verdiende en de vrouw het huishouden voerde.⁸⁹

Overigens kon het werken van beide seksen in dezelfde fabriek een probleem opleveren. Dat was misschien het geval wanneer men geen beste naam had. Heijkoop citeerde mensen met uitspraken als *die van Leembruggen vooral waren zeer verwilderd, met de meisjes van de spinnerij van Leembruggen hebben wij het meeste te worstelen gehad*.⁹⁰ Onzedelijkheid kon plaatsvinden als vrouwen en mannen niet goed waren gescheiden. Gelukkig voor de moraalridders ging alleen de meesterknecht, een getrouwd man (!), over het vrouwelijk personeel, dat in de fabriek met geen andere mannelijke werknemers in contact kwam.⁹¹ Bij twee andere Leidse fabrieken waren afzonderlijke lokalen voor vrouwen of meisjes, maar dit kwam verder weinig voor.⁹²

'P. Clos & Leembruggen' had in 1889 geen voorziening voor zieke werknemers, zoals de 53-jarige sjouwer Frederik van der Woerd verklaarde, die al op zijn tiende was gaan werken en nu werkdagen van elf uur maakte.⁹³ Hij had vijf weken voor het door hem afgelegde verhoor zijn rechterarm verloren, maar de heren hadden beloofd hem een kunstarm te geven. Toch betaalden dezen een getrouwde zieke werknemer f 6 per week uit en een ongetrouwde f 5. Veel voorbeelden van zieken kon Van der Woerd niet geven, want de meeste mannelijke arbeiders waren een jaar of dertig.

Het sociale gezicht van 'P. Clos & Leembruggen'

Al in 1863 had Clos met enkele andere fabrikanten uit Leiden het bekende adres tegen kinderarbeid getekend.⁹⁴ Zij wilden, in navolging van de wensen van de Twentse fabrikanten, een regeling waarin de uren van de arbeid en de rust van jongeren waren vastgesteld. Bovendien moesten deze kinderen ook een vorm van onderwijs genieten. Niet alleen het welzijn van deze jongeren speelde een rol in de argumentatie, ook een economisch motief kwam aan de orde: minder werkuren leverde meer en beter werk op.

Wie bij de firma verantwoordelijk was voor deze stellingname, vader of zoon (sinds enkele jaren in het bedrijf opgenomen), valt niet meer na te gaan. Dit is eveneens het geval bij het lidmaatschap van de Leidsche Maatschappij van Weldadigheid ter voorkoming van verval tot armoede. Afkomstig uit kringen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en dus geïnspireerd door de Verlichting, verstrekke deze vereniging aan enige honderden gezinnen, met name 's winters, voedsel, medische hulp en kleding, en werk. Maar bedeling voor de armen bleef de taak van de kerkelijke diaconieën. Na de bouw in 1835 door de Maatschappij

Bij Leembruggen voor de deur aan het einde van de 19de eeuw. Zichtbaar zijn de panden Oude Singel 74-78.

van 33 arbeiderswoningen in de Looierstraat,⁹⁵ nam men in 1862 het initiatief tot oprichting van een Hulpbank, die een soort startkrediet verstrekke voor de 'minvermogene' klasse.⁹⁶ Het was dus geen echte bedeling, maar een poging armen daartoe niet te laten vervallen. Vanaf 1848/49 leverde Adrianus Cornelis Leembruggen een jaarlijkse bijdrage, wat doorging tot zijn overlijden in 1877.⁹⁷ Diens vader Cornelis had hetzelfde gedaan en ook in zijn geval maakte de dood een einde aan deze donatie. De andere grootvader, ds. J.A. Pluijgers, en een overgrootvader, A. Hartevelt, behoorden tot de eerste bestuursleden van de Maatschappij.⁹⁸ Het was dus geen wonder dat Cornelis Johannes zich in 1867/68 aansloot bij deze familietraditie door een bijdrage van f 2,50 te geven. Hij werd meteen secretaris van de vereniging, een functie die zijn vader nooit had bekleed.⁹⁹ Wel was zijn grootvader Leembruggen vanaf 1818, enkele maanden na de oprichting, bestuurslid geworden, vervolgens thesaurier en ten slotte voorzitter in de periode 1840-1858.¹⁰⁰ Na het aftreden van Cornelis Johannes als secretaris werd het bedrag vanaf 1874/75 verhoogd tot f 10.¹⁰¹ Overigens gaven ook andere textielabrikanten, met uitzondering echter van Willem George Leembruggen en Willem Pompe, een jaarlijkse donatie.¹⁰² Leembruggen bleef de Maatschappij een warm hart toedragen, want hij bleef bestuurslid tot 1891.

Wie binnen het bedrijf de verantwoordelijkheid droeg om te komen tot maatregelen van sociale zorg, valt evenmin te bepalen toen Clos in 1871 tijdens de pokkenepidemie overging tot (re)vaccinatie van het gehele personeel.¹⁰³ Andere activiteiten kunnen op rekening van Cornelis Johannes alleen worden geschreven. Zo werd hij secretaris van de commissie van toezicht van de Leidsche Arbeiders Vereeniging toen deze in 1866 ontstond. Het doel van de LAV was te komen tot een coöperatieve levensmiddelenwinkel.¹⁰⁴ Dat lukte inderdaad, ondanks tegenwerking van de middenstand. Wat in de acties van de vroege vakbeweging in Nederland veel vaker gebeurde (bijvoorbeeld bij het Christelijke 'Patrimonium') was hier het samengaan van kapitaal en arbeid. De commissie van toezicht bestond uit een zevental fabrikanten, maar de leiding lag bij een bestuur van werklieden. Het einde kwam in april 1871 tamelijk onverwacht, toen bleek dat de vereniging met verlies draaide. Op de liquidatievergadering van de LAV liepen de emoties hoog op, wat geen wonder was omdat de deelnemende arbeiders ruim de helft van hun inleg kwijtraakten.¹⁰⁵

In 1872 behoorde Cornelis Johannes tot de vier oprichters van de Leidsche Bouwvereniging (LBV).¹⁰⁶ Hij was vanaf het begin secretaris, daarna penningmeester en later commissaris. De LBV was in de jaren voor de Woningwet

behoorlijk actief: zij bouwde in 1873 zes woningen in de Hoefstraat en twaalf plus vier bij de Lange Lijsbethsteeg.¹⁰⁷ Vijf jaar later kwamen twaalf dubbele huizen op de Rijsburgersingel tot stand en in 1881 42 'hekjeswoningen' (rug-aan-rug-woningen) in de Haver- en Gortebuurt. Het grootste project was de bouw van 65 plus 104 woningen in 1886 in de omgeving van het station. Ten slotte volgde in 1893 nog een complex van 26 woningen in de Piet Heinstraat. Maar de activiteiten van de LBV waren breder dan alleen het bouwen voor minvermogens. Want de vereniging bevorderde na 1877 dat haar arbeiderswoningen op de duinwaterleiding werden aangesloten en werd daarom in de Raad als voorbeeld gesteld voor projectontwikkelaars.

Als opvolger van zijn pas overleden vader werd Leembruggen door de gemeenteraad op 6 december 1877 benoemd bij het Stedelijk Werkhuis als een van de drie bestuursleden die geen lid waren van de Raad. Deze instelling werd in 1885 omgedoopt tot de ongetwijfeld netter klinkende Stedelijke Werkinrichting (LW). Het Werkhuis was in 1852 opgericht om bedelarij te weren. Behoeftigen kregen voedsel en een gering loon, waarvoor wolpluizen, spinnen en weven van linnen en katoen, en breien van kousen moest worden verricht.

De sociale bewogenheid van Leembruggen bleek ook uit zijn interesse voor het badhuis aan de Bloemmarkt (nu in 2005 aangeduid als Boommarkt 21). Het was daar in 1862 opgericht en dreigde na het overlijden van de eigenaar in 1886 te worden gesloten. Maar het badhuis werd toen opgekocht en ondergebracht in een NV door vier aandeelhouders die ieder f 3.000 inbrachten: W.F. van der Heyden (architect), C.J. Leembruggen, H.L.A. Obreen (notaris) en D.E. Siegenbeek van Heukelom (medicus). Leembruggen bleef vanaf 1887 tot aan zijn overlijden commissaris. Het badhuis was bestemd voor mannen (na 1882 was er ook een verdieping met eigen opgang voor vrouwen) uit de betere kringen.¹⁰⁸ Ook hier ging dus, net als in de fabrieken, het probleem van de 'zedelijkheid' en de omgang met leden van de andere sekse, een rol spelen.

Uit deze vele functies blijkt de maatschappelijke betrokkenheid van Cornelis Johannes. Het is dan ook logisch dat hij zijn activiteiten liet leiden vanuit een politieke stellingname. Leembruggen was, net als zijn vader, een liberaal. Hierbij mag men niet denken aan mensen die weinig actief waren op politiek gebied en de zaken liever overlieten aan de maatschappelijke groeperingen. De voorbeelden van vader en zoon bewijzen dat het niet om zo'n soort liberalen (zo deze ooit in de 19de eeuw voorkwamen) ging.¹⁰⁹

Cornelis Johannes was volgens een verkiezingsadvertentie in 1874-1876 secre-

taris van het bestuur van Het Algemeen Belang, de enige Leidse liberale kiesvereniging.¹¹⁰ Van 1876-1879 was hij weer algemeen bestuurslid van deze kiesvereniging.¹¹¹ Op de laatste twee ledenlijsten van Het Algemeen Belang, uit november 1879 en november 1886, staat hij genoteerd als (gewoon) lid.¹¹² Deze kiesvereniging werd eind 1887 opgeheven in verband met de uitbreiding van het stemrecht. Leembruggen was één van de 49 liberalen die de oprichtingsvergadering van de Leidse Vrijzinnige Kiesvereniging eind 1887 bijeenriepen.¹¹³

De ster van Leembruggen was intussen zo hoog gerezen dat hij voor Het Algemeen Belang op 12 mei 1886 in de Provinciale Staten van Zuid-Holland was gekozen. Hoewel het aftreden volgens het rooster pas in 1892 zou plaatsvinden, dwongen bepaalde gebeurtenissen die later aan de orde zullen komen hem na ruim drie jaar ontslag te nemen.

Behalve functies die verband hielden met hulp en het bevorderen van het (fysieke) welzijn van arme Leidse inwoners, was Leembruggen ook lid van verenigingen die trachtten hen te verheffen. De belangrijkste daarvan was Mathesis Scientiarum Genetrix, een typisch product van de Verlichting. Men verzorgde daar middelbaar en technisch onderwijs en bracht een competitie-element in door prijsvragen onder de leerlingen uit te schrijven. Leembruggen werd daar lid van op een onbekend tijdstip, in ieder geval voor 1888.¹¹⁴ Hij was bovendien in 1883 een van de oprichters van de met Mathesis verbonden Vereniging de Praktische Ambachtsschool.¹¹⁵ Hier konden arme jongens een opleiding in technische richting volgen.

Leembruggen was verder actief in organisaties die met de uitoefening van zijn beroep hadden te maken. Hij was in de periode 1878-1889 bestuurslid, zoals zijn vader, van de afdeling Leiden van de Maatschappij voor Bevordering van de Nijverheid.¹¹⁶ Hij bekleedde in 1884/85 het voorzitterschap van de organisatie. Tevens werd Leembruggen in juli 1884 in de jaarvergadering te Assen gekozen tot directeur (hoofdbestuurslid) van de landelijke Maatschappij.¹¹⁷

Op 2 december 1879 volgde hij de fabrikant Krantz op als lid van de Kamer van Koophandel.¹¹⁸ Voor deze vacature hadden 'enkele fabrikanten' hem aanbevolen.¹¹⁹ Ook hier bleef het niet bij een gewoon lidmaatschap, want op 25 januari 1887 werd Leembruggen benoemd tot voorzitter van de Kamer van Koophandel.¹²⁰

Toen in 1886 de familie Driessen, tot dan alleen eigenaar van de LKM, besloot de firma om te zetten in een NV en vreemd kapitaal aan te trekken, noemde het voorstel vijf Commissarissen, onder wie C.J. Leembruggen.¹²¹ Het plan ging

echter niet door, want er werd onvoldoende kapitaal van buiten aangetrokken.

Behalve al deze werkzaamheden die ongetwijfeld veel tijd hebben gekost, bestonden ook mogelijkheden zich te ontspannen. Leembruggen werd lid van de in 1886 opgerichte 3 October-Vereeniging, maar bekleedde daar nooit een bestuursfunctie.¹²² Hij was, waarschijnlijk al voor 1882, lid van Amicitia.¹²³ Deze sociëteit verenigde de elite van Leiden en ruimde ook een kleine plaats in voor vrouwen. Een nieuwe echtgenote heeft Leembruggen daar niet gevonden, gesteld al dat zijn activiteiten hem voldoende tijd gaven voor een huiselijk leven.

De persoonlijke omstandigheden van Leembruggen

Al deze jaren woonde de fabrikant na de dood van zijn vader, vanaf 1878, weer in het ouderlijk huis dat lang als het centrum van de activiteiten van de Leembruggens voor en na hem, zou dienen.¹²⁴

Toen in de periode 1880-1882 een conflict heerste tussen de commandant van de schutterij, J. Scheltema (tevens AR-raadslid en textielfabrikant) en zijn oudste kapitein, W.L. van Kaathoven, kozen B en W, de Commissaris van de Koning en de Minister de kant van de laatste.¹²⁵ Het raadslid wilde dat het corps niet meer zou functioneren als een soort rustbewaarders maar als een reserve voor het leger, waarvoor men veel moest inventariseren en oefenen.¹²⁶ Het conflict eindigde er mee dat Scheltema (niet geheel vrijwillig) in 1882 ontslag nam. De burgemeester oefende druk uit op Leembruggen om commandant te worden.¹²⁷ Maar deze wilde dat ook Van Kaathoven zou opstappen, wat te veel was gevraagd.¹²⁸ De affaire bewijst in ieder geval hoe belangrijk de directeur van Clos & Leembruggen was geworden.

De verbeterde financiële positie van de firma werkte door in het vermogen en de inkomsten van Leembruggen. Dat blijkt allereerst uit de aanslag van de gemeentelijke inkomstenbelasting.¹²⁹ Daarin werd iedereen aangeslagen die kapitaal verkreeg uit goederen (onroerende en roerende), arbeid en pensioenen, winsten en renten van beroepen of ondernemingen, en uit andere bron.¹³⁰ Al in het jaar van invoering, 1878, stond Cornelis Johannes met f 9.000 per jaar aangeslagen. Na de dood van zijn vader werd zijn inkomen in de periode 1879-1891 onveranderd gesteld op f 32.500. Dit betekent dat Leembruggen in 1880 de zevende Leidenaar was onder de mensen met de hoogste aanslag. Tien jaar later waren er meer personen met een topinkomen en was de textielfabrikant een plaats gezakt.¹³¹ De hoogstaangeslagenen in 's Rijks directe belastingen hadden ook het recht de leden van de Eerste Kamer te kiezen.¹³² De basis van deze

belasting waren de grond-, de patent- en de personeelsbelasting.¹³³ Vanaf 1881 was Leembruggen een van de vier of vijf Leidse inwoners die tot de financiële top van Zuid-Holland behoorden.¹³⁴ Maar op de lijst van ruim 260 personen, van wie de rijkste voor meer dan f 20.000 was aangeslagen, stond hij met f 953 in de achterhoede. In 1890 kwam Leembruggen niet meer voor op de lijst, een omstandigheid die hierna aan de orde komt.¹³⁵

In 1889 schonk Leembruggen aan de Lakenhal het schilderij van Jan Steen: *Roof door Rachel van de afgodsbeelden van haar vader*.¹³⁶ De schenking hield verband met de uitbreiding van het Museum met de Harteveltzaal.¹³⁷ Of hij het schilderij speciaal voor deze gelegenheid had aangekocht of uit zijn collectie schonk, zal later wat duidelijker worden.¹³⁸ Waarschijnlijk was het eerste het geval, want er is niets bekend van een schilderijen- of tekenverzameling bij Leembruggen. De schenking van zo'n belangrijk werk lijkt ook te zijn voortgekomen uit een behoefte aan maatschappelijke erkenning die mogelijk mede de oorzaak was van een van de meest merkwaardige activiteiten van de textielbaron: het verwerven van een adellijke titel.

Noten

Het Archief 'P. Clos & Leembruggen' berust op het RAL. Het Familiearchief (FA) Leembruggen bij drs. Ph.A. Leembruggen.

Alle andere archieven zijn, tenzij het tegendeel wordt aangegeven, aanwezig op het RAL.

- 1 *Libro d'Oro della Nobilità Italiana* 7 (1926-1932) (Rome 1931) 589. De gegevens komen ook voor in Vittorio Spredi, *Enciclopedia storico-nobiliare Italiana. Famiglie nobili e titolate viventi* IV (Milaan 1931) 82. Overigens waren de vermeldingen achterhaald, omdat Willem Adriaan al in 1925 was overleden.
- 2 C.J. Overvoorde, 'C.J. baron Leembruggen', *Leidsch Jaarboekje* 3 (1906) ongepagineerd.
- 3 R.C.J. van Maanen ed., *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* III (Leiden 2004) zwijgt over hem in alle talen, deel IV (Leiden 2004) 71 geeft wel een enkele vermelding.
- 4 In een brief van 2-8-1863 aan zijn vader en op 27-2-1891 door een neef Pluijgers in het Archief 'P. Clos & Leembruggen', nr. 133.
- 5 Zie voor de genealogie van de familie Leembruggen: *Nederland's Patriciaat* 2 (1911) 309-315 en de dossiers Leembruggen in het Centraal Bureau voor Genealogie (CBG) in Den Haag.
- 6 Een korte geschiedenis van het bedrijf staat bij D.J. Noordam, 'Bedrijfsprofiel van "P. Clos & Leembruggen"' in: D.J. Noordam, J.K.S. Moes en J. Laurier, *Door de wol geverfd. Herinneringen aan de Leidse textiel-industrie in de twintigste eeuw* (Zutphen 1998) 96-100.
- 7 M.A. Knubben Winter, *Het geslacht Pluijgers* I (Amsterdam 1987) 21-22, 25. Het gaat om Johannes Arnoldus Pluijgers (1810-1884), gehuwd Leiden 23-4-1836 (net als de ouders van de toekomstige baron) met Cornelia Johanna Cecilia Leembruggen (1817-1887) en Christiaan Pluijgers (1817-1844), die trouwde met Johanna Cecilia Leembruggen (1819-1890).
- 8 A.M. Coebergh van den Braak, *Meer dan zes eeuwen Leids Gymnasium* (Leiden 1988) 192.
- 9 Coebergh van den Braak, *Leids Gymnasium*, 120.
- 10 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame III. De werken van de wetenschap. De Leidse universiteit, 1776-1876* (Amsterdam 2005) 124-126.
- 11 Helena Johanna Leembruggen (1812-1885) trouwde Gerard Leembruggen Gerardsz. (1807-1886), Johanna Cecilia Leembruggen (1813-1853) sloot een huwelijk met Gerard Leembruggen Johannesz. (1801-1865).
- 12 Een kruishuwelijk is een echtverbintenis tussen twee of meer kinderen uit één gezin met broer(s) en zuster(s) uit een ander gezin.
- 13 Jongkindt Coninck in *Nederland's Patriciaat* 31 (1945) 172-178, aldaar 173; Hartevelt in *Nederland's Patriciaat* 9 (1918) 149-156, aldaar 150 en J.A. van Doorn-Beersma en D.J. Faber, *Het Leidse pluche. 150 jaar Gemeentebestuur in Leiden* (Leiden 2001) 123.
- 14 Otterspeer, *Werken*, 125, 393; Van Doorn en Faber, *Pluche*, 114.
- 15 Archief 'P. Clos & Leembruggen', nr. 133.
- 16 Coebergh van den Braak, *Leids Gymnasium*, 221.
- 17 Bijvoorbeeld Jan van Heukelom in de jaren-30, zie FA Van Heukelom, nr. 139.
- 18 FA Leembruggen.
- 19 Bibl. RAL, nr. 58310, de circulaires dateren uit 1836, 1849 en 1859.
- 20 *Leidsche Courant*, advertentie 10-10-1859

- en 5-10-1859 (Archief 'P. Clos & Leembruggen', nr. 133).
- 21 Respectievelijk voor notaris Roskes d.d. 30-3-1836 (Archief 'P. Clos & Leembruggen', nr. 109), advertenties in *Leidsch Dagblad* van 4-2-1862 en 22-8-1866.
 - 22 Hierbij moesten de stukken textiel naar een (centraal gelegen) hal worden gebracht om daar te worden gekeurd, sindsdien gebeurde de verificatie in de fabriek zelf, zie Besluit B en W van 22-7-1861; J.H.E. Reeskamp, *Zeventienhonderdzesenzestig – 1966; tweehonderd jaar P. Clos en Leembruggen* (Leiden 1966) 14.
 - 23 Herman Amptmeijer en Cor Smit, 'Onzalige partijenschappen: bestuur en politiek', in: R.C.J. van Maanen ed., *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* III (Leiden 2004) 110-135, aldaar 124.
 - 24 Archief 'P. Clos & Leembruggen', nr. 133; Reeskamp, *Tweehonderd jaar*, 14, 16.
 - 25 Vergelijk de akte van 31-12-1849 over de vennootschap in 1836 aangegaan ter uitoefening van de fabrieken van grijnen, longells, saai, vlaggedoek en garens (Bibl. RAL, 58310 f) met die van 1-7-1873 waarbij het fabriceren van sajetten, garens en geweven stoffen centraal stond (Archief 'P. Clos & Leembruggen', nr. 111).
 - 26 C. Smit, 'De asem van Beëlzebub, De modernisering van de Leidse textielindustrie 1800-1865', in: J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries ed., *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht 1991) 139; Reeskamp, *Tweehonderd jaar*, 14.
 - 27 De weduwe De Bordes (1809-1893), geboren Pompe, had een broer Willem Hendrik Gerard Pompe (1819-1890), getrouwd met Leembruggens achternicht Elisabeth Johanna Leembruggen (1834-1916); zie *Nederland's Patriciaat* 49 (1963) 65-84, aldaar 77 en 9 (1918) 297-302, aldaar 301.
 - 28 Smit, 'Asem', 125-143, aldaar 139 vermeldt dat van de neef f 50.000 werd geleend.
 - 29 Archief 'P. Clos & Leembruggen', nr. 133.
 - 30 Reeskamp, *Tweehonderd jaar*, 16.
 - 31 Advertenties in *Leidsche Courant* en *Leidsch Dagblad* van 1-9-1865.
 - 32 *Leidsche Courant*, advertentie op 11-9-1865.
 - 33 Akte notaris Obreen (NNA Obreen 1867, nr. 107) d.d. 24-6-1867, vennootschap tussen ACL, Johannes Schröder Visser te Rotterdam en CJL onder de naam 'P. Clos & Leembruggen'; brief van 1-7-1867 als ingangsdatum en hoe deze tekenen (Archief 'P. Clos & Leembruggen', nr. 109, 133; Bibl. RAL, 58310 f).
 - 34 Op 18-3-1836 (NNA Roskes, nr. 312, akte 77; niet in Archief 'P. Clos & Leembruggen', nr. 109) bedroeg het kapitaal van de greinfabrieken f 150.000. Volgens een akte gepasseerd te Leiden dd. 28-9-1869 (NNA Obreen 1869 II, nr. 155) kregen de erfgenamen van Schröder Visser f 50.000 door de twee overgebleven vennoten aan hen uitgekeerd.
 - 35 Leiden 24-6-1867 (NNA Obreen 1867, nr. 107).
 - 36 Hij was enig firmant van het kassierskantoor Hartevelt & Roskes.
 - 37 Archief 'P. Clos & Leembruggen', nr. 111; Noordam, 'Bedrijfsprofiel', 98.
 - 38 In Leiden op 28-9-1869 (NNA Obreen 1869 II, nr. 155); Archief 'P. Clos & Leembruggen', nr. 110.
 - 39 Ibidem.
 - 40 Smit, 'Asem', 138.
 - 41 Het werd in oktober 1871 geveild. Het complex ging voor f 22.500 naar Wilhelmy Damsté, maar 25 jaar later zou het grootste gedeelte hiervan alsnog gekocht en bij 'P. Clos & Leembruggen' getrokken worden. In juni 1873 kwam een nieuw ketelhuis met nieuwe stoomketel (en schoorsteen) tot stand.

- 42 La Vertu, Notulenboek leerlingen 1858-1869, 2e en 3e graad 1793-1879, beide ongeinventariseerd.
- 43 La Vertu, Notulenboek leerlingen 1858-1869, 196; op 3-3-1865 kreeg hij slechts 6 stemmen bij de thesauriersverkiezing, hoewel hij toen daarna tot 2de ceremoniemeester werd verkozen, ibidem, 151, 152.
- 44 Dat was ook nog het geval toen op 18-2-1910 Verheij van Wijk van de Loge een Statenbijbel ontving, zie Notulen Meesters 1907- .
- 45 Archief Schutterij, stamboek officieren, nr. 230; FA Leembruggen.
- 46 *Nederland's Patriciaat* 38 (1952) 234-257, aldaar 237. Het kerkelijk huwelijk vond op dezelfde dag in de Oude Kerk plaats.
- 47 Waarschijnlijk leden zij aan tbc, volgens gegevens uit het FA Leembruggen, meegedeeld door mej. C.A. Zandvliet (Leiden).
- 48 FA Leembruggen.
- 49 Ibidem.
- 50 Zie de kwartierstaat van Willem Adriaan Leembruggen in CBG, dossier Leembruggen.
- 51 *Adresboek* 1869 en 1870, alfabetisch deel.
- 52 Kwartierstaat Willem Adriaan Leembruggen.
- 53 Waarschijnlijk leed ook zij aan tbc, volgens gegevens uit het FA Leembruggen, meegedeeld door mej. Zandvliet (Leiden).
- 54 De mededelingen over de gezondheid van Willem Adriaan Leembruggen, die 54 jaar oud stierf, kreeg ik van zijn kleinzoon drs. Ph.A. Leembruggen, de beheerder van het Familiearchief, waaraan wij zo veel danken.
- 55 FA Leembruggen.
- 56 Archief 'P. Clos & Leembruggen', nr. 111
- 57 Archief 'P. Clos & Leembruggen', nr. 133.
- 58 Op 1-11-1876 werden als procuratiehouders opgenomen Jacobus Pieter Heijkoop (1830-1905) en Hendrik Johannes van Ewijk (1821-1901) die al jaren in de onderneming werkten (Bibl. RAL, 58310 f); zie ook akte Leiden 17-10-1876 (NNA A. Wynstroom 1876 II, nr. 248); Archief 'P. Clos & Leembruggen', nr. 117.
- 59 In 1849 was een groot deel van Van Heukelom verkocht aan S.A. Meerburg, te weten het gedeelte langs de Korte Mare nabij de Oude Singel, volgens de advertentie in de *Leidsche Courant* van 31-10-1849.
- 60 Via zaakwaarnemer J.J. Hasselbach voor f 17.000. Reeskamp, *Tweehonderd jaar*, 14 noemt ten onrechte 1874, want de veiling werd op 2-9-1876 in de *Leidsche Courant* aangekondigd, terwijl deze krant op 2-10-1876 de veilinguitslag publiceerde.
- 61 Archief 'P. Clos & Leembruggen', nr. 133.; Reeskamp, *Tweehonderd jaar*, 18.
- 62 De andere zoon Willem George verbleef toen in Nederlands-Indië. De scheiding van de boedel van vader Leembruggen werd in Leiden op 20-3-1878 (NNA A. Wynstroom 1878 I, nr. 89) verleden.
- 63 Archief 'P. Clos & Leembruggen', nr. 112.
- 64 Leiden 20-2-1878, Archief 'P. Clos & Leembruggen', nr. 112.
- 65 *Gemeenteverslag* 1880, bijlage XXI, 161.
- 66 Parmentier 9 pk, Scheltema 14 pk, Le Poole 15 pk en Zaalberg 29 pk.
- 67 Archief 'P. Clos & Leembruggen', nr. 88, fol. 12.
- 68 In november 1880 wordt de eerste factuur opgesteld, zie Archief Poot, nr. 64. Overigens produceerde men in dat jaar ruim 4.000 kilo, wat er op wijst dat de onderneming toen al vele maanden in bedrijf was (Archief 'P. Clos & Leembruggen', nr. 88, fol. 12).
- 69 Archief 'P. Clos & Leembruggen', nr. 133.
- 70 Ibidem.
- 71 Willem George Leembruggen keerde terug naar Nederlands-Indië en overleed daar in Buitenzorg (CBG, dossier Leembruggen). De circulaire aan de zakenrelaties van 1889

- is ondertekend door W.G., de onderhandse akte van verkoop door C.J. Leembruggen. De grootmoeder van Willem Pompe was een zuster van Adriaan Cornelis Leembruggen en getrouwd met neef Gerard Leembruggen. De moeder Elizabeth Johanna Leembruggen was, zoals eerder bleek, in de jaren 60 een van de geldschietters van 'P. Clos & Leembruggen' geweest (Archief 'P. Clos & Leembruggen', nr. 133); Reeskamp, *Tweehonderd jaar*, 20). Willem Pompe kreeg kort na de overname van Poot plotseling een aanval van krankzinnigheid, waarvoor hij een half jaar werd opgenomen, zie A.F.N. Asten, *Pompen vrome en eerlijke luyden: een ondernemend geslacht uit Leenderstrijp vanaf 1350. Genealogie van de familie Pompe(n)* (z.p. 1995) 53-54. Een rustkuur in een sanatorium leidde niet tot voldoende herstel en hij overleed 'noodlottig': Pompe pleegde in het bos van het landgoed Werfhorst in de gemeente Doornspijk dus waarschijnlijk zelfmoord. Hij wordt, in tegenstelling tot zijn zes broers en zusters, niet vermeld in de genealogie-Pompe in *Nederland's Patriciaat* 9 (1918).
- 72 Archief 'P. Clos & Leembruggen', nr. 133; Reeskamp, *Tweehonderd jaar*, 18.
- 73 College van Opperbrand- en Brandmeesters, advertentie 30-5-1884 in de *Leidsche Courant*.
- 74 De waarde van de overgebleven machines bedroeg f 2.618, zie voor deze bedragen 26-5- en 5-6-1884 (Archief 'P. Clos & Leembruggen', nr. 133).
- 75 Volgens het rapport van Schaay & Ledeboer te Rotterdam op 30-12-1886 (Archief 'P. Clos & Leembruggen', nr. 133).
- 76 De gemeenteraad gaf op 28-10-1884 toestemming voor de luchtbrug met stoombuis en aandrijfriemen. Er was tegen deze luchtbrug bezwaar gemaakt door de Hervormde Diaconie, omdat de doorvaart van haar turfschepen hinder zou ondervinden. Daarom moest de luchtbrug tenminste 8½ meter boven de waterspiegel liggen.
- 77 *Gemeenteverslag* 1890, Bijlage XLI, 2-3.
- 78 Zaalberg was met 200 pk nog het meest gegroeid, vergeleken met Krantz (110 pk), Parmentier en Scheltema (beide 20 pk) en Le Poole (17 pk); daarnaast was Van Wijk (met 168 pk) een belangrijke textielonderneming.
- 79 Directeur Heijkoop gaf wat andere cijfers: in het bedrijf werkten 208 werknemers, waarvan 58 mannen en jongens, 150 van de andere sekse, van wie 56 beneden de 16 in zijn verhoor voor de commissie belast met de *Enquête, gehouden door de Staatscommissie, benoemd krachtens de wet van 19 Januari 1890. Derde afdeling*. Leiden (Den Haag 1890) 181.
- 80 *Enquête*, 182.
- 81 Cor Smit, 'Actie of onderzoek? De activiteiten van de Maatschappij ter bevordering van de Nijverheid en de Hervormde Diaconie tegen kinderarbeid', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* (1994) 48-97, aldaar 49; Cor Smit, 'Fabriekskinderen in de Leidse textielindustrie in de negentiende eeuw', *Textielhistorische Bijdragen* 36 (1996) 61-96, aldaar 61-62.
- 82 Smit, 'Fabriekskinderen', 62-63.
- 83 Ibidem, 63-64.
- 84 Smit, 'Kinderarbeid', 58; Smit, 'Fabriekskinderen', 74-75, 78-79.
- 85 Smit, 'Fabriekskinderen', 65 en de Leidse Dekenfabriek f 8,75 (*Enquête*, 174).
- 86 *Enquête*.
- 87 *Enquête*, 175, 177.
- 88 Nationaal Archief, Tweede Kamer, nr. 3292, C 101: brief uit Leiden 20-12-1886 van het ANWV.
- 89 *Enquête*, 182.

- 90 Parmentier *f* 6,75 (*Enquête*, 169), Krantz *f* 7 (*Enquête*, 164), Zaalberg *f* 8,50 (*Enquête*, 103) en de Leidsche Dekenfabriek *f* 8,75 (*Enquête*, 174).
- 91 Deze geluiden drongen ook door in de correspondentie van Leidse organisaties die in het kader van de *Enquête* naar de arbeidsomstandigheden van kinderen en vrouwen brieven aan de Tweede Kamer stuurden, zie met name Leiden 24-11-1886 (Nationaal Archief, Tweede Kamer, nr. 3292, C 18) en Leiden 29-11-1886 (*ibidem*, C 68).
- 92 *Enquête*, 182.
- 93 *Enquête*, 183.
- 94 Tweede Kamer, nr. 3292, C 101: brief uit Leiden 20-12-1886 van het ANWV.
- 95 *Enquête*, 159-161.
- 96 Het request dateert van 17-3-1863, zie Archief 'P. Clos & Leembruggen', nr. 133.
- 97 P. Barendregt, 'Arbeiderswoningbouw in Leiden anno 1835', *Leids Jaarboekje* 79 (1987) 124-138, aldaar 126.
- 98 P. Westerbaan, *Het honderdjarig bestaan van de Leidsche Maatschappij van Weldadigheid, ter voorkoming van verval tot armoede* (Leiden z.j. [1917]).
- 99 Gegevens over de bijdragen in de periode 1848/49-1900 zijn te vinden in het Archief van de Leidsche Maatschappij van Weldadigheid, nr. 1a, 2 en Bibl. RAL, nr. 77753.
- 100 Westerbaan, *Honderdjarig bestaan*, 129.
- 101 *Ibidem*, 131.
- 102 *Ibidem*, 129.
- 103 In 1868/69 was het *f* 5, in 1874/75 bereikte het *f* 10, terwijl in 1888/89 *f* 10 werd betaald; de bijdrage stopte na het jaar 1890/91, zie Archief van de Leidsche Maatschappij van Weldadigheid, nr. 1a, 2.
- 104 Bijvoorbeeld Driessen, Krantz, Le Poole, Van Wijk en Zaalberg.
- 105 *Leidsche Courant* 17-, 24- en 27-2-1871: andere bedrijven volgden het voorbeeld.
- 106 Op 23-10-1867 werd een winkel in de Janvossensteeg no. 18 geopend, later gevolgd door een schoen- en laarzenwinkel op de Hogewoerd, zie de advertenties in het *Nieuw Leidsch Dagblad* van 27-8-1867 en de *Leidsche Courant* van 21-9-1869.
- 107 *Leidsche Courant* van 3-7- en 19-7-1871.
- 108 De andere drie waren prof. A. Heynsius, W. Pleyte, conservator van het Museum van Oudheden, en ds. L.W.E. Rauwenhof, volgens de advertentie in de *Leidsche Courant* van 25-6-1872.
- 109 *Gemeenteverslag* 1878, hoofdstuk XIII en volgende jaren: jaarverslag van de LBV.
- 110 Blijkens de tarieven en de periodieke lijsten van gevonden voorwerpen ('goude horologie').
- 111 Amptmeijer en Smit, 'Partijschappen', 129-130 geeft de verschillen tussen de liberalen kort aan.
- 112 Volgens de advertenties van Het Algemeen Belang, gepubliceerd in de *Leidsche Courant* van 7-5-1874 tot 15-5-1876.
- 113 Advertenties in de *Leidsche Courant* van 15-5-1876, 11-6-1877 en 8-2-1879.
- 114 De loopbaan van Leembruggen als bestuurslid en gewoon lid van Het Algemeen Belang is wat duister: in een grote advertentie van 26-7-1879 in de Leidse verkiezingsstrijd van 32 vooraanstaande liberalen wordt hij niet genoemd. Maar op 4-11-1884 was hij wel een van de 89 ondertekenaars van een liberale verkiezingsadvertentie. Op 29-8-1887 stond Leembruggen in een verkiezingsadvertentie opnieuw aangeduid als bestuurslid van Het Algemeen Belang. Alle advertenties stonden in de *Leidsche Courant*.
- 115 Advertentie in de *Leidsche Courant* van

- 15-12-1887. Hij maakte in 1888 en 1889 geen deel uit van het bestuur van de nieuwe Vrijzinnige Kiesvereniging.
- 116 *Gemeenteverslag* 1887, XXXIV, 38.
- 117 *Gemeenteverslag* 1890, bijlage V, XXXVI, 27.
- 118 Cor Smit, *Ondernemers en geleerden. Leiden 1778-2003* (Leiden 2003) 209 laat zijn (gewone) lidmaatschap in 1859 beginnen.
- 119 *Leidsche Courant* van 11-7-1884.
- 120 *Leidsche Courant* van 3-12-1879.
- 121 *Leidsche Courant* van 27-11-1879.
- 122 FA Leembruggen.
- 123 Bibl. RAL, nr. 58310.
- 124 D.J. Noordam, 'De eerste leden van de 3 October-Vereeniging te Leiden (1886-1900)', *Leids Jaarboekje* 96 (2004) 94-121.
- 125 RAL, Archief Amicitia (ongeinventariseerd), Notulenboek.
- 126 Adresboek Leiden.
- 127 Archief 'P. Clos & Leembruggen', nr. 133.
- 128 In de bibliotheek van het RAL bevinden zich twee brochures van Scheltema (64302 uit 1880 en 64303 uit 1882), in de marge voorzien van verontwaardigd commentaar van Van Kaathoven met termen als 'leugens!'.
- 129 Op 4-3-1882, refererend aan eerdere gesprekken, zie Archief 'P. Clos & Leembruggen', nr. 133.
- 130 Op 4-4-1882 volgens Archief 'P. Clos & Leembruggen', nr. 133.
- 131 RAL, G9A1.
- 132 RAL, G9A1 1888, IV-VII.
- 133 Ex aequo met twee anderen.
- 134 Zie voor een overzicht: J.K.S. Moes, 'De lijsten van verkiesbaren voor de Eerste Kamer der Staten-Generaal 1848-1917', *Broncommentaren I* (Den Haag 1994) 119-168.
- 135 V.A.M. van der Burg en C.E.G. ten Houten de Lange, *De Hoogstaangeslagenen in 's Rijks directe directe belastingen 1848-1917. De verkiesbaren voor de Eerste Kamer der Staten-Generaal* (Zeist-Rotterdam 2004) 13.
- 136 Publicatie vond toen elk jaar in begin mei plaats in de *Staatscourant*. In 1885 stond hij, als eerste onder de textielfabrikanten, aangeslagen voor f 940, hoewel Viruly f 2.297 betaalde, Cock f 2.092, maar de textielfabrikanten Driessen f 901 en J. Zaalberg f 864.
- 137 Van der Burg en Ten Houten de Lange, *De Hoogstaangeslagenen*.
- 138 *Leidsch Dagblad* 2-4-1889. Het is nu bekend als 'Laban zoekt de door Rachel gestolen Terafim', zie *Catalogus van de schilderijen en tekeningen. Stedelijk Museum De Lakenhal – Leiden* (Leiden 1983) 317-318 en L.D. Couprie, 'De vijf schilderijen van Jan Steen in de Lakenhal', *Leids Jaarboekje* 89 (1997) 49-62, aldaar 49.
- 139 Die zaal was door D. Hartevelt geschonken ter nagedachtenis aan zijn broer, wethouder Herman Cornelis Hartevelt, overleden 31-12-1886, een aange trouwde oom van C.J. Leembruggen.
- 140 Het was in 1886 in het bezit van C.J. Nieuwenhuys, zie *Catalogus*, 317.

De Groot-Hemmeerpolder te Warmond

André van Noort

In het oosteinde van Warmond, ten westen van de Kagerplassen, ligt een polder die in de loop der jaren zijn oorspronkelijke karakter grotendeels heeft kunnen bewaren; een rustig plekje in de drukke Randstad. De polder heet Groot-Hemmeerpolder en heeft een oppervlakte van ongeveer 66 hectare.¹ In 1861 werd de polder bestuurlijk verenigd met de aangrenzende Klein-Hemmeerpolder en Hofpolder, maar waterstaatkundig bleef de polder zelfstandig. Hierin kwam in 1907 en 1925 verandering toen het gemaal van de polder ook de Klein-Hemmeerpolder (1907) en de Hofpolder (1925) droog moest houden.

In het hiernavolgende artikel wordt niet ingegaan op de bestuurlijke geschiedenis van de Groot-Hemmeerpolder, maar op het ontstaan en de bemaling ervan. Onderzoek hiernaar heeft waardevolle en interessante feiten opgeleverd.

Het Hemmeer

De Groot-Hemmeerpolder was tot zijn droogmaking in de tweede helft van de jaren twintig van de 17de eeuw een plas water genaamd het Hemmeer, ontstaan door de winning van turf.² De oudst bekende vermelding van het meer dateert uit 1399. In dat jaar werd een boedelscheiding opgemaakt tussen Heyman Pietersz. en zijn zoon Pieter. Heyman kreeg onder andere een kamp land in Warmond aan het Hemmeer.³ Hieruit blijkt dat het Hemmeer toen al water was.

Het Hemmeer was eigendom van de stad Leiden en behoorde daarmee tot de zogenaamde Leidse vroomwateren. De vroomwateren werden gevormd door verschillende meren en poelen die door de graaf van Holland werden verpacht. Op 21 april 1433 werden deze meren en poelen door hertog Philips van Bourgondië aan de stad in erfpacht gegeven. Op 31 december 1583 kocht de stad Leiden deze erfpacht af.⁴

Johan van Duvenvoirde en Woude, die heer van Warmond was, en later zijn weduwe huurden in de jaren 1598, 1603 en 1612 van de stad Leiden het

André van Noort is als archivist werkzaam bij het Regionaal Archief Leiden. Hij is voorzitter van Historisch Genootschap Warmelda.

Hemmeer om het te bevissen.⁵ In 1620 werd het Hemmeer door de stad Leiden in erfpacht uitgegeven aan Jacob van Wassenaer en Duvenvoirde, heer van Warmond en zoon van eerdergenoemde Johan. Drie jaar later werd het Hemmeer door genoemde Jacob voor een bedrag van f 7.500 (f 125 per morgen) van de stad Leiden gekocht omdat hij *swaricheijt* over de clause van erfpachtrecht maakte.⁶

De droogmaking

Plannen voor droogmaking dateren al van 1620. In eerdergenoemde erfpacht-overeenkomst tussen de stad Leiden en de heer van Warmond wordt al gesproken over droogmaking (*om d'selve meer drooch ende tot lant te maecken*). Tegelijkertijd heeft Jan Pietersz. Dou het Hemmeer in kaart gebracht. Hij heeft dat over het ijs gedaan. 1620 moet dus een hele strenge winter geweest zijn. Dankzij zijn opmetingen krijgen we enig inzicht in de grootte van het Hemmeer, namelijk 63 morgen (circa 54 hectare).⁷

Op 22 maart 1623 verleenden de Staten van Holland en West-Friesland aan Jacob van Wassenaer en Duvenvoirde octrooi om het Hemmeer te bedijken en droog te maken.⁸ Zo'n octrooi was vereist om de nodige vrijstellingen van belastingen te bemachtigen. Zonder die vrijstellingen zou de zaak financieel niet haalbaar zijn.⁹ Zo hoefde Jacob van Wassenaer dertig jaar geen verponding en andere lasten over de bedijkte landen te betalen.¹⁰

Leuk is dat in het octrooi ook iets gezegd wordt over de reden van droogmaking. Jacob van Wassenaer wilde het Hemmeer inpolderen, omdat dat goed was voor de werkgelegenheid en het meer vruchtgebruik opleverde. Bovendien betekende de droogmaking minder afslag en daarmee minder verlies van land.¹¹

Merkwaardig genoeg duurde het na het verkrijgen van het octrooi nog lang voordat het Hemmeer was drooggemaakt. Eerdergenoemde Jacob verkocht op 23 augustus 1625 aan zijn broers Henric van Duvenvoirde en Woude, heer van Esselickerwoude, en Albert van Duvenvoirde en Woude, heer van Alkemade, *veertich morgen in 't water genaempt Hemmeer*. Tegelijkertijd verkochten beide broers op hun beurt deze veertig morgen (ongeveer 34 hectare) aan Cornelis van Dorp, burgemeester van Leiden. Op 1 april 1627 verkocht Jacob *'t vorder water*, hiermee doelend op de rest van het Hemmeer, aan eerdergenoemde Van Dorp.¹²

Intussen had landmeter Jan Pietersz. Dou op 2 juli 1626 de omliggende landen opgemeten die voor de bedijking van het Hemmeer nodig waren.¹³ In totaal waren er 14 morgen en 209½ roeden (ruim 12 hectare) land benodigd voor het

De Hemmeerpolder in Warmond. Coll. Regionaal Archief Leiden.

graven van een ringsloot en het aanleggen van een ringdijk. Daaraan zullen honderden arbeiders gewerkt hebben.

Er werden overeenkomsten gesloten met eigenaren die land bij de inpoldering zouden kwijtraken. Zij eisten compensatie voor het verlies van land. Op 25 mei 1626 werd tussen jonkheer Zijbrandt van Alckemade en Cornelis van Dorp een contract gesloten, waarbij Van Alckemade drie morgen (zo'n 2½ hectare) land in de Hemmeerpolder zou verwerven. Pieter Jacobsz. uit Zevenhuizen en Wouter Dircxsz. van Vianen zouden ook stukken land in de nieuwe polder verwerven. Daarvoor werden respectievelijk op 6 juni 1626 en op 9 oktober 1626 contracten gesloten.¹⁴ Hoe de andere eigenaren werden gecompenseerd, is niet duidelijk.

In 1630 was de polder gereed. In dat jaar sloten de ingelanden van de polder, jonkheer Zijbrandt van Alckemade, Pieter Jacobsz. uit Zevenhuizen, Wouter Dircxsz. van Vianen, Jan van Baerle en Cornelis van Dorp, een contract over elkaars overpad en het gebruik van de zogenaamde *binnewech*.¹⁵

De bemaling

Het is niet bekend of de polder door middel van een vijzelmolen of een schep-radmolen is drooggemalen. In 1668 kreeg de Warmondse molenmaker Bartholomeus Dircxsz. Clinckenberch van de ingelanden van de Hemmeerpolder opdracht om voor de som van f 1.600 een nieuwe molen met vijzel te bouwen, omdat de oude molen was afgebrand. In de aanbestedingsakte werd overeengekomen dat Clinckenberch zou leveren *alle het haerde werck, daer onder oock verclaart wort begrepen te sijn de roeden, spil, vijsel, alle het ijsenwerck, croonen ende anders. Verders de koocker daer de vijsel in leijt ende vier nieuwe zeijlen, mitsdesen alle de repen ende het touwwerck een goet ende behoorlijk rietdack ende wat eenichseer tot de voors. molen.* Tevens werd in genoemde akte bepaald dat gedurende de bouw van de nieuwe molen een paardenmolen de polder moest drooghouden.¹⁶

In 1723 werd de molen gerepareerd. De Warmondse timmerman Fuyt van Leeuwen kreeg opdracht om voor een bedrag van f 460 een nieuwe vijzel te leve-

De in 1924 afgebroken molen van de Groot-Hemmeerpolder. Coll. auteur.

ren, de koker met grenen delen te bekleden, een nieuwe baard en een nieuwe watergang van 48 voet (15 meter) lengte, 5 voet (1½ meter) breedte en 2½ voet (bijna 80 centimeter) hoogte te maken en een nieuwe vloer in de molen te leggen.¹⁷

In 1778 kreeg de molen een nieuwe vijzel met een nieuwe koker. De bekende Warmondse molenmaker Tijmon Paddenburg kreeg opdracht dit werk voor een bedrag van f 891 uit te voeren. Tevens kreeg hij opdracht om een nieuwe kwakel te maken over de ringsloot tussen de Groot-Hemmeerpolder en de Simonspolder.¹⁸

In juli 1924 werd de molen, die in slechte staat verkeerde, afgebroken.¹⁹ Het polderbestuur had professor Visser, directeur van het Instituut voor Landbouwwerktuigen en -gebouwen te Wageningen, uitgenodigd om de molen te inspecteren. Visser adviseerde dat het voordeliger was om over te gaan tot machinale bemaling.²⁰

Het gemaal dat in 1924 op de plek van de molen werd gebouwd, met rechts de woning van de machinist.

In plaats van de molen kwam een machinegebouw met een centrifugaalpomp en een ruwoliemotor van 35 pk. Voor de bouw van het machinegebouw werd gebruikgemaakt van de fundering van de molen. De watergang en de uitwatering bleven behouden en werden voorzien van betonnen vloeren en zijwanden. Tevens werd naast het machinegebouw een woning voor de machinist gebouwd.

Bouwkundige C.O. de Vroomen en aannemers Van der Bent en Zwanenburg uit Katwijk bouwden voor een bedrag van f 9.300 de gebouwen. De Crossley-motorenfabriek in Manchester leverde de motor en de pomp voor een bedrag van ongeveer f 8.700. De adviezen voor de bemaling werden verstrekt door eerdergenoemd Instituut.²¹

Slot

De droogmaking van het Hemmeer in de eerste helft van de 17de eeuw was in het gebied dat nu Zuid-Holland is een unicum. In deze periode werden de meeste meren drooggemalen in het huidige Noord-Holland. Pas in de 18de eeuw werden in het huidige Zuid-Holland op grote schaal meren drooggemaakt.²²

De Groot-Hemmeerpolder is in de loop der eeuwen weinig veranderd. Tot 1924 werd de polder bemalen door een indrukwekkende grondzeiler. Lange tijd heeft deze molen het landschap gesierd.

Noten

- 1 L.F. Teixeira de Mattos, *De waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland* ('s-Gravenhage 1906) 348.
- 2 J.J.J.M. Beenakker, *Lisse op de grens van droog en nat* (Alphen aan den Rijn 1993) 37 en 38.
- 3 Stadsarchief Leiden 1253-1575, inv.nr. 1713 (10 januari 1399).
- 4 J.C. Overvoorde, *Archieven van de stadsheerlijkheden en van de vroomwateren* (Leiden 1914) 103.
- 5 Archieven van de stadsheerlijkheden en van de vroomwateren 1360-1908, inv.nrs. 1017, 1018 en 1019.
- 6 Idem, inv.nr. 991 deel C.
- 7 Idem, inv.nr. 991 deel C en Oud-Archief Rijnland (OAR), inv.nr. 8177.
- 8 Huisarchief Warmond (HAW), inv.nr. 319. In dit octrooi wordt ook toestemming gegeven voor het droogmaken en bedijken van een poeltje bij het veer. Dit poeltje staat tegenwoordig bekend als de Klaas Hennepoelpolder.
- 9 P.J.M. de Baar, 'De droogmaking van de Starrevaartpolder', *Jaarboekje Rijnlandse Molenstichting* (1982) 68.
- 10 HAW, inv.nr. 319.
- 11 Ibidem.
- 12 Archief Gemeente Warmond (AGW), inv.nr. 1194.
- 13 OAR, inv.nr. 8175.
- 14 Oud-Notarieel Archief Leiden (ONA), notaris Jan Pietersz. Dou, inv.nr. 281.
- 15 Ibidem.
- 16 ONA, notaris Cornelis van Berendrecht, inv.nr. 855 akte nr. 56.
- 17 HAW, inv.nr. 322.
- 18 Archief van de Groot-Hemmeerpolder, voorlopig inv.nr. 3225.
- 19 Archief van de Verenigde Hof-, Groot- en Klein-Hemmeerpolder, voorlopig inv.nr. 3020.
- 20 Idem, voorlopig inv.nr. 3001, notulen 8 mei 1924.
- 21 Collectie Machen, inv.nr. 246, AGW, inv.nr. 840 en Archief Verenigde Hof-, Groot- en Klein-Hemmeerpolder, voorlopig inv.nr. 3069.
- 22 Bert Toussaint, 'Met subtiliteit en zoetheid. Een overzicht van elf eeuwen Nederlands waterbeheer', *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* 57 (2003) 19.

Proefsleuf op het Stadhuisplein, februari 2004.

Archeologisch en bouwhistorisch jaaroverzicht 2004

Het Leidse bodemarchief heeft in 2004 weer heel wat van zijn geheimen prijsgegeven.¹ Gedurende dit jaar hebben medewerkers van het Archeologisch Centrum van de gemeente Leiden drie opgravingen uitgevoerd. Deze opgravingen vonden plaats op het Stadhuisplein en in de nieuwbouwwijk Roomburg. Daarnaast verrichten bedrijven uit de regio vijf verkennende onderzoeken. Hierbij werden locaties onderzocht op het voormalig Van Gend & Loosterrein aan de Haagweg, het EWR/Slachthuisterrein, de Lammenschansweg, de Lage Rijndijk en de Van Vollenhovekade. Tot slot vonden korte waarnemingen plaats op het Gerecht en op de hoek van de Korte Mare en de Vestwal.

Het bouwhistorisch overzicht² biedt informatie over de panden Donkersteeg 5, Langebrug 55, Van der Werfstraat 11-17 en Zuidsingel 34. Speciale aandacht gaat uit naar de vakwerkschuur in de Hortus Botanicus en naar de kegelbaan van sociëteit Amicitia. Tot slot is een bijdrage opgenomen over de beschilderde plafonds in het pand Oude Vest 33.

Stadhuisplein

In de periode tussen 23 februari en 5 maart 2004 voerde het bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden een proefopgraving uit op het Stadhuisplein. De aanleiding voor het onderzoek was de geplande bouw van een fietsenkelder op deze locatie. Op basis van archeologisch onderzoek in de directe omgeving bestond de verwachting dat er op dit terrein nederzettingssporen aanwezig waren daterend vanaf de 12de eeuw. De onderzoekslocatie ligt in de overgangszone tussen de Breestraat en de Rijn. Dit van oorsprong natte gebied is vanaf de 12de eeuw opgehoogd en voor bewoning in gebruik genomen. De beoogde ingrijpende bouw ter plaatse zou ertoe leiden dat deze archeologische resten voorgoed zouden verdwijnen. Het onderzoek was bedoeld om na te gaan of de verwachting klopte en om een inschatting te maken van de omvang en kosten van een opgraving voorafgaand aan de bouw van de fietsenkelder.

Op het plein zijn twee smalle proefsleuven gegraven, waarin is vastgesteld dat de bovengrond vrijwel overal tot een diepte van 1,5 m geheel is verstoord. Dit is zeer waarschijnlijk het gevolg van de grondige sloop voorafgaand aan de her-

inrichting van het terrein tot plein na de stadhuisbrand van 1929. In deze bovenste 1,5 m sediment werden vondsten aangetroffen uit de 15de tot de 19de eeuw. Plaatselijk was de bovengrond veel ondieper verstoord, namelijk slechts 60 cm. Ook de verstoring die is ontstaan bij de aanleg van kabels en leidingen en de bouw van het Stadhuis is in de proefsleuven vastgesteld.

Op een diepte van circa 1,8 m beneden maaiveld (0,80 –NAP) bevond zich een enkel bakstenen bewoningsniveau. Het gaat om vloeren en muren uit de 15de tot 18de eeuw. Direct onder deze steenbouw werden tot een diepte van 2,30 m –NAP ophogingspakketten aangetroffen bestaande uit veen, klei en mest. Deze lagen bleken zeer vondstrijk en de vondsten, ook de organische, zijn goed geconserveerd. Zo werden onder meer veel botresten en stukjes leer aangetroffen. De vondsten uit deze ophogingspakketten dateren uit de 12de tot 14de eeuw.

Op enkele plaatsen zijn houten palen en een vlechtwerkwand aangetroffen. Het was door de geringe omvang van de opgravingsput echter niet mogelijk vast te stellen in hoeverre deze houten palen behoorden bij een beschoeiing of een huisplattegrond.

Roomburg

Roomburg-Corbulokanaal

Tussen 28 juni en 16 juli 2004 voerde het bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden in opdracht van NUON een kleinschalige opgraving uit in Roomburg. De opgraving vond plaats direct ten westen van het archeologisch rijksmonument waarop zich de resten van het Romeinse castellum Matilo bevinden. De aanleiding voor het onderzoek was de aanleg van een sleuf ten behoeve van het plaatsen van leidingen. Deze activiteiten zouden een ernstige verstoring van de bodem en de daarin aanwezige archeologische resten veroorzaken. Aangezien op de aangrenzende percelen ook de resten van het Corbulokanaal en delen van de Romeinse vicus zijn aangetroffen, gold al enkele jaren een zeer hoge verwachting voor het gebied.

Een deel van de sleuf die gegraven moest worden voor de aanleg van de leidingen is opgegraven. Het gaat om een ongeveer drie meter brede sleuf die tot een diepte van 1,30 m beneden maaiveld is aangelegd. De opgravingsput lag ongeveer haaks op de ligging van het voormalige Corbulokanaal. In de opgravingsput is dan ook het zuidelijk deel van dit kanaal doorsneden, alsmede de oeverzone en een deel van de vicus die op de zuidelijke oever lag. De opgraving gaf een goed

inzicht in de loop van het Corbulokanaal en van de bewoningsdichtheid op de oever. De algemene datering van de vindplaats kan worden gesteld in de periode van het midden van de 1ste eeuw tot het midden van de 3de eeuw. Het onderzoek bracht wederom een grote hoeveelheid vondsten uit de Romeinse tijd aan het licht. Het overgrote deel van de vondsten betreft aardewerk. Het aardewerk is vergelijkbaar met dat van andere vici: 92% betreft Romeins importaardewerk, het overige is inheems handgevormd aardewerk. Daarnaast werd veel bouw-materiaal gevonden, enkele werpkogels en een ringfibula.

Roomburg-vicus

Na de sloop van de kassen ten zuiden van de Besjeslaan werd duidelijk dat ook hier nog een deel van een Romeinse nederzetting in de bodem aanwezig was. In de periode tussen 21 oktober en 11 november 2004 is hier door het bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden een opgraving uitgevoerd. Het terrein van ongeveer 50 bij 60 m is geheel opgegraven. Hierbij werden sporen gevonden die behoren tot de randzone van de Romeinse vicus; de burger-nederzetting die rondom het castellum Matilo lag. Het gaat in de meeste gevallen om percelerings- en afwateringsgreppels en afvalkuilen. De sporen waren zeer vondstrijk. Er werd veel aardewerk gevonden, waaronder opvallend veel (bijna) complete voorwerpen. De diepe kuilen bevatten daarnaast een flink aantal leervondsten, in de meeste gevallen schoenzolen. Belangrijke vondsten tot slot zijn twee fragmenten van altaarstenen. Op een van de fragmenten was een inscriptie aangebracht, waaruit we kunnen opmaken dat het gaat om een altaarsteen die is opgericht door iemand van het 30ste legioen. Dit legioen was in Xanten gestationeerd vanaf 125 na Chr. en hield zich onder meer bezig met het onderhoud aan de grensverdedigingswerken in onze regio. Op basis van het gebruikte lettertype en de steensoort kan deze altaarsteen worden gedateerd in de tweede helft van de 2de eeuw na Chr.

Haagwegterrein

Voorafgaand aan de herinrichting van het voormalig Van Gend & Loos-terrein aan de Haagweg is door RAAP archeologisch adviesbureau BV een verkennend booronderzoek uitgevoerd. Dit onderzoek diende inzicht te geven in de verstoringsgraad van het terrein, de geologische en geomorfologische gesteldheid van de bodem en de locatie van de aanwezige archeologische vindplaatsen. Niet geheel onverwacht werd in het meest zuidelijke deel van het gebied een aantal

vondsten opgeboord die in de Romeinse tijd gedateerd kunnen worden. De onderzoekslocatie ligt in een gebied dat in de Romeinse tijd zeker geschikt was voor bewoning. Aanvullend proefsleuvenonderzoek zal moeten uitwijzen of de vondsten afkomstig zijn van een Romeinse nederzetting of dat we te maken hebben met losse toevalsvondsten.

EWR/Slachthuisterrein

In het kader van de herinrichting van het voormalig EWR/Slachthuisterrein tot nieuwbouwwijk is door RAAP archeologisch adviesbureau BV een verkennend booronderzoek uitgevoerd. Het onderzoek toonde aan dat het gebied in hoge mate verstoord is. Er zijn geen aanwijzingen gevonden voor de aanwezigheid van archeologische vindplaatsen.

ROC-locatie Lammenschansweg

In september heeft Archeomedia BV een inventariserend booronderzoek uitgevoerd op het terrein van het Regionaal Opleidingen Centrum aan de Lammenschansweg. Hierbij zijn geen archeologische resten aangetroffen.

Lage Rijndijk / Kooilaan

In september 2004 is door Hollandia Archeologie een inventariserend booronderzoek uitgevoerd op een ontwikkelingslocatie op de hoek van de Lage Rijndijk en de Kooilaan. Ook hierbij zijn geen archeologische resten aangetroffen ouder dan de 18de eeuw.

Van Vollenhovekade

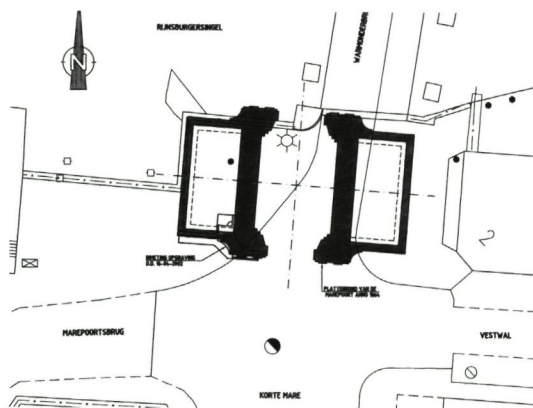
Naar aanleiding van de herinrichting van de Lorentzschool aan de Van Vollenhovekade is door Archeomedia BV in oktober op deze locatie een verkennend booronderzoek uitgevoerd. Hierbij zijn enkele vondsten gedaan waarvan de datering niet kon worden vastgesteld. Aanvullend onderzoek zal moeten uitwijzen of er op deze locatie bewoningssporen aanwezig zijn en wat de datering hiervan is.

Gerecht

Op 11 februari 2004 is door medewerkers van het bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden een waarneming verricht op de hoek van de Houtstraat, Papengracht en het Gerecht. Tijdens werkzaamheden ten behoeve van het omleggen van kabels en leidingen werden menselijke botresten aangetrof-

fen. De skeletresten zijn handmatig vrij gelegd en gedocumenteerd. Het individu lag noordoost-zuidwest georiënteerd (hoofd naar het noordoosten) en lag op de rechterzijde met opgetrokken knieën. Het betreft een mannelijk individu van middelbare leeftijd. Ter hoogte van het bekken lag een metalen gesp. Daarnaast werd een tweetal scherfjes steengoed uit de 14de eeuw aangetroffen. Dit is echter onvoldoende materiaal om een betrouwbare datering te kunnen geven voor de begraafing. De botresten zijn geborgen en overgedragen aan de Universiteit Leiden, waar het skelet zal dienen als studiemateriaal.

Marepoort

Situatietekening van de funderingen van de Marepoort, ingemeten in april 2002.

Op 18 augustus 2004 is bij werkzaamheden aan de Warmonderbrug een waarneming verricht van de funderingen van de Marepoort. Na eerdere opgravingen was de plaats van de Marepoort al bekend. De waargenomen funderingsresten komen hiermee overeen.

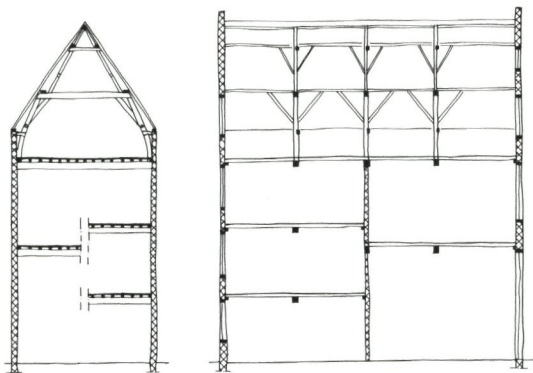
Donkersteeg 5

In 2003 werd groot onderhoud uitgevoerd aan het dak van Donkersteeg 5. Deze werkzaamheden en het feit dat het pand gelegen is aan de zeer oude Donkersteeg, waren aanleiding voor een beperkt bouwhistorisch onderzoek.³ Tijdens dit onderzoek bleek dat dit pand een merkwaardige opzet kende met aan de voorzijde twee verdiepingen en aan de achterzijde drie. Bij het onderzoek is dankbaar gebruikgemaakt van opmetingstekeningen uit 1947, toen het pand ingrijpend is verbouwd en ook de voorgevel is hersteld.

Donkersteeg 5 is een ondiep perceel, met daarop een diep huis van twee en drie bouwlagen en een schildak tussen een trapgevel aan de Donkersteeg en een tuitgevel aan de achterzijde. De – in 1947 gereconstrueerde – bakstenen trapgevel is en was voorzien van natuurstenen lijsten en dektreden en ook van smeedijzeren sierankers. Smeedijzeren sierankers zijn zeldzaam in Leiden, andere voorbeelden zijn Herengracht 14 uit 1660 en Rapenburg 42 uit de 17de eeuw. Mogelijk is de decoratie het gevolg van invloeden van buitenaf, bijvoorbeeld door immigranten of inspiratie uit andere steden. Dergelijke ankers komen bijvoorbeeld vaker voor in Delft. Vergelijkbare voorbeelden daar zijn het stadhuis (1618-1620) en Koornmarkt 38 uit circa 1615.

De noordelijke zijgevel kent een opmerkelijke verspringing. Mogelijk betreft het een aanwijzing voor een opgedeelde osendrup, een druipstroop tussen Donkersteeg 3 en 5 die bij herbouw is verdeeld tussen beide panden. Het voorste deel kwam toe aan nr. 3 en het achterste deel aan nr. 5, daar waar het pand breder is.

De constructie bestaat uit bakstenen gevels, samengestelde balklagen en een kapconstructie met dekbalkspanten. De samengestelde balklagen hadden opgelegde kinderbinten, waartussen stofschothjes waren aangebracht. Of er consoles onder de moerbalken aanwezig waren was (nog) niet waar te nemen, maar wel aannemelijk. De kapconstructie is geheel in eikenhout uitgevoerd en bestaat uit dekbalkspanten met gekromde spantbenen. Daarop staan driehoeksspanten met een spantbalk, die gordingen dragen. Gedeelten van de kapconstructie bestaan uit hergebruikt hout, zoals valt af te leiden aan bouwsporen, onder meer van wellicht een puibalk. De constructie is voorzien van gehakte telmerken.

*Doorsneden van Donkersteeg 5.
Reconstructie door Edwin Orsel.*

De oorspronkelijke, voor Leiden zeldzame, opzet met twee verdiepingen aan de straatzijde en drie – minder hoge – verdiepingen aan de achterzijde, hoogstwaarschijnlijk gescheiden door een stenen muur, valt mogelijk te verklaren vanuit representatie. Waarschijnlijk wenste men een hoge indrukwekkende ruimte aan de straatzijde, terwijl voor de achtergelegen vertrekken minder hoogte vereist was. Als functie aan de straat kan gedacht worden aan een verkoop/werkruimte en voor de overige vertrekken een meer privaat gebruik.

Het gebouw zal op basis van de toepassing de trapgevel met smeedijzeren sierankers (toegepast in de 16de en 17de eeuw), eikenhout als constructiehout (in Leiden toegepast tot circa 1650), samengestelde balklagen op consoles, een kapconstructie met gekromde spantbenen (toegepast tot in de 17de eeuw), een nokgording (toegepast vanaf circa 1500) en gehakte telmerken (toegepast vanaf circa het midden van de 16de eeuw) van rond 1600 dateren. Opmerkelijk en zeldzaam zijn de sierankers, alsmede de opzet met deels twee en deels drie verdiepingen.

Deze datering komt overeen met de resultaten van het archiefonderzoek. De panden Donkersteeg 5 en 7 waren omstreeks 1585 in het bezit van Abraham Cornelisz. van der Mersch. Deze verkocht het geheel kort daarop aan Claas Dircksz. van der Beeck, die was gehuwd met Sijtgen Claasdr. van Assendelft. In 1602 krijgen zowel Sijtgens zwager de goudsmid Otto van Arckelens als haar schoonvader de chirurgijn Jan Meesz. flinke bedragen uitbetaald voor de vervanging van de rieten daken van beide panden door pannen. Het ligt voor de hand dat er in dat jaar een grootscheepse verbouwing heeft plaatsgevonden, waarbij Donkersteeg 5 vrijwel volledig nieuw werd opgetrokken.⁴

Op de vogelvluchtkaat van Blaeu uit 1649 wordt bebouwing op het perceel weergegeven. Deze bebouwing betreft dan een langgerekt eenlaags gebouw evenwijdig aan de straat over meerdere percelen.

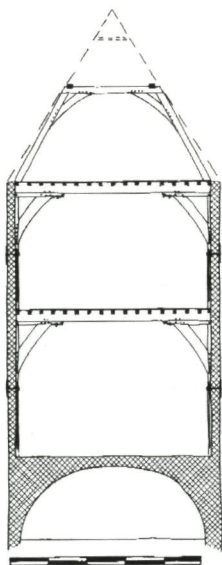
Langebrug 55

In 2004 werden onderhoudswerkzaamheden uitgevoerd aan de uit de 17de eeuw daterende voorgevel. Deze datering was indertijd de reden voor plaatsing op de rijksmonumentenlijst met de omschrijving: pand met tuitgevel, tweede helft van de 17de eeuw. Tijdens de restauratie werd, op basis van de aangetroffen bouwconstructie met een houtskelet, echter geconstateerd dat het gebouw veel ouder moet zijn. De betrokken bewoners verleenden welwillend hun toestemming voor een nader bouwhistorisch onderzoek, een opmeting en een dendrochronologisch onderzoek.⁵

Het huis maakt deel uit van een L-vormig perceel met een zijhuis aan de Arend Roelandsteeg en een voormalige binnenplaats. Dit artikel zal verder alleen ingaan op de oudste onderdelen van het hoofdhuis en hun specifieke bouwkundige kenmerken.

Het gebouw bestaat uit een rechthoekige hoofdmassa, met kelder, twee bouwlagen en een zadeldak, haaks op de Langebrug. De kelder met tongewelf (kops gemetseld: ... x 10,5/11,5 x 6 cm) strekt zich uit onder het gehele huis. Het is door vele latere wijzigingen niet geheel duidelijk hoe de kelder van oorsprong toegankelijk was. Het meest waarschijnlijk door een opening ongeveer halverwege aan de linkerzijde in het gewelf en mogelijk ook via een toegang aan de gracht/straat. De rechterwand heeft twee, waarschijnlijk originele, sparingen die vermoedelijk gediend hebben voor lichttoetreding. Dit zou er op kunnen wijzen dat het huis aan de westzijde eerst vrijstond of dat langs het huis een steeg liep.

Op de begane grond en de verdieping zijn grote delen behouden van een vier balkvakken diep houtskelet. Uit de bouwsporen kan worden afgeleid dat de constructie heeft bestaan uit muurstijlen, korbelen, sleutelstukken, moerbalken en kinderbinten. De peerkraalsleutelstukken van de verdieping kennen een fraai en rijk profiel met een uitschulping aan de zijkant, een gemenageerde peerkraal en aan de onderzijde twee gesmede nagels met gesmede rozetjes. De sleutelstukken

Dwarsdoorsnede van Langebrug 55. Reconstructie door Edwin Orsel, naar opmeting door Marlies van der Meijden.

van de begane grond zijn iets soberder uitgevoerd. De muurstijlen zijn, onder de aanzet van de korbelen, voorzien van een biljoening, met als overgangsprofiel een kapelletje. De stijlen zijn voor de stevigheid door middel van gesmeede ankers op halve hoogte aan de achterliggende muur verbonden. Op de houtconstructie zijn gesneden of gehaalde telmerken aanwezig.

De kapconstructie bestaat uit vier eiken dekbalkspanten met rechte spantbenen. De wel gekromde korbelen zijn zowel in de dekbalken als in de spantbenen gepend. Opmerkelijk voor de Leidse situatie is de toepassing van de strikspant tegen de voorgevel; normaal komt dit niet voor. Mogelijk hebben we hier te maken met het restant van een houten voorgevel. De spanten zijn voorzien van gesneden of gehaalde telmerken, nummerend 1 t/m 4 van voor naar achteren. Het onderscheid tussen links en rechts is dat de merken aan de linkerzijde gebroken zijn.

Het dendrochronologisch onderzoek heeft door de grove ringbreedte niet geleid tot een datering van het houtskelet, maar gelukkig wel van de bijbehorende kapconstructie, te weten 1400 plus of min zes jaar! Dit houdt in dat het hout waarvan dit huis is gebouwd, is gekapt tussen 1394 en 1406, en wel ergens in een bos in Westfalen. Uit ander dendrochronologisch onderzoek is gebleken dat in het algemeen dit bouwhout binnen twee jaar na kap in een gebouw werd verwerkt.

De indeling van dit vroege huis is nog onduidelijk. Het lijkt op basis van aanwijzingen in kelder en balklaag dat zich in het derde balkvak tegen de linker zijgevel een trap bevond. De plaats van een schouw is ook onduidelijk, maar kan zich in het laatste of voorlaatste balkvak (ongeveer op de plaats van de huidige schouw) hebben bevonden.

Op de vogelvluchtkaart uit 1600 van Pieter Bast komt op de huidige locatie reeds bebouwing voor. Het betreft dan aan de Langebrug bebouwing bestaande uit een L-vormige bouwmassa op de hoek met de Arend Roelandsteeg. Het deel daarvan dat naar achteren steekt (haaks op de gracht), komt overeen met de huidige bouwmassa van het hoofdhuis. Hoe de koppeling met het buurpand was is nog onbekend.

Van der Werfstraat 11-17

De panden Van der Werfstraat 11-17 waren zogenaamde kamerwoningen. In de zuidelijke Nederlanden werd dit sobere en eenvoudige soort woningen aangeduid als beluiken.⁶ Dit woningtype bestaat uit een eenkamerwoning, in dit geval in

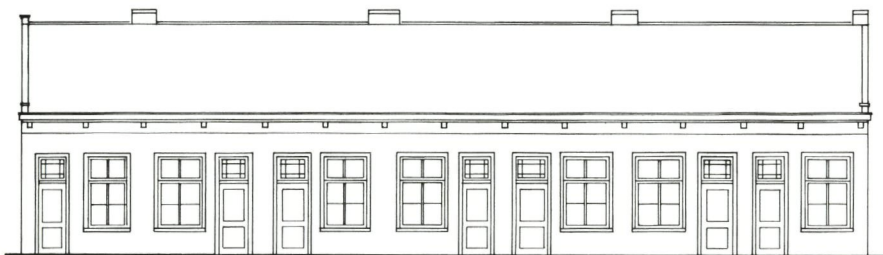

Het bouwblok in de Van der Werfstraat. Coll. Regionaal Archief Leiden.

combinatie met een werkruimte. Veel van dit soort woningen is gesloopt in het kader van krotopruiming en stadssanering. Van der Werfstraat 11-17 was tot voor kort dit lot bespaard gebleven. Maar de door verbouwingen zeer onooglijk geworden huisjes zijn in de eerste helft van juni 2004 alsnog gesloopt. Aangezien er in het algemeen geen architectuurhistorische belangstelling voor was, is in het verleden vrijwel geen onderzoek verricht naar dit eenvoudige woningtype. De sloop was nu wel aanleiding voor nader bouwhistorisch onderzoek.

Het stadsgebied rond de Van der Werfstraat dateert uit het midden van de 14de eeuw. De Van der Werfstraat is ontstaan toen de Marendorpse Achtergracht in 1861 werd gedempt.⁷ De gracht stroomde direct langs de percelen aan de Haarlemmerstraat. Aan de noordzijde van de gracht was (grotendeels) een looppad. Deze situatie is goed waarneembaar op de kaart van W.J. van Campen uit 1850. Ook zichtbaar is dat toen geen bebouwing op het perceel van nr. 11-17 aanwezig was.

De bouw van de kamerwoningen gaat hoogstwaarschijnlijk terug op de activiteiten in 1861. Waarschijnlijk werd kort daarna aangevangen met de bouw van een reeks huisjes onder één langskap. Het bouwblok is vermoedelijk een specu-

De voorgevels van de kamerwoningen. Reconstructie door Edwin Orsel.

latieve projectmatige ontwikkeling. Op een oude foto uit het gemeentearchief (PV 5905a) blijkt dat het blok van vier huisjes/garages voorheen uit zeven huisjes bestond. Het blok strekte zich dus verder uit naar het westen toe. Omstreeks de jaren twintig zijn drie huisjes gesloopt en vervangen door nieuwbouw.⁸

Het blok bestaat uit afzonderlijke huisjes onder één doorlopend dak. De voorgevels zijn eenvoudige lijstgevels, met van oorsprong een zesruits schuifraam en een voordeur. Bij de sloop bezat enkel nr. 11 deze gevelindeling nog. De overige gevels waren voorzien van een garagedeur. Deze zijn voor nr. 17 in 1952, nr. 13 in 1960 en nr. 15 in 1963 aangebracht.⁹

De indeling van de begane grond is bekend van (BWT)archieftekening: een voorvertrek, daarlangs een gang, en tegen de achtermuur een verwarmde (woon)kamer. Tussen het voorvertrek en de woonkamer lag een – vanuit de woonkamer bereikbare – bedstede. Tegen de hoofdmasa stond een keukenaanbouw met toilet, met daarnaast een binnenplaats.

De 19de-eeuwse, zeer sober, eenvoudig en pragmatisch vormgegeven en gebouwde woninkjes onder één dak zijn goede representanten van een projectmatige ontwikkeling. Dit soort woningen komt veelal voor in sterk geïndustrialiseerde steden – zoals Leiden – en werden vaak verhuurd aan arbeidersgezinnen. In het algemeen worden de huisjes aangeduid als wevershuizen.¹⁰ Dit type kwam ook voor in de Onze Lieve Vrouwekerksteeg, waar zij werden gesloopt in 2003.

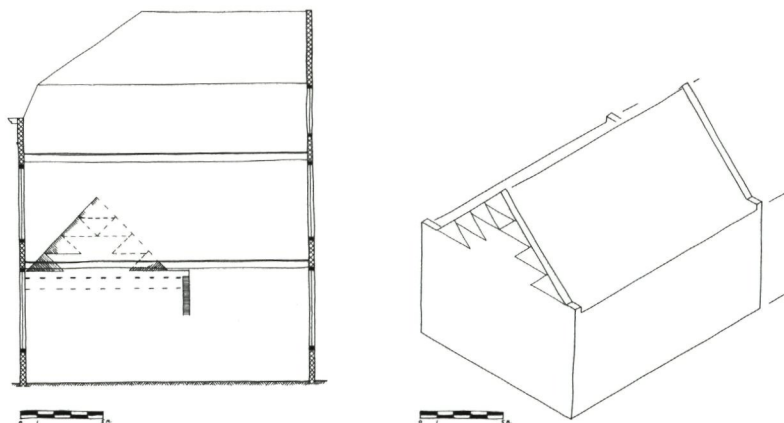
Zuidsingel 34

Dit gebouw aan de Zuidsingel is de afgelopen jaren naar plannen van architectenbureau Veldman en Rietbroek gerestaureerd in het kader van een leerwerkproject.¹¹ Dit is een gemeentelijk project om door middel van werkervaring jongeren een kans te bieden te reïntegreren.

De Zuidsingel behoort tot de 'voorstad buiten de Zijlpoort', een nieuwbouwwijkje buiten de ommuurde middeleeuwse stad. De bouw van dit wijkje kwam tot stand na 1574, onder druk van de grote bevolkingsgroei na Leidens ontzet.¹² Dit wijkje is dus de voorloper van de grote 17de-eeuwse stadsvergrotingen.

Het gebouw heeft een onregelmatige plattegrond en bestaat uit twee bouwlagen en een mansardedak met voorschild. Dit gebouw lijkt, op basis van de gebruikte materialen en decoratie, rond 1900 gebouwd als gescheiden beneden- en bovenwoning. Vooral de verdieping is in grote lijnen nog intact, zelfs met bedsteden. Een opmerkelijke fenomeen is dat de indelingswanden op de verdieping van origine bestaan uit drijfsteen of kalkzandsteen. Drijfsteen is ontwikkeld na het midden van de 19de eeuw. Deze betonsteen voor binnenmuren, gemaakt van puimsteengruis en hydraulische kalk, heeft als voordeel dat het licht van gewicht is en goedkoop.¹³ Het betreft hier een vroege toepassing van drijf- of kalkzandsteen.

Tijdens de restauratie werd melding gemaakt van bouwsporen in de gemeenschappelijke linker zijgevel. Uit de sporen valt af te leiden dat in deze zijgevel een oudere gevel is opgenomen. Deze zijgevel is een tuitgevel met vlechtingen, opgetrokken uit stenen van het formaat 18 x 8,5/9 x 4,5 cm met een 10-lagenmaat van 49 cm. De zijgevel van het huidige gebouw blijkt, na vergelijking van de bak-

Zuidsingel 34: documentatie van de linkerzijgevel en axonometrie. Tekeningen door Edwin Orsel.

stenen, uit hetzelfde materiaal te zijn opgetrokken en zal dus de zijgevel van het desbetreffende huisje hebben gevormd. Van de topgevel zijn aan deze zijde geen directe sporen aangetroffen, mogelijk door een latere vervanging. Het gebouw bestond uit één bouwlaag met een kap (evenwijdig aan de straat) tussen tuitgevels.

Op de vogelvluchtk kaart van Blaeu uit 1649 is bebouwing op het perceel weergegeven: een langgerekt gebouw van één laag, evenwijdig aan de straat, over meerdere percelen. Uit een vergelijking van de bouwsporen met de vogelvluchttekening wordt duidelijk dat de aangetroffen sporen behoren tot het gebouw dat op de tekening is afgebeeld. De hogere huisnummers (Zuidsingel 36, 38 enz.) hebben deel uitgemaakt van hetzelfde gebouw. Een betere vergelijking van de vogelvluchttekening met de kadastrale kaart en met de huidige situatie kan duidelijkheid brengen over welke nummers tot het langgerekte 17de-eeuwse gebouw hebben behoord.

De vakwerkschuur in de Hortus Botanicus en de kegelbaan van sociëteit Amicitia

De schuur in de Hortus Botanicus en de kegelbaan van sociëteit Amicitia zijn uitgevoerd in een bouwstijl die vakwerkstijl of chaletstijl wordt genoemd. In Leiden zijn gebouwen die integraal in deze stijl zijn opgetrokken zeldzaam; naast de schuur en de kegelbaan kennen we nog de bollenschuur aan de Hoge Morsweg. Minder zeldzaam zijn de gebouwen waarvan een onderdeel – vaak de top van de voorgevel – in deze stijl is uitgevoerd. Zowel de vakwerkschuur als de kegelbaan is in 2004 gerestaureerd. Voordat we ingaan op beide bouwwerken, volgt hieronder een korte toelichting op het begrip vakwerkstijl.¹⁴

Vakwerk

De vakwerkschuur en kegelbaan zijn aan het einde van de 19de eeuw gebouwd. In ruwweg de laatste helft van deze eeuw en het begin van de 20ste eeuw was het gebruikelijk dat men voor de architectuur teruggreep op een groot scala van historische stijlen, waaronder de gotiek en de renaissance. Dit werd in belangrijke mate beïnvloed door allerlei historische studies en toenemende contacten met het buitenland. Niet alleen West-Europese bouwstijlen kwamen onder de aandacht, maar ook in- en uitheemse en exotisch stijlen. De keuze voor de bouwstijl werd gekoppeld aan de functie van het gebouw. Uitgangspunt daarbij was dat het

'karakter' moest hebben en ook de context speelde daarbij een rol. De op hout- en vakwerkbouw geïnspireerde bouwwerken, waartoe de vakwerkschuur en kegelbaan moeten worden gerekend, namen binnen deze architectuurstroming een steeds belangrijkere plaats in. Ter toelichting: vakwerkbouw is een bouwwijze waarbij de (buiten)wanden – als onderdeel van de (dragende) constructie – van het bouwwerk zijn samengesteld uit een houten stijl- en regelwerk. De schoren hierin zorgen voor de vormvastheid. De open ruimten van deze constructie worden gevuld met vlechtwerk van takken en leem, baksteen of houten delen. De bouwstijl van gebouwen waarin houten elementen zijn toegepast, wordt ook wel met de term vakwerkstijl of chaletstijl aangeduid. Kenmerken voor deze internationaal populaire stijl zijn de overstekende dakvlakken met flauwe hellingen en de vaak decoratieve in hout uitgevoerde dakranden, latwerk, veranda's, balkons en erkers. De vormen zijn geïnspireerd op de op houtbouw gebaseerde architectuur uit de Alpen. De inheemse houtbouw, zoals wij die kennen van de vakwerkhuizen zoals bijvoorbeeld in Limburg, lijkt daarbij geen rol te hebben gespeeld.

De vakwerkschuur in de Hortus

De vakwerkschuur is gelegen aan de noordzijde van de Hortus in het verlengde van de oranjerie. Met de noordgevel grenst de schuur, evenals die van de oranjerie, aan het Paterstraatje. Else M. Terwen-Dionisius heeft de geschiedenis van de gebouwen in de Hortus zorgvuldig beschreven. Aan de schuur maakt zij niet zo veel woorden vuil, maar genoeg om er uit op te maken dat deze in 1880 is gebouwd. Hiervoor moest een kleinere voorganger worden afgebroken. Dit waarschijnlijk houten gebouwtje was vermoedelijk in 1842 gebouwd en in 1849 met 8 m verlengd tot een totale lengte van ruim 26 m. De breedte bedroeg 3,80 m. In de nieuwe schuur werden vier ruimten ondergebracht, waaronder bergplaatsen en een zadenkamer. De schuur was 38,75 m lang en 6,25 m breed; de afmetingen komen vrijwel overeen met die van de huidige. Hiermee is niet gezegd dat de schuur al die tijd ongewijzigd is gebleven. Vele functieveranderingen hebben tot gevolg gehad dat zowel het exterieur als interieur wijzigingen hebben ondergaan. Als voorbeeld kan de opheffing van de zadenkamer in 1939 worden genoemd, want deze was overbodig geworden door de bouw van een nieuw zaadhuis aan de zuidzijde van de tuin, als onderdeel van een reorganisatie van de Hortus. De bovengenoemde afmetingen van de nieuwe schuur zijn afkomstig uit de onderhoudsbestekken, die door Terwen-Dionisius worden vermeld. Zij noem-

De vakwerkschuur na de restauratie.

de de schuur in haar artikel vanwege 'de typische stijl waarin het is opgetrokken, een combinatie van steen en hout op een manier die doet denken aan de bouwwijze van bijvoorbeeld Zwitserse chalets. Een landelijke, romantische stijl dus, passend in zijn omgeving en een produkt van zijn tijd.' We herkennen hierin de stijlkenmerken die bij de toelichting van het begrip vakwerkstijl zijn vermeld. Het laat zich dan ook raden waarom de schuur vandaag de dag de vakwerkschuur wordt genoemd.

De schuur is overdekt door een flauw hellend zadeldak dat aan de oostzijde is beëindigd met een dakschild. Het met dakpannen gedekte dak is voorzien van een fors overstek. Bij de noordgevel ontbreekt dit overstek. Mogelijk houdt dit verband met het feit dat deze gevel direct aan het Paterstraatje grenst. Voor het overgrote deel van de schuur bestaan de gevels nog uit het oorspronkelijke sober uitgevoerde vakwerk zonder schoren. Bij de gesloten noordgevel is het vakwerk geheel gevuld met halfsteens metselwerk en bij de zuidgevel alleen de borstwering. Voor het overige is het vakwerk van deze gevel gevuld met houtwerk en zijn er in de gevel raam- en deurpartijen opgenomen. Zowel de oost- als westzijde van de schuur wijkt sterk af van dit beeld. Bij het oostelijke deel heeft het oorspron-

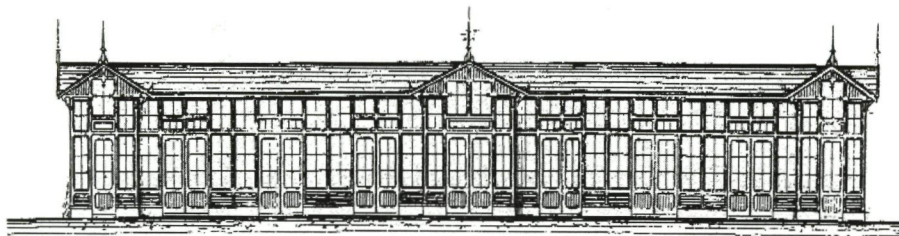
kelijke vakwerk plaats moeten maken voor de muren van de transformatorruimten. Die in het meest oostelijke travee is in 1938 gerealiseerd en die in de daaropvolgende traveeën in 1966. Bij het westelijke deel is er sprake van een rijkere architectuur. Fraai is de kopgevel met het decoratieve dakoverstek. Opvallend is het gebruik van twee kleuren baksteen waarmee het vakwerk is gevuld. De donkere baksteen langs de stijlen en regels vormt het kader voor de vulling met lichtere baksteen. Alle vullingen zijn op deze wijze uitgevoerd. Opvallend is ook dat het aan de zuid- en westzijde met schoren is uitgevoerd en aan de noordzijde niet. Wel zijn aan deze zijde de invullingen met siermetselwerk uitgevoerd. Op grond van zijn afwijkende architectuur en gevelopbouw is het niet uit te sluiten dat het westelijke deel later gewijzigd is.

De restauratie van de vakwerkschuur is vanwege het achterstallige onderhoud, gebrekkige metsel- en voegwerk en de overmatige graffiti intensief geweest. De belangrijkste wijziging aan de zuidgevel was de sloop van de bakstenen gevel van de transformatorruimten en de reconstructie van dit deel van de gevel. Het historische beeld is daarmee hersteld en daardoor ook de relatie met de Hortus. De kleurtoepassing speelt daarbij een belangrijke rol. In de noordgevel is een aantal kleine ruitvormige raampjes in het metselwerk opgenomen ten behoeve van de daglichttoetreding van de nieuwe gang langs deze gevel.

In tegenstelling tot het exterieur is het interieur bij de restauratie sterk gewijzigd. In de schuur zijn de facilitaire voorzieningen ondergebracht voor de ernaast gelegen orangerie, die gelijktijdig met de vakwerkschuur is gerestaureerd. Zo is het westelijke vertrek van de schuur ingericht als ambtenarenkamer voor de in de orangerie te voltrekken huwelijken. De herinrichting is uitgevoerd met respect voor de monumentale waarden. Bijzonder veel aandacht is besteed aan de bouwfysische aspecten van het ontwerp. De centrale *unit*, waarin toiletgroepen, een keuken en een opslagruimte zijn opgenomen, is daarvan een goed voorbeeld. Doordat de *unit* vrij in de ruimte staat opgesteld, fungeert de rondom gelegen gang als goed te ventileren 'spouwruimte', waardoor condensatie in de in het zicht gebleven houtconstructie kan worden voorkomen. De nieuwe functie heeft de vakwerkschuur uit zijn marginale bestaan verlost. Door zijn sterke relatie met de orangerie lijkt deze een duurzame toekomst tegemoet te gaan.

De kegelbaan van sociëteit Amicitia

Voordat we ingaan op de bouwgeschiedenis van de kegelbaan, behandelen we kort de (huisvestings)geschiedenis van de sociëteit. Sociëteit Amicitia bestaat al

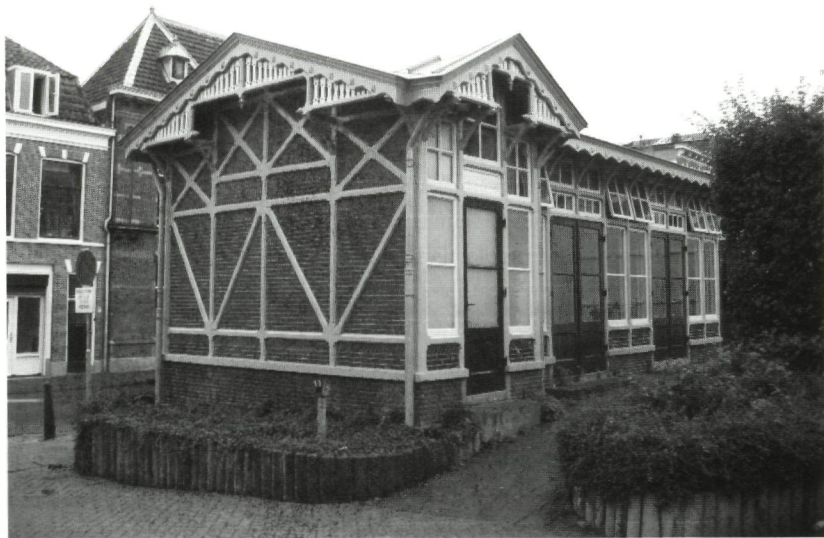
Vooraanzicht van de kegelbaan. Ontwerp door W.C. Mulder, november 1897.

sinds 1768. In dat jaar kwam een klein gezelschap in besloten vergadering bijeen ten huize van Hendrik Hoogstraten aan de Breestraat, tegenover het Stadhuis. De sociëteit groeide en kreeg zoveel leden dat men behoefte had aan een eigen onderkomen. Met de aankoop van het pand Breestraat 86 in 1794 werd in deze behoefte voorzien. In 1885 werden voor hetzelfde doel de panden Breestraat 78 en 80 aangekocht. Deze twee panden werden onder leiding van architect W.F. van der Heijden verbouwd en voorzien van een nieuwe gevel in neoclassicistische stijl.

Ten behoeve van de bouw van een buitensociëteit werd in 1859 van de gemeente een stuk grond in bruikleen verkregen, gelegen tussen de Rijnsburgerpoort en het Rijnsburgs bolwerk. Architect J.W. Schaap kreeg de opdracht om een ontwerp te maken. Een fraai paviljoenachtig gebouw, rondom voorzien van veranda's, was het resultaat. Toen in 1867 de aanbouw tussen de sociëteit en de Rijnsburgerpoort werd gesloopt, moest de buitensociëteit worden aangepast. De hoofdingang werd daarbij verplaatst naar de Steenstraat en voorzien van een voorportaal en bordes. Door deze verplaatsing kwam er ruimte vrij om achter de aanbouw, aan de zijde van de 2e Binnenvestgracht, een kegelbaan te bouwen. Deze werd in 1898 gerealiseerd naar ontwerp van de architect W.C. Mulder. In 1925 werd besloten om de panden aan de Breestraat te verkopen en de buitensociëteit te slopen. Pas in 1931 werden de panden aan Peek & Cloppenburg verkocht. Met uitzondering van de kegelbaan werd de buitensociëteit al in 1925 gesloopt om plaats te maken voor het huidige sociëteitsgebouw naar ontwerp van architect B. Buurman. De nieuwe sociëteit werd op 1 oktober 1932 officieel in gebruik genomen. Nadat het bestuur in 1951 was genoodzaakt de begane grond te verhuren, hebben onder verschillende namen diverse horecagelegenheden er zich gehuisvest.

De kegelbaan ligt aan de noordzijde van de 2e Binnenvestgracht. Het in vak-

werkstijl of chaletstijl opgetrokken gebouw, overdekt met een flauw hellend zadeldak met fors overstek, is ruim 27 m lang en ruim 4,5 m breed. De nokhoogte is circa 4,5 m ten opzichte van het maaiveld aan de zijde van de singel. Het gebouw is gefundeerd op een fundering op staal. Dat wil zeggen dat de fundering van metselwerk verdiept en direct op de draagkrachtige grond is aangelegd. De aanlegdiepte van de fundering aan de zijde van de 2e Binnenvestgracht verschilt ruim een meter met die aan de singel. De aanlegdiepte van de fundering van de kopgevels verloopt dus van hoog naar laag, wat op de doorsnede goed is te zien. Deze situatie verklaart het basement, waarmee het hoogteverschil in het maaiveld kan worden overbrugd. In dit basement van metselwerk is de begane grondbalklaag opgelegd en het vakwerk van de symmetrische gevels opgericht. De gevel aan de Binnenvestgracht is gesloten, evenals de beide kopgevels. Het houten vakwerk is geheel gevuld met halfsteens metselwerk. Opmerkelijk is dat de schoren van het vakwerk niet tussen het metselwerk zitten, maar over het metselwerk zijn aangebracht. Geen vakwerk dus, maar een zogenoemd pseudo-vakwerk. De gevel langs de zijde van de singel is open van karakter. Alleen in de borstwering is het vakwerk met metselwerk gevuld; voor het overige zijn er deuren en raampartijen in opgenomen. De gevel is geleed door een middenrisaliet en

De kegelbaan na de restauratie.

hoekrisalieten met overkragende en decoratieve dakranden die de gevel een monumentaal karakter geven. In het nog oorspronkelijke interieur is de fraai geprofileerde kapconstructie zichtbaar. De gevels zijn aan de binnenzijde beschoten met kraaldelen. De circa 20 m lange mahoniehouten kegelbaan domineert de ruimte.

Deze is evenals het gebouw gerestaureerd. De restauratiewerkzaamheden aan het exterieur hebben zich gericht op het opheffen van bouwkundige gebreken zoals: houtrot in dakhout, muurplaten, vakwerk, lijstwerk en dergelijke, gescheurd metselwerk en roestende ankers. De meest opvallende wijziging is het vervangen van de armoedige bitumineuze dakbedekking door een zinken roevendak, zoals dat er oorspronkelijk is geweest. Voor het interieur lag het accent op de kegelbaan. Door een geringe verzakking van het gebouw lag de houten begane grondvloer, waarop de kegelbaan rechtstreeks was aangebracht, niet meer waterpas. Voor de spelers van het kegelspel is dat een handicap. De 20 m lange en 0,3 m brede baan, die uit één stuk mahoniehout bestaat, is uitgenomen en voorzien van een constructie van stalen strippen en stelmoeren, waarmee de baan waterpas is gesteld en ook in de toekomst waterpas te stellen is. Tevens is de baan over de volle lengte weer in profiel gebracht, wat wil zeggen dat in de breedterichting de baan met uiterste precisie over een diepte 0,8 mm met een handschaaf is uitgehold. Na het schuurwerk met heel fijn schuurpapier is de kegelbaan weer in de lak gezet. De leden van sociëteit Amicitia kunnen er nu weer lustig op los kegelen.

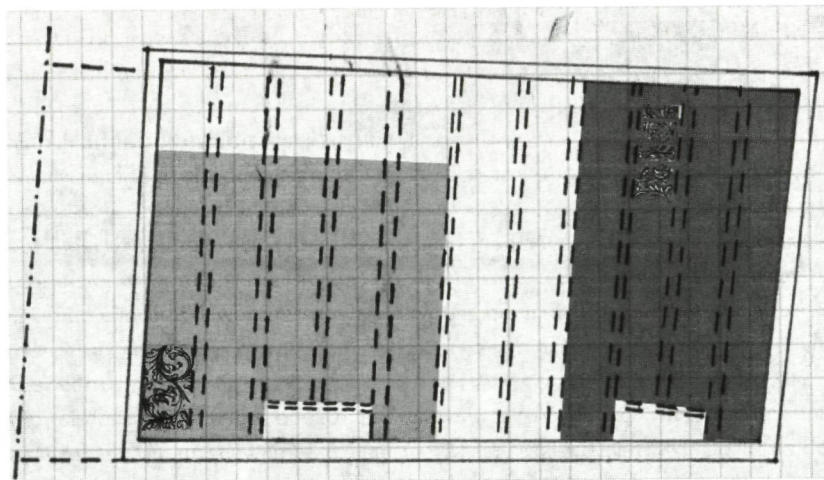
Wat hangt u boven het hoofd?

Zwierige ranken uit de 17de eeuw ontdekt

Vermeer. Rembrandt. Klinkende namen die internationaal de prijzen van schilderijen enorm kunnen opdrijven. Hun schilderijen worden niet alleen financieel hoog ingeschat, ook zijn ze van onschatbare waarde voor onderzoek naar het 17de-eeuwse interieur. Ze verschaffen door hun detail en realisme informatie over de gebruikte meubels, plafond- en wandafwerking van door voornamelijk welgestelde burgers bewoonde huizen. Door de gebruikte compositie op het schilderij werd het plafond meestal niet weergegeven. Als dit wel het geval is, dan was het in de regel een in één kleur geschilderde balklaag of een geornamenteerd stucplafond. Beschildeerde plafonds met polychrome ornamenten werden niet weergegeven. Dit is opmerkelijk, want deze plafonds worden meermalen *in situ*

teruggevonden, in woonhuizen in heel het land, van Hoorn tot 's-Hertogenbosch en van Zwolle tot Den Haag. Aangezien de schriftelijke en visuele bronnen tot op heden geen melding maken van het fenomeen beschilderde plafonds, is het woonhuis de belangrijkste bron van onderzoek.

Hoewel 17de-eeuwse beschilderde plafonds af en toe worden aangetroffen, zijn de kunstuitingen van Rembrandts en Vermeers veelal anonieme vakbroeders relatief zeldzaam. Beschilderde plafonds zijn vaak overgeschilderd of, in het gunstigste geval, afgedekt door een verlaagd plafond. Daarom is de vondst van een onbekend beschilderd plafond altijd een bijzondere gebeurtenis; ook in Leiden. Zo werd tijdens een restauratie in 1990-1992 een beschilderd plafond met typisch 17de-eeuwse ranken en vogels ontdekt op de eerste verdieping van Volmolengracht 2. Dit bleek gelukkig niet de laatste te zijn in Leiden, want in 2003 werd tijdens bouwhistorisch onderzoek een soortgelijk plafond ontdekt op de begane grond van Oude Vest 33. Het pand is een gemeentelijk monument en ligt in de stadsuitbreiding van het midden van de 14de eeuw. Het is een diep huis met de nokrichting haaks op de straat, twee bouwlagen en een zadeldak. Oude Vest 33 is eigenlijk een standaard 17de-eeuws woonhuis in Leiden, met een voor- en achterhuis en een smaller verbindingslid waardoor een lichthof ontstond. Over de algemeen gangbare indeling van het voorhuis bestaat inmiddels een vrij helder beeld.

De locatie van de beschilderde plafonds in Oude Vest 33.

De begane grond van het voorhuis kende een verdeling van een voorkamer, een tussenzone met bedstede, trap en meestal een half verdiept keldertje onder de bedstede, en een achterkamer met schouw. Langs deze achterkamer liep aan de zijde waar de trap zich bevond een gang naar het achterhuis. Van deze indeling zijn alleen nog enkele sporen teruggevonden. De oorspronkelijke achtergevel van het voorhuis tekent zich af door penanten. De twee plafonds bevinden zich in de voor- en achterkamer van het voorhuis en tonen zo de indeling van voorkamer, tussenzone en achterkamer. De tussenzone heeft geen schildering, misschien heeft zij deze nooit gehad of is de schildering verdwenen.

Alle plafonddelen van de voorkamer waren voorzien van een schildering van zwarte ranken met een witte vulling op een donkerrode ondergrond. De zwarte ranken maken een in- en uitkrullende beweging, de witte invulling zorgt ervoor dat de ranken meer vorm en diepte krijgen. Door een latere overschildering en beschadiging ten gevolge van verbouwingen is niet het hele rankenmotief zichtbaar, maar de afbeelding geeft een goede indicatie van de wijze waarop het plafond beschilderd is geweest. Wel moet opgemerkt worden dat kleuren door de eeuwen heen veranderen: de aangetroffen kleuren zijn waarschijnlijk niet de in de 17de eeuw aangebrachte kleuren. Verder zijn sporen van rankmotieven op de balken gevonden, maar te weinig om hier een sluitend beeld van te vormen.

De huidige voorkamer heeft niet meer de oorspronkelijke breedte van het pand, doordat aan de rechterzijde een gang is afgeschoten. Deze is van later datum, want de schilderingen op de plafondplanken bevinden zich zowel in de huidige gang als in de woonkamer ernaast. De oude voorkamer is vier balkvakken diep geweest, want tot deze diepte bevinden zich schilderingen; hierachter zat waarschijnlijk de tussenzone met bedstede(n) en spiltrap. De eerste twee balkvakken zijn beschadigd door brand, waardoor de schilderingen niet meer zichtbaar zijn. Tegen de linker zijgevel is een raveelbalk aanwezig. Deze balk ligt dwars in de balklaag en is aangebracht om een of meer balken te ondersteunen die niet tot de muur doorlopen. Hierdoor ontstaat een sparing voor een rookkanaal of, zoals bij de Oude Vest, een uitsparing in de balklaag voor een haardgewelf ten behoeve van een schouw op de eerste verdieping. Dat er geen sprake was van een schoorsteen in de voorkamer kan worden afgeleid uit het feit dat er geen sporen in het muurwerk zijn aangetroffen die duiden op een schouw in de voorkamer. De voorkamer was dus onverwarmd.

Tijdens een later bezoek bleek ook de oorspronkelijke achterkamer te zijn voorzien van schilderingen. Van de oude opzet is niet veel meer over dan vier

De schilderijen in de voorkamer (links) en de achterkamer van Oude Vest 33.

beschilderde balkvakken. De diepte van de kamer was vier of vijf balkvakken. Dit is niet met zekerheid vast te stellen. Ter hoogte van de achterkamer hebben zowel de linker- als de rechterzijgevel veranderingen ondergaan. Eventuele sporen van een schouw en een gang zijn hierbij verdwenen, maar er wordt uitgegaan van de opzet waarbij de achterkamer een schouw bezat. De schilderijen bestaan uit zwarte ranken met een rode vulling op een okerkleurige ondergrond. De beweging van de ranken komt overeen met die van de voorkamer. Waarschijnlijk zijn beide schilderijen uit de losse pols geschilderd, zonder sjabloon.

Kamers bekennen nog geen kleur

De voorkamer of het voorhuis van een 17de-eeuwse woning was direct toegankelijk vanaf de straat. In de zomer stonden deuren en luiken vaak open. De voorkamer was dus de eerste kamer die een bezoeker zag. Het is niet onredelijk te veronderstellen dat zo'n kamer dan ook vaak het meest luxe werd ingericht. Immers, de eerste indruk is de belangrijkste. Bij Oude Vest 33 was de voorkamer onverwarmd; de verwarmde achterkamer speelde in het huiselijke leven van de bewoners waarschijnlijk een belangrijker rol. Beide kamers waren voorzien van dezelfde schildering, die evenwel van kleur verschilde. Zou er een statusverschil tussen de kamers in de kleur tot uitdrukking zijn gebracht? Was rood bijvoorbeeld een luxere kleur dan oker? De geschreven bronnen geven hierover geen uitsluit. Hiervoor zou verder onderzoek naar gebouwen wenselijk zijn. Dan kan misschien de vraag worden beantwoord, waarom er verschillende kleuren werden gebruikt. Misschien eenvoudig wel om dezelfde reden waarom wij tegenwoordig door kleurgebruik onderscheid maken tussen de keuken, zitkamer en/of de slaapkamers: gewoon omdat wij dat mooi vinden.

Bijlage

In 2004 door het College van Burgemeester en Wethouders op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatste panden (ontleend aan het *Jaarverslag 2004* van de Monumentencommissie van de gemeente Leiden):

Slachthuiscomplex Maresingel / Pasteurstraat
Maresingel 20 / Pasteurstraat 1 / dir.woning
Pasteurstraat 1a-3 / administratiegebouw
Pasteurstraat ong. / remisegebouw
Maresingel ong. / kantinegebouw
Maresingel ong. / stalgebouw
Maresingel ong. / noodslachthal / paardenstal
Jan van Houtkade 8 / Hoefstraat 15
Jan van Houtkade 20 / Hoefstraat 33
Jan van Houtkade 21 / Hoefstraat 35
Jacobsdochtershof 1-14
Maredijk 161 / villa
Roodenburgerstraat 1a / Joods Weeshuis
Nieuwe Beestenmarkt 30
Noordeindeplein 2a
Noordeindeplein 2b
Noordeindeplein 4a
Noordeindeplein 6a
Noordeindeplein 8a
Maresingel 21-21a

Noten

- 1 Het archeologisch jaaroverzicht is van de hand van Chrystel Brandenburg.
- 2 Edwin Orsel schreef over Donkersteeg 5, Langebrug 55, Van der Werfstraat 11-17 en Zuidsingel 34. De tekst over de vakwerkschuur en de kegelbaan is van Jos van Rooden, met medewerking van Rutger Veldhuyzen van Zanten, en met dank aan Leo Gräper, Edwin Orsel en architectenbureau Fritz te Bussum. De bijdrage over Oude Vest 33 is geschreven door Marlies van der Meijden.
3. Bronnen: C.A. van Swigchem, *Monumentenzorg in Nederland* (Bussum 1974) 83; *Bouwhistorisch dossier Donkersteeg 5*, bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden; Tekeningenarchief Bouw- en Woningtoezicht gemeente Leiden.
- 4 Vriendelijke mededeling drs. J.F. Dröge.
- 5 *Bouwhistorisch dossier Langebrug 55*, bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden.
- 6 J.A. van der Hoeve, 'Beluiken en eenkamerwoningen', in K. Emmens (ed.), *Monumenten en bouwhistorie. Jaarboek Monumentenzorg 1996* (Zwolle/Zeist 1996) 225-229.
- 7 G.L. Driessen, *Leidsche straatnamen historisch toegelicht* (Leiden 1929) 174.
- 8 Dit op basis van de gevelarchitectuur van Van der Werfstraat 7-9. Tevens ontbreekt een nieuwbouwplan in de archieven van Bouw- en Woningtoezicht, zodat voorzichtig geconcludeerd kan worden dat het plan verloren is gegaan bij de stadhuisbrand van 1929.
- 9 Tekeningen archief Bouw- en Woningtoezicht.
- 10 Van der Hoeve, 'Beluiken en eenkamerwoningen', 226.
- 11 Bron: *Bouwhistorisch dossier Zuidsingel 34*, bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden.
- 12 R.C.J. van Maanen, *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 2: 1574-1795 (Leiden 2003) 22-23.
- 13 J.A. van der Kloes, *Onze bouwmaterialen*. Deel II: *Kunststeen* (Amsterdam 1923) 221-225.
- 14 Bronnen: Else M. Terwen-Dionisius, 'Vier eeuwen bouwen in de Hortus. Deel I (1587-1815)', *Leids Jaarboekje* 72 (1980) 35-65; idem, 'Vier eeuwen bouwen in de Hortus. Deel II (1815-1980)', *Leids Jaarboekje* 73 (1981) 59-96. *De sociëteit Amicitia te Leiden, 1768-1993* (Leiden 1993). Roland Blijdenstijn en Ronald Stenfert, *Bouwstijlen in Nederland 1040-1940* (Utrecht/Antwerpen 1994); *Bouwhistorisch dossier 2e Binnenvestgracht 21*, bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden; *Bouwhistorisch dossier Rapenburg 73a*, bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden.

Bibliografie van Leiden en omgeving over 2004

Ingrid Y. Pot-Noordman

Deze bibliografie is ontleend aan de aanwinsten 2004 van de historische bibliotheek van de afdeling Collectiebeheer en Documentatie in het Regionaal Archief Leiden. Voor de omringende gemeenten werden, voorzover al niet als aanwinst in de historische bibliotheek opgenomen, titels aangeleverd door de correspondenten in Rijnland. Titels uit het Leids Jaarboekje en andere organen van plaatselijke historische verenigingen zijn niet opgenomen. Enkele publicaties die in de voorgaande bibliografieën ontbraken, zijn alsnog vermeld.

Algemeen

Maanen, R.C.J. van, *3 October 1574, keerpunt in de Leidse geschiedenis* (Den Haag 2004). 3 Oktoberlezing 2004.

Maanen, R.C.J. van, *Doorgaande beweging*. Rede uitgesproken door prof. R.C.J. van Maanen bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de stadsgeschiedenis aan de Universiteit Leiden (Leiden 2004).

Maanen, R.C.J. van en B. de Vries (red.), *De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 3: *Leiden 1795-1896* (Leiden 2004).

Maanen, R.C.J. van en J.C.H. Blom (red.), *De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 4: *Leiden vanaf 1896* (Leiden 2004).

Bestuur en politiek

Heesakkers, C.L. en Heesakkers-Kamerbeek, W.G., *Een welbesteed leven en een vroom verscheiden: Petrus Bertius lijkrede op Janus Dousa (1604)* (Amersfoort 2004).

Ingrid Y. Pot-Noordman is als bibliothecaris

werkzaam bij het Regionaal Archief Leiden.

Economische en sociale geschiedenis

Economische en sociale geschiedenis

Jassies, N., *Marinus van der Lubbe et l'incendie du Reichstag* (Parijs 2004). Eerder verschenen in het Nederlands in het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 1999.

Kerkgeschiedenis

Ligtenberg, L., Trappen voor de klank, *NRC* 16 juli 2004.

Sluys, A.D. van der e.a., *Stenen stapelen: honderd jaar Christelijke Gereformeerde Kerk van Leiden* (Leiden 2004).

Kunst- en cultuurgeschiedenis

Dongen, M. van, 'Zoo innig Hollandsch': *Arend Jan Driesten 1878-1969* (Oegstgeest 2004).

Ommen, K. van en J. Damen, 'De alledaagse dingen die onze stemming bepalen': *de collectie Nieuwe Kunst in de Universiteitsbibliotheek Leiden* (Leiden 2004) (Kleine publicaties van de Leidse Universiteitsbibliotheek; 59).

Universiteitsgeschiedenis

SLS wonen Rapenburg 31-33: van Boerhaave tot thuishaven (Katwijk 2004).

Sluijter, R., 'Tot cieraet, vermeerderinghe ende heerlijkmaeckinge der universiteyt': *bestuur, instellingen, personeel en financiën van de Leidse Universiteit, 1575-1812* (Hilversum 2004).

With, C. de e.a., *Vriendschap voor het leven: reisimpressies en herinneringen aan de Leidse Sociëteit Minerva van Alexander Ver Huell* (Leiden 2004) (Kleine publicaties van de Leidse Universiteitsbibliotheek; 58).

Overige onderwerpen

Boersma, F., *Een te gekke plek: 20 jaar inloophuis psychiatrie Leiden* (Leiden 2004).

Blom, J.C.H. e.a., *Leiden 4 januari 1944* (Leiden 2004).

Bordewijk, P., *Goud in de grond: de geschiedenis van de draadomroep en kabeltelevisie toegespitst op Stadskabel Leiden* (Leiden 2004).

Groos, J., *Turkse tortels en Spaanse ruiters: planten en dieren in Leidse parken* (Leiden 2004).

Oosten, R.M.R. van, *Een historische en archeologische verkenning naar aanleiding van de opgraving 'Kamerlingh Onnes Laboratorium' te Leiden: onderzoek naar de stratificatie aan de hand van beerputinventarissen* (Leiden 2004). Doctoraal-

- scriptie Klassieke Archeologie, Universiteit Leiden.
- Ponsen, A. *De ramp van Leiden na 197 jaar herdacht* (Leiden 2004).
- Vlist, E. van der, *Cronesteyn: van broekland tot polderpark* (Leiden 2004) (Leidse historische reeks; 17).

Omringende gemeenten

- Borst-Mooijman, A. e.a., *100 Jaar Sint Jan's Onthoofding Zoeterwoude, 1904-2004* (Zoeterwoude 2004).
- Dingeman Kleyn, *Het gilde, levend monument: de kroniek van de Broederschap of gilde van St. Joris te Noordwijk en een rondgang door de Doelen met de beschrijving van blazoenen, vaandels het armentarium en de diverse unica* (Noordwijk 2004). Uitgave ter gelegenheid van het 525-jarig bestaan van het Gilde.
- Glopper-Zuijderland, C.C. de, *Inventaris van het archief van het ambachts- en dorpsbestuur, naderhand municipaliteit en gemeentebestuur van Oegstgeest en Poelgeest (1383) 1395-1813 (1891)* (Oegstgeest 2004).
- Grims, F., *Ruim twee eeuwen orgelklanken in Leiderdorp* (Leiderdorp 2004).
- Noort, A. van, *Warmond, dorp in beweging, 1945-1965* (Zaltbommel 2004).
- Pex, R.J., *Wassergeest te Lisse* (Grimbergen 2004).
- Smitsloo-de Graaff, M., *Oegstgeester sociëteit De Harmonie: lustrumuitgave 1934-2004* (Oegstgeest 2004).
- Thissen, N. e.a., *Van voorkamer ... tot winkelcentrum: winkels Leiderdorp, 1900-1970* (Leiderdorp 2004).
- Verhoef, B., *Beschrijving archieven parochie H. Michaël ('t Zwaantje), Hazerswoude en parochie H. Bernardus, Groenendijk Hazerswoude* (Hazerswoude 2004).
- Wit, A. de e.a., *Rond de schans van Valdez te Leiderdorp tijdens het beleg van Leiden 1573-1574* (Leiderdorp 2004).

Publicaties uit eerdere jaren

- Breeuwsma, J. en H.W. de Kooker, *Leidse Vondeliana: catalogus van werken van en over Vondel, in druk verschenen voor 1856, aanwezig in de collecties van de Bibliotheek der Rijksuniversiteit, de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde en de Bibliotheca Thysiana te Leiden* (Leiden 1990). (Kleine publicaties van de Leidse Universiteitsbibliotheek; 7).
- Burgers, W. e.a., *Langs Leidse winkelpanden: een wandeling langs 37 historische winkelpanden in Leiden* (Leiden 2003).

- Excelsior: van Christelijke gemengde zangvereniging naar Christelijke Oratorium Vereniging* (Leiderdorp 1996). Uitgave ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Christelijke Oratorium Vereniging.
- Hollander, N. den, *Eigenaren van de huizen aan de noordzijde van de Tweede Groenesteeg te Leiden 1578-1811* (Leiden 2003).
- Jongorius, B.N.E., *'Staande en gelegen binnen deser stede in de lange Pieterskerckchoorsteeg': een bouwhistorisch onderzoek naar vier panden van het voormalige Groen-complex te Leiden* (Leiden 1994). Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis, Universiteit Leiden.
- Jubileumboek Leidse Studentenvereniging voor Internationale Betrekkingen SIB, 1947-1997* (Leiden 1997).
- Korst, J.K. van der, *Een dokter van formaat: Gerard van Swieten, lijfarts van keizerin Maria Theresa* (Amsterdam 2003).
- Leidse Politie Sportvereniging 75 jaar, 1927-2002* (Leiden 2002). Uitgave ter gelegenheid van het 75-jarig jubileum LPSV.
- Lem, A. van der, *De verandering waargenomen: A.E. Cohen als historicus en universitair bestuurder* (Leiden 2003). (Kleine publicaties van de Leidse Universiteitsbibliotheek; 57).
- Logboek derde sectie Eerste Stootcompagnie der B.S. te Leiden* (Leiden 1945).
- Rintjema, J. e.a., *Leiden, stad van vluchtelingen: een plaatsbepaling* (Leiden 2003).

Inhoud

Voorwoord	5
Vereniging Oud Leiden	
Besturen en commissies	6
Correspondenten in Rijnland	9
Jaarverslag 2004	10
Bedrijfslidmaatschappen	17
Jaarrekening 2004	18
Korte kroniek van Leiden en omstreken over 2004	20
Diesrede: Hans Blom, <i>Typisch Nederlands – Typisch Leids</i>	32
Wim Bonis, <i>Lugdunum Batavorum en het Keltische erfgoed</i>	45
Chris L. Heesakkers, <i>Janus Dousa en zijn Noordwijk</i>	53
Adri van Luijk, met illustraties door Rutger Veldhuyzen van Zanten, <i>Het uurwerk van de Hooglandse Kerk en zijn restauratie</i>	74
Ron Blom en Theunis Stelling, <i>Revolutionaire soldaten in Leiden.</i> <i>De onafhankelijke mobilisatieclub in 1915</i>	87
Roelf Reinders, <i>'Leiden zal ons nooit ontgaan'. Leiden helpt Vlissingen</i> <i>en Nieuwe Tonge na de watersnoodramp van 1953</i>	105
Pieter Kwaadgras, <i>Wateroverlast na de demping van de Langebrug.</i> <i>Een emotioneel beladen conflict</i>	133
David Geneste, <i>De bouwgeschiedenis van het Kamerlingh Onnes Laboratorium</i> <i>te Leiden, 1856-2004</i>	146
Elizabeth den Hartog en Dirk Jaap Noordam, <i>De schrik van de Kaag</i>	161
Herman Amptmeijer en Dirk Jaap Noordam, <i>Een geadelde textielbaron in</i> <i>Leiden. Cornelis Johannes Leembruggen (1838-1905) I</i>	177
André van Noort, <i>De Groot-Hemmerpolder te Warmond</i>	201
<i>Archeologisch en bouwhistorisch jaaroverzicht 2004</i>	208
<i>Bibliografie van Leiden en omgeving over 2004</i>	233

Het *Leids Jaarboekje* is een uitgave van de *Vereniging Oud Leiden*, die zich al sedert 1902 met de geschiedenis van de stad Leiden en haar omgeving bezighoudt. Het *Leids Jaarboekje* verschijnt jaarlijks en bevat naast enige kronieken een aantal historische artikelen.

De *Vereniging Oud Leiden* wil voorts de historische kennis vergroten en de geschiedbeoefening stimuleren door het houden van lezingen en excursies, het mede-uitgeven van de Leidse Historische Reeks, het aanbrengen van plaquettes op historische punten en het subsidiëren van historische projecten.

U kunt lid worden van de vereniging door € 17,50 (jongeren tot 25 jaar € 10,00) te storten op postbanknummer 175228 t.n.v. Penningmeester Vereniging Oud Leiden te Leiden, o.v.v. 'nieuw lid'.

ISSN: 0922-6699